

STEFAN GRZYBOWSKI

WYKŁADY Z FONETYKI ROSYJSKIEJ

Pod redakcją
Michała Głuszkowskiego

Pamięci prof. Leonida L. Kasatkina
Poświęcam

Toruń 2021

SPIS TREŚCI

Skróty, symbole	3
Znaki transkrypcji	4
Przedmowa	5
Wykłady:	
1. Wprowadzenie do fonetyki. Przedmiot fonetyki. Relacje między literami a głoskami. Transkrypcja fonetyczna. Pozycje głosek. Oznaczanie niektórych spółgłosek i samogłosek. Budowa i funkcjonowanie aparatu głosowego. Ton krtaniowy	6
2. Artykulacja i zasady klasyfikacji spółgłosek. Modyfikacje spółgłosek rosyjskich. Realizacja miękkości spółgłosek rosyjskich i polskich. Porównanie spółgłosek rosyjskich z polskimi. Warianty artykulacyjne spółgłosek rosyjskich	13
3. Rosyjskie samogłoski akcentowane. Artykulacja i klasyfikacja samogłosek rosyjskich. Modyfikacje rosyjskich samogłosek akcentowanych	20
4. Sylaba. Specyfika rosyjskiego akcentu wyrazowego z punktu widzenia fizycznego i funkcjonalnego: swoboda i ruchomość, nacechowanie morfemowe. Redukcja samogłosek nieakcentowanych. Samogłoski I i II stopnia redukcji	27
5. Wymiana samogłosek akcentowanych z nieakcentowanymi. Schematy alternacji samogłoskowych. Gramatyczne uwarunkowania redukcji. Relacje między literami a samogłoskami nieakcentowanymi. Nieakcentowane [o], [e]. Zanik samogłosek zredukowanych	36
6. Fonotaktyka. Sekwencje spółgłoskowe [C+C], cz. 1. Dźwięczność i bezdźwięczność w sekwencjach spółgłosek w śródgłosie i na styku międzywyrazowym. Twardość i miękkość w sekwencjach spółgłoskowych	45
7. Sekwencje spółgłoskowe [C+C], cz. 2. Asymilacyjna twardość lub miękkość w sekwencjach spółgłosek. Dyspalatalizacja w sekwencjach [C'+C']. Ograniczenia miejsca artykulacji w grupach [C+C]. Szczególne sekwencje spółgłosek. Spółgłoski wydłużone	51
8. Łączliwość spółgłosek z samogłoskami [C+V]. Sekwencje wokaliczne [V+V]. Specyficzne sekwencje głosek w języku rosyjskim. Sekwencje sonornych z obstruentami. Skracanie form patronimicznych	58
9. Fonologia. Wiadomości wstępne. Podstawowe pojęcia fonologiczne: fonemy, identyfikacja fonemów, opozycje i korelacje fonologiczne, cechy dystynktywne, system fonologiczny	65
10. Analiza systemu konsonantycznego. Klasy modalne i lokalne. Korelacja dźwięcznościowa i miękkościowa	70
11. Rosyjski system wokaliczny. Analiza fonematyczna wokalizmu akcentowanego i nieakcentowanego. Starszy i współczesny wokalizm nieakcentowany	75
12. System fonologiczny języka rosyjskiego w ujęciu dendrytowym. Morfonologiczne interpretacje zjawisk fonicznych: Moskiewska Szkoła Fonologiczna i fonologia transformacyjno-generatywna	78
13. Grafematyka. Teoria pisowni rosyjskiej. Alfabet rosyjski. Sylabiczna zasada grafii rosyjskiej i odstępstwa od niej. Podstawowe i drugorzędne wartości fonetyczne liter	82
14. Ortografia. Podstawy teoretyczne poprawnej pisowni. Zasada morfologiczna ortografii rosyjskiej i jej naruszenia. Zapisy bazowe, sprawdzalne i niesprawdzalne	88
15. Podsumowanie wykładów.	93
Indeks rzeczowy	98
Spis rycin, tabel	101
Bibliografia	102

Skróty i symbole

Skróty

1, 2, 3 – pierwsza, druga, trzecia (osoba)
ang. – angielski
B. – biernik
b/dźw. – bezdźwięczny
brus. – białoruski
C. – celownik
csł. – cerkiewno-słowiański
cz. – część
czas. – czasownik
D. – dopełniacz
dkn. – dokonany
drż. – drżący, wibrant
dźw. – dźwięczny
fr. – francuski
l. poj. – liczba pojedyncza
l. mn. – liczba mnoga
łac. – łaciński
m – męski
M. – mianownik
mięk. – miękki
Msc. – miejscownik
n – nijaki
N. – narzędnik
niem. – niemiecki
os. – osoba
p. – punkt
pol. – polski
poz. – pozycja
r. – rodzaj
ros. – rosyjski
rzecz. – rzeczownik
tw. – twardy
suf. – sufiks, przyrostek

Symbole

[ ] – nawias kwadratowy, zawiera transkrypcję fonetyczną tekstu
/ / – nawias pochyły, zawiera transkrypcję fonematyczną
a, rz, ó; я, ь itp. – druk wytłuszczony, oznacza zapis liter w pisowni
sen, pięć, лью, сáму itp. – druk pochyły, zapis przykładów materiału ilustracyjnego
ня́мі, нóздно – wytłuszczenie litery lub ich sekwencji ilustrującej opisywane zjawisko
ня́мі, нóздно – podkreślenie litery lub sekwencji zawierającej omawianą głoskę lub zjawisko
* (przed przykładem) – forma błędna lub hipotetyczna, np. *sęs
‘’ – zapis znaczenia wyrazu
→, ← – kierunek zmiany lub alternacji (wymiany)
↔ – zanik różnicy, zlewanie się głosek

Przedmowa

W semestrze letnim roku akademickiego 2019/2020 zostało zarządzane nauczanie zdalne, które trwało aż do końca zajęć. W jego ramach, w porozumieniu i konsultacji z prof. Michałem Głuszkowskim, przygotowałem 15 wykładów z fonetyki rosyjskiej, opierając się na swoim dwujęzycznym skrypcie *Zarys fonetyki opisowej języka rosyjskiego / Краткий очерк фонетики русского языка* (Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2007) i na poprzednich pracach (m.in. na *Podstawach fonetyki rosyjskiej dla Polaków*, Warszawa: WSiP, 1983). Lecz w międzyczasie wspólnie z drem Adamem Jaskólskim opracowałem nową wersję skryptu, wprowadzając zmiany uwzględniające procesy zachodzące w języku rosyjskim z początkiem XXI wieku (przede wszystkim w zakresie wokalizmu nieakcentowanego oraz miękkości asymilacyjnej) i powiększając zakres ćwiczeń. W obecnej wersji wykładów są one uwzględnione odpowiednio do tego, co zawiera nowy, również dwujęzyczny, skrypt: Stefan Grzybowski, Adam Jaskólski. *Zarys fonetyki języka rosyjskiego / Краткий очерк фонетики русского языка*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2021. Ten cykl wykładów został pogłębiony i uwspółcześniony w semestrze letnim 2020/2021. Różni się on od obydwu wydrukowanych skryptów w kilku punktach. Po pierwsze, jest jednojęzyczny, przeznaczony dla tych słuchaczy, którzy nie znając języka rosyjskiego, rozpoczynają jego naukę na studiach od zera. Z moich obserwacji wynika bowiem, że stanowią oni znaczną większość studentów rusycystyki na uczelniach polskich. Po drugie, przeznaczony do zamieszczenia na stronach internetowych, nie jest ograniczony liczbą arkuszy wydawniczych. To pozwala na obszerniejsze, bardziej wyczerpujące wyjaśnienia oraz na poruszenie pewnych problemów, które najczęściej są pomijane w podręcznikach tego typu, jak też na zamieszczenie większego zakresu materiału ilustracyjnego (nie tylko przykładów, lecz także wykresów, tabel, rysunków, schematów rentgenograficznych itp.). I w końcu, po trzecie, opierając się na ustnych wykładach, zachowuje niektóre ich właściwości, np. osobisty stosunek do pewnych problemów naukowych, możliwość dygresyjnego sposobu prezentacji, swobodniejszy typ narracji oraz możliwość kilkakrotnego powracania do pewnych zjawisk w nowym, pogłębionym kontekście interpretacyjnym lub przedstawiania ich pod innym kątem. Istotnym uzupełnieniem niniejszego cyklu w porównaniu z obydwoma drukowanymi skryptami jest przedstawienie rosyjskiego systemu fonologicznego w postaci dendrytu oraz syntetyczne podsumowanie całego cyklu w ostatnim wykładzie.

Na końcu tekstu zamieszczam bibliografię pozycji zawierających prezentację zagadnień fonetyki ogólnej i rosyjskiej opublikowanych w ciągu ostatniego stulecia i dostarczających *gros* najważniejszych informacji zawartych w moich wykładach. Jest to, rzecz jasna, wykaz niepełny, gdyż wiele cennych informacji można znaleźć w artykułach zamieszczanych na łamach czasopism naukowych, jak również w ustnych wykładach i wystąpieniach konferencyjnych wybitnych fonetyków i fonologów. Starłem się je wykorzystać w niniejszym opracowaniu. Przeznaczone dla studentów, nie ma ono charakteru badawczego, dlatego nie zawiera kompletnej dokumentacji naukowej w postaci odsyłaczy, przypisów itp. narzędzi wymaganych w pracy *stricte* naukowej.

Problematykę fonetyczną poruszałem w dyskusjach z rosyjskimi uczonymi, którym jestem wielce zobowiązany za okazowaną mi życzliwość i pomoc. Należeli do nich nieodżałowanej pamięci prof. Wiktor M. Panow i Leonid L. Kasatkin, jak również Rozalia F. Kasatkina i Maria L. Kalenczuk. W Toruniu pomocą mi służył prof. Michał Głuszkowski, który dokonał korekty merytorycznej prezentowanego cyklu, zwracając uwagę na konieczność poruszenia pewnych kwestii, oraz dr Magdalena Ziółkowska-Mówka, która ustrzegła mnie przed wieloma potknięciami językowymi, cierpliwie wypunktowując każdą literówkę i błąd stylistyczny oraz poprawiając sformułowania. Pomógł mi również dr Adam Jaskólski (UW), współautor skryptu z 2021 r. Sporo zawdzięczam prof. Jolancie Mędelkiej (UKW w Bydgoszczy), niezrównanej i życzliwej recenzentce, a jednocześnie użytkownicze moich opracowań fonetyki rosyjskiej dla studentów.

Jednakże wszelkie braki obciążają tylko mnie.

Wykład 1. Wprowadzenie do fonetyki

§ 0. Przedmiot fonetyki. Fonetyka (łącznie z fonologią) jest działem lingwistyki zajmującym się opisem materialnej, fizycznej strony języka mówionego, czyli jego dźwiękową manifestacją. W uproszczeniu – fonetyka ma do czynienia z głoskami, które składają się na kształt foniczny wypowiedzi, albo inaczej – które dadzą się wyróżnić jako najkrótsze, niepodzielne elementy ustnych postaci jednostek językowych (wyrazów i ich ciągów), jakimi się posługujemy przy ustnym przekazywaniu informacji. Głoski więc można traktować jako foniczne segmenty, będące obiektem opisu fonetyki (fonologii) segmentalnej. Poza elementami segmentalnymi w mowie ustnej występują zjawiska rozciągające się ponad nimi – nazywane zjawiskami suprasegmentalnymi lub prozodycznymi. W pierwszym rzędzie jest to intonacja, obejmująca swym zasięgiem większe odcinki wypowiedzi. Intonacja polega na zmianie wysokości tonu nad poszczególnymi sekwencjami segmentów. Do tego dochodzi wzrost lub osłabienie ich intensywności oraz regulacja rytmu poprzez wydłużanie lub skracanie odpowiednich odcinków tekstu mówionego. Do zjawisk suprasegmentalnych należy również akcent – wyróżnianie pewnego fonicznego odcinka wypowiedzi, którą najczęściej jest sekwencja spółgłoski z samogłoską (sylaba).

W swoich wykładach zajmę się głównie zjawiskami segmentalnymi – głoskami, ich produkcją (artykulacją), używaniem, osobliwościami występowania itd. Ze zjawisk suprasegmentalnych poruszę problemy akcentuacji jako zjawiska, które wpływa w sposób decydujący na kształt foniczny mowy rosyjskiej. Pominę natomiast szczegółowy opis intonacji, wyjaśniając ogólnie tylko jej istotę i rolę w kształtowaniu komunikatu językowego.

Przedstawię również teoretyczne podstawy pisowni rosyjskiej, powiązanej w sposób szczególny z wymową. Kształt foniczny wypowiedzi dla większości użytkowników języka kojarzy się na ogół z zapisem ortograficznym wyrazów i ich ciągów składających się na tekst. Lecz proste porównanie wymowy i zapisu oraz tzw. trudności pisowni (np. **rz** i **ż** oraz **o** i **ó** w języku polskim) pozwala uzmysłwić, że zapis i wymowa nie są tym samym. Mimo to jednak języki obce posługujące się pismem głoskowym (mającym na celu przekazanie brzmienia jednostek znaczących) poznajemy głównie w postaci pisanej, a przy kłopotach z wymową w języku ojczystym często odwołujemy się do pisowni. O rzeczywistej wymowie powinny świadczyć jednak nie litery używane do sygnalizacji postaci fonicznej wyrazów, lecz taki sposób notacji, w którym między znakiem a brzmieniem istnieją relacje jednoznaczne. W przypadku pisma takie relacje są często zakłócone lub niejednoznaczne. Np. litera **d** w wyrazie *dom* oznacza głoskę inną niż w wyrazie *łódka*, a w wyrazie *dziś* czy *bądź* oznacza jakies jeszcze inne głoski wspólnie z następnym **z**, **ż** lub **z** razem z **i**. I z kolei głoska [ż] może być oznaczona literą **ż** (*życie*, *może*) albo digrafem **rz** (*rzeka*, *darzy*), które mogą oznaczać również jeszcze inną głoskę – [š], dla której na ogół używamy digrafu **sz** (por. *szafa*, *proszę* i *krzew*, *kurz*). Podobne niekonsekwencje w oznaczaniu głosek za pomocą liter alfabetu występują również w pisowni rosyjskiej, w której także są przypadki oznaczania jedną literą sekwencji głosek, albo zgoła żadnej głoski (zob. wykład 7).

Lepszym sposobem prezentacji rzeczywistej postaci fonicznej jednostek znaczących języka (wyrazów, grup wyrazowych, tekstów itp.) jest transkrypcja fonetyczna, czyli taki zapis, w którym jednemu znakowi transkrypcji odpowiada zawsze jedna i ta sama głoska i z kolei jedna głoska jest oznaczana jednym i tym samym znakiem transkrypcji, zaś w przypadku odmianek (wariantów) głoski stosuje się znaki diakrytyczne (apostrofy, kropki, daszki, „haczki”, ligatury itp.) odzwierciedlające jej modyfikację.

Po tych uwagach wstępnych przechodzę do prezentacji relacji między literami współczesnego alfabetu rosyjskiego a głoskami, zaczynając od relacji podstawowych. Punktem wyjścia są litery, którym przypisuję odpowiednie wartości fonetyczne (oznaczanie określonych głosek) w zależności od takiej czy innej pozycji lub kontekstu występowania litery.

§ 1. Relacje między literami a głoskami. Pismo rosyjskie należy do głoskowych, lecz nie ma w nim prostych relacji między literami a głoskami. Alfabet rosyjski ma następujący zestaw i kolejność liter:

Litery drukowane:

А а Б б В в Г г Д д Е е Ё ё Ж ж З з И и Й й
 К к Л л М м Н н О о П п Р р С с Т т У у Ф ф
 Х х Ц ц Ч ч Ш ш Щ щ Ъ ъ Ы ы Ь ь Э э Ю ю Я я

Pismo odręczne:

А а Б б В в Г г Д д Е е Ё ё Ж ж З з У у Ў ў
 К к Л л М м Н н О о П п Р р С с Т т У у Ф ф
 Х х Ц ц Ч ч Ш ш Щ щ Ъ ъ Ы ы Ь ь Э э Ю ю Я я

W alfabecie rosyjskim 10 liter służy do oznaczania samogłosek: **а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я**. Cztery spośród nich określa się jako jotowane. Są to: **е, ё, ю, я**.

Dla oznaczenia spółgłosek alfabet rosyjski ma 20 liter: **б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ**.

Litera **й** (tzw. *и краткое*) oznacza [j], zbliżone do polskiej głoski zapisywanej za pomocą litery **j**. Dwie litery: **ъ** (twardy znak) i **ь** (miękki znak) nie mają własnej wartości fonetycznej. Są używane jako znaki pomocnicze dla określenia wartości fonetycznych innych liter (zob. § 4, 6).

W tab. 1. są przedstawione najbardziej istotne relacje między literami alfabetu rosyjskiego a głoskami mowy rosyjskiej. Samogłoski i spółgłoski są w niej przedstawiane odrębnie. Dla samogłosek (tab. 1a) przytaczam tylko te wartości, które występują pod akcentem, natomiast dla spółgłosek (tab. 1b) – ich wartości występujące przed samogłoskami, przed **ъ** i w wygłosie. W pozostałych kontekstach litery mogą mieć inne wartości fonetyczne. Będą one prezentowane w dalszej części wykładów (niektóre z nich wielokrotnie). Głoski w tabelach są oznaczane znakami transkrypcji sławistycznej opartej na alfabecie łacińskim (zob. § 2).

Tab. 1. Podstawowe wartości fonetyczne liter rosyjskich

1a. Samogłoski

Lite ra	Wartość fonetyczna pod akcentem w pozycji:				
	w nagłosie wyrazu	po samogłoskach	po spółgłoskach (z wyjątkiem ж, ш, ц)	po ж, ш, ц	po ъ i ь
а	[a]	[a]	[a]	[a]	–
я	[ja]	[ja]	[a]	–	[ja]
о	[o]	[o]	[o]	[o]	–
ё	[jo]	[jo]	[o]	[o]	[jo]
у	[u]	[u]	[u]	[u]	–
ю	[ju]	[ju]	[u]	[u]	[ju]
э	[e]	[e]	[e]	–	–
е	[je]	[je]	[e]	[e]	[je]
ы	–	–	[y]	[y]	–
и	[i]	[ji]	[i]	[y]	[ji]

1b. Spółgłoski

Lite ra	Wartość fonetyczna w pozycji				
	śródgłosowej przed:			wygłosowej	
	а, о, у, ы, э	я, е ¹ , ё, ю, и	ь + я, е, ё, ю, и	bez ь	z ь
б	[b]	[bʲ]	[bʲ]	[p]	[pʲ]
в	[v]	[vʲ]	[vʲ]	[f]	[fʲ]
г	[g]	[gʲ]	–	[k]	–
д	[d]	[dʲ]	[dʲ]	[t]	[tʲ]
ж	[ʒ]	[ʒʲ]	[ʒʲ]	[ʒ]	[ʒʲ]
з	[z]	[zʲ]	[zʲ]	[s]	[sʲ]
к	[k]	[kʲ]	[kʲ]	[k]	–
л	[l]	[lʲ]	[lʲ]	[l]	[lʲ]
м	[m]	[mʲ]	[mʲ]	[m]	[mʲ]
н	[n]	[nʲ]	[nʲ]	[n]	[nʲ]
п	[p]	[pʲ]	[pʲ]	[p]	[pʲ]
р	[r]	[rʲ]	[rʲ]	[r]	[rʲ]
с	[s]	[sʲ]	[sʲ]	[s]	[sʲ]
т	[t]	[tʲ]	[tʲ]	[t]	[tʲ]
ф	[f]	[fʲ]	[fʲ]	[f]	[fʲ]
х	[x]	[xʲ]	–	[x]	–
ц	[c]	[c]	–	[c]	–
ч	[tʃʲ]	[tʃʲ]	[tʃʲ]	[tʃʲ]	[tʃʲ]
ш	[ʃ]	[ʃ]	[ʃ]	[ʃ]	[ʃ]
щ	[ʃʲ:]	[ʃʲ:]	[ʃʲ:]	[ʃʲ:]	[ʃʲ:]

Uwaga: kreska w tab. 1a i 1b oznacza, że odpowiednia litera nie występuje regularnie w zaznaczonej pozycji (kontekście).

§ 2. **Transkrypcja fonetyczna** – system znaków graficznych i zasad ich stosowania, mający za zadanie przekazanie brzmienia wymawianego odcinka mowy – wyrazu, zdania, tekstu. W tym systemie między głóską a znakiem ustalane są reguły jednoznacznej odpowiedniości: głóska jest oznaczana zawsze tym samym znakiem, a przynajmniej nie może on być używany dla różnych typów głósek. Transkrypcja fonetyczna przekazuje brzmienie poszczególnych głósek w tekście, odzwierciedlając w miarę możliwości najdrobniejsze niuanse artykulacyjne i akustyczne. Tekst poddany transkrypcji musi zostać ujęty w nawias kwadratowy [ ]. W transkrypcji nie używa się znaków przestankowych, dużych liter; wyrazy fonetyczne oddziela się odstępem; enklityki i proklityki pisze się razem z wyrazami akcentogennymi lub stosuje się łącznik (np. *из бумáгу* [izbum'ag'i] lub [iz-bum'ag'i]).

Wyraz fonetyczny (a ortograficzny) – ciąg sylab połączonych jednym akcentem głównym; nie jest w pełni tożsamy z wyrazem w sensie ortograficznym. Na piśmie bowiem istnieje wiele wyrazów oddzielonych odstępami, które nie mają akcentu (np. *из Пóльши*) lub tracą go w pewnych kontekstach (*зá город*) i łączą się

¹ Przed *е* w niektórych wyrazach pochodzenia obcego litery **б, в, д, з, к, м, н, п, р, с, т, ф, х** mogą oznaczać spółgłóskę twardą (zob. § 7 i § 52.5).

w jeden wyraz fonetyczny z akcentowanym wyrazem sąsiednim, np. *во Владивосток* (dwa wyrazy ortograficzne, jeden fonetyczny), *от náпы, привѣз он, отдай мне* itp.

Proklityka – wyodrębniony pauzami graficznymi z obu stron wyraz, który nie ma własnego akcentu i dołącza do znajdującego się po nim wyrazu akcentowanego (mającego akcent), inaczej mówiąc – proklityka poprzedza wyraz akcentowany, np. *от дома, ко мне, за городом, и туда*; proklitykami są najczęściej przyimki i spójniki proste (pierwotne).

Enklityka – wyodrębniony pauzami graficznymi z obu stron wyraz, który nie ma własnego akcentu i tworzy wyraz fonetyczny z poprzedzającym go wyrazem akcentowanym. Enklityka zatem występuje po wyrazie akcentowanym. Zazwyczaj enklitykami są partykuły i nieakcentowane zaimki jednosylabowe, np. *вряд ли, был он, будь ты дома, дай мне*. Przy przeniesieniu akcentu na przyimki i partykuły w pozycji enklitycznej mogą wystąpić również wyrazy pełnoznaczące, np. *на руку, не было, по носу* itp.

Pozycje elementów fonicznych w wyrazie: nagłos – początek wyrazu (np. głoska nagłosowa to 1. głoska wyrazu, np. *пóсле, далекó, окóшко*; sylaba nagłosowa to 1. sylaba wyrazu, np. *самовар, стакáн*), śródgłos – środek wyrazu (*болтáть, терпéть, щу́ка*), wygłos – koniec wyrazu (*мысль, дика́рь, полюс, гражда́не*).

Sylaba. Częścią wyrazu fonetycznego jest sylaba. Ósrodkiem sylaby jest zazwyczaj samogłoska. Typową strukturą sylaby jest połączenie spółgłoski i samogłoski – [CV-]². Taka sylaba jest otwarta (zakończona samogłoską) i przymknięta (zaczynająca się spółgłoską). Są również sylaby zamknięte (zakończone spółgłoską, [CVC-], np. *во́й-дú, сол-дáт*) i nieprzymknięte (zaczynające się samogłoską, [-VC- lub -V-], np. *зá-умь, а-у́-кать*,).

§ 3. Główne rozbieżności między literami spółgłoskowymi a głoskami. W wygłosie wyrazów przed pauzą w języku rosyjskim nie występują spółgłoski dźwięczne [b], [b’], [v], [v’], [d], [d’], [g], [z], [z’], [ž], [ž’:]. Litery **б, в, д, г, з, ж** (same lub z **ь**) w takich przypadkach oznaczają spółgłoski bezdźwięczne, tj. [p], [p’], [t], [t’], [k], [k’], [f], [f’], [s], [s’], [š], [š’:]. np. *наро́д* – naró[t]³, *сядú* – ся[t’], *морóз* – морó[s] itp.

Taką samą wartość mają te litery przed spółgłoskami bezdźwięcznymi w śródgłosie oraz w połączeniach przyimków prostych z innymi wyrazami, np. *бли́зко* – bli[sk]o, *подхóд* – po[tch]ód, *травка* – trá[fk]a, *вход* – [fx]od, *без тpyдá* – be[st]pydá, *в том* – [ft]om itd.

Przed spółgłoskami dźwięcznymi (z wyjątkiem [v], [v’], jak też sonornych [ɦ], [l’], [r], [r’], [m], [m’], [n], [n’]) w śródgłosie i w połączeniach przyimków prostych z innymi wyrazami nie wymawia się spółgłosek bezdźwięcznych [p], [p’], [t], [t’], [k], [k’], [f], [f’], [s], [s’], [š], [š’:]. Litery **п, т, к, ф, с, ш, щ** (same lub z **ь**) oznaczają w takich przypadkach spółgłoski dźwięczne, tj. [b], [b’], [d], [d’], [g], [v], [v’], [z], [z’], [ž], [ž’:]. np. *экза́мен* – э[gz]áмен, *сда́ть* – [zd]at’ь, *сбо́ем* – [zb]óем, *от bóли* – o[db]óли. Natomiast litery **ц, ч** i **х** oznaczają dżw. [z], [ž’] i [χ], nieznane w innych pozycjach, np. *спеца́тальо́н* – spe[zb]atальóн, *нацди́в* – na[ž’d’]ív, *техгру́нна* – te[χg]rúнна, zob. § 26 i 27.

Spółgłoski [v], [v’] zachowują swoją dźwięczność, czyli nie są zamieniane na [f], [f’] po spółgłoskach bezdźwięcznych zarówno w śródgłosie, jak i w połączeniach przyimków z innymi wyrazami, por. *сво́й* – [sv]oú, *квас* – [kv]ac, *с гáми* – [sv]áми, *от вoды* – o[tv]odú.

W końcówkach D. 1. mn. przymiotników i zaimków *-ого, -его* oraz w wyrazie *сего́дня* litera **г** oznacza głoskę [v]. Nie obejmuje to innych zapisów *-ого* w wygłosie, np. *много, стрóго*.

§ 4. Oznaczanie spółgłosek twardych i miękkich. Jotowane litery samogłoskowe. Litery spółgłoskowe **б, в, г, д, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х**, określane jako „parzyste”, są używane do oznaczania na piśmie zarówno spółgłosek twardych, jak i miękkich. Jeśli po nich występują litery samogłoskowe **а, о, у, ы, э** lub jeśli one znajdują się w wygłosie oraz w wielu przypadkach przed innymi spółgłoskami, oznaczają spółgłoski twarde, por. *бо́к* – [b]ok, *сто́л* – [s]to[ɦ], *бѣ́стро* – [b]ý[st]ro itp.

² C – symbol dowolnej spółgłoski, C’ – symbol spółgłoski miękkiej, V – symbol samogłoski. Zapis CV oznacza sekwencję „spółgłoska + samogłoska”.

³ *наро́[t]* itp. – transkrypcja częściowa.

Natomiast jeśli po nich następują jotowane litery samogłoskowe **е, ё, ю, я** oraz **и**, jak również znak miękki (**ь**), to te same litery oznaczają spółgłoski miękkie, por. *бег* – [bʲ]eɣ, *милый* – [mʲ]íлый, *зосту* – zó[sʲtʲ]u, *иди* – i[dʲ]í, *конь* – ко[nʲ], *возьму* – во[zʲ]му, *тёплый* – [tʲo]плый, *навёс* – на[vʲ]eс, *тьма* – [tʲ]ма, *горький* – го[rʲ]кий.

Do kategorii „nieparzystych” należą litery **ж, ш, ц** oraz **ч, щ**, dlatego że ich konkretna wartość fonetyczna nie zależy od następstwa literowego, oznaczają one albo twarde spółgłoski, albo miękkie niezależnie od tego jaka litera po nich występuje.

Litery **ж, ш, ц** przed dowolną literą samogłoskową, przed **ь**, w wygłosie, jak również w większości przypadków przed literami innych spółgłosek oznaczają głoski twarde [ʒ], [ʃ], [c], np. *жить* – [ʒʲ]yть, *цены* – [cʲ]eны, *жги* – [ʒʲ]gi, *дашь* – да[ʃ].

Z kolei spółgłoskowe litery **ч, щ** najczęściej oznaczają spółgłoski miękkie [čʲ], [ʃʲ:] niezależnie od tego, w jakim kontekście literowym występują, por. *час* – [čʲ]aс, *щuka* – [ʃʲ]uка, *плач* i *плачь* – пла[čʲ], *пóчта* – нó[čʲ]та.

§ 5. Wartości fonetyczne litery и. Litera **и** oznacza samogłoskę [i], jeśli występuje w śródgłosie po „parzystych” literach spółgłoskowych, które w takich przypadkach oznaczają spółgłoski miękkie (*михо* – [mʲ]íxo, *нить* – [nʲ]ítʲь, *дави* – да[vʲ]í). Taka sama wartość jest jej przypisana w nagłosie po pauzie oraz po samogłoskach i spółgłoskach miękkich wyrazów poprzedzających (*иск* – [iʲ]ск, *за идéю* – за [i]déo, *знать и́мя* – зна[tʲ]íмя) oraz po literach **ч, щ** w śródgłosie (*чисто* – [čʲ]íсто, *щит* – [ʃʲ:]ít).

Po twardych literach „nieparzystych” **ж, ш, ц** litera **и** oznacza samogłoskę [y], np. *жѐво* – [ʒʲ]vo, *шѐре* – [ʃʲ]pe, *цѐфра* – [cʲ]yфра. Taką samą wartość ma **и**, jeśli występuje po innych spółgłoskach twardych na granicach wyrazów – po przyimkach i po wyrazach samodzielnych zakończonych twardą spółgłoską, por. *от и́мени* – o[tʲ]yмени, *в и́грé* – [vʲ]gré, *кот и́ мышь*, *ко[t _] мышь* itd.

Wymowa [y] z poprzedzającą twardą spółgłoską mimo zapisu litery **и** obowiązuje także na stykach części wyrazów złożonych np. *неди́нститу́т* – néd[dy]nstutyt, *зоси́зда́т* – zó[sy]zdát.

§ 6. Oznaczanie głoski [j]. Jeśli jotowane litery samogłoskowe **е, ё, ю, я**, jak również (w pewnych kontekstach) **и**, występują nie po literach spółgłoskowych, to oznaczają dwie głoski, z których pierwszą jest glajd [j] występujący przed samogłoską akcentowaną lub zastępujący go w pozostałych kontekstach [i]-niezgłoskotwórcze, drugą natomiast odpowiednia samogłoska (akcentowana lub nieakcentowana).

Dotyczy to następujących przypadków:

- jotowanych liter samogłoskowych pisanych w nagłosie wyrazów graficznych, por. *юг* – [jʲ]uɣ, *ягода* – [jʲa]ɣoda, *есть* – [jʲe]стʲь, *эжик* – [jʲo]жик; taka wymowa tych wyrazów utrzymuje się po przyimkach zakończonych na spółgłoskę i w wyrazach pisanych z łącznikiem, por. *в я́ме* – в [jʲa]me, *из ю́га* – из [jʲu]ɣa, *де-ю́ре* – де-[jʲu]pe;
- jotowanych liter samogłoskowych oraz **и** po samogłoskach w jednym wyrazie graficznym, np. *даю́* – да[jʲ]u, *моя́* – мо[jʲ]a, *бои́* – бо[jʲ]í, *заезд* – за[jʲe]зд;
- jotowanych liter samogłoskowych oraz **и** po **ь** i **ъ** w jednym wyrazie graficznym, np. *бью́* – [bʲ]ju, *съя́л* – [sʲ]j[e]л, *ладья́* – ла[dʲ]jí itp.

W pozostałych pozycjach głoska [j] lub [i] z reguły jest oznaczana literą **й**, np. *даи́* – да[i]́, *но́йме* – нó[i]me. Litery samogłosek jotowanych, znajdujące się bezpośrednio po literze spółgłoskowej w granicach jednego wyrazu graficznego, oznaczają pojedynczą samogłoskę. Zob. § 4.

§ 7. Spółgłoski twarde przed literą е. W języku rosyjskim są wyrazy, w których mimo zapisu litery **е** po literach „parzystych” spółgłoski wymawia się twardo. Należą do nich niektóre wyrazy pochodzenia obcego, np. *отéль*, *тендéнция*, *тест* oraz obce imiona własne, np. *Додé*, *Декáрт*, *Шопéн* i in. Często w wyrazach tego typu obserwuje się wahania wymowy spółgłosek przed **е** – obok spółgłosek twardych można wymawiać spółgłoski miękkie, np. *сейм*, *террór*, *новéлла* itp.

W większości wyrazów pochodzenia obcego spółgłoski przed **е** są wymawiane tak samo, jak w wyrazach rdzennych, tzn. miękko, np. *тэ́ма*, *тэ́хника*, *дета́ль*, *музéй*, *газэ́та*, *сэ́рия*, *лэ́ксика* i in.

Informację o poprawnej wymowie takich wyrazów można uzyskać w specjalnych słownikach lub poradnikach (zob. np. pozycje w Bibliografii: Аванесов 1972, s. 170–175; 1983; Иванова 2004; Касаткин 2012).

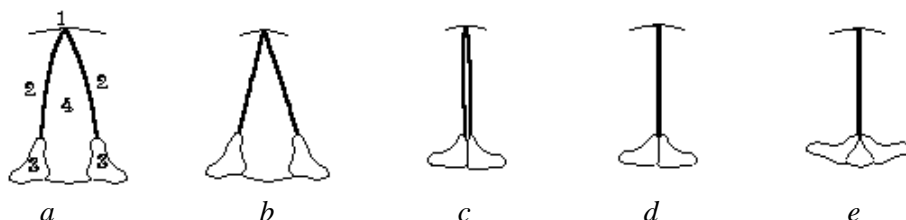
§ 8. Specyficzne przypadki oznaczania głoski [j]. W niektórych wyrazach pochodzenia obcego dla oznaczenia głoski [j] przed samogłoską w nagłosie i po literach samogłoskowych stosuje się zapisy **йо, йе, йя**, a po spółgłoskowych – zapisy typu **ьо**, np. *йо́д, майо́лика, йе́ти, каньо́н, Ма́йя, бульо́н, почта́льо́н*.

Zapisy **йо, йу, йи** itp. są notowane także na granicach wyrazów złożonych, których pierwsza część jest zakończona na głoskę [j], np. *стрòйуча́сток, стрòйотря́д, ра́йисполко́м*.

Na granicach części wyrazów złożonych wymawia się [j], mimo iż jotowane litery samogłoskowe występują bezpośrednio po literach spółgłoskowych, np. *Та́нйо́г – Та[n'j'u]г, де́тјсли – дем[j'a]сли*.

§ 9. Budowa i funkcjonowanie aparatu głosowego

Całość zjawisk fonicznych występujących w mowie jest efektem współdziałania różnych części ludzkiego organizmu składających się na tzw. aparat głosowy, w którym można wyróżnić trzy poziomy. Poziomem najniższym jest aparat oddechowy. Jego podstawową funkcją jest dostarczanie tlenu, a przy produkcji mowy jest on wykorzystywany do wytworzenia prądu powietrza niezbędnego dla artykulacji głosek. To zadanie wykonują płuca, które poprzez system pęcherzyków płucnych i oskrzeli przesyłają powietrze pod ciśnieniem do tchawicy, gdzie jest umieszczona krtań zawierająca jeden z najważniejszych narządów używanych podczas mówienia – wiązadła głosowe. Funkcjonowanie wiązadeł jest przedstawione na ryc. 1.

Ryc. 1. Wiązadła głosowe (schemat funkcjonowania)

Pozycja chrząstek i wiązadeł podczas: a) oddychania, b) wymowy spółgłosek bezdźwięcznych, c) produkcji tonu krtaniowego, d) zwarecia krtaniowego, e) szeptu.

1 – chrząstka tarczowa, 2 – wiązadła głosowe, 3 – chrząstki nalewkowe, 4 – głośnia

Są to dwie elastyczne bardzo delikatne fałdy mięśniowe (na schemacie oznaczone p. 2) przymocowane z przodu do chrząstki tarczowej (p. 1) widocznej na zewnątrz jako tzw. jabłko Adama, a z tyłu do dwóch chrząstek nalewkowych (p. 3). Chrząstki nalewkowe są ruchome i dzięki systemowi drobnych włókien mięśniowych mogą przemieszczać się w różnych kierunkach oraz obracać wokół własnej osi. To powoduje zmianę położenia i napięcia wiązadeł głosowych oraz zmianę kształtu głośnia (p. 4) – od szerokiego rozwarcia obserwowanego przy oddychaniu fizjologicznym (poz. a) i nieco mniejszego podczas artykulacji spółgłosek bezdźwięcznych (poz. b) do znacznego zbliżenia ku sobie wiązadeł i/lub chrząstek nalewkowych wykorzystywanego przy mówieniu. Różne konfiguracje zbliżenia wywołują odmienne efekty. Najczęściej wykorzystywaną podczas mówienia jest poz. c, tzn. całkowite zwarecia chrząstek nalewkowych i zbliżenie ku sobie wiązadeł tak, by między nimi utworzyła się wąska szczelina. Prąd powietrza, przedostając się przez szczelinę, powoduje quasi-periodyczną wibrację wiązadeł i powstanie tonu krtaniowego, stanowiącego bazę akustyczną mowy ustnej (z wyjątkiem szeptu). Całkowite zwarecia wiązadeł i chrząstek (tzw. zwarecia krtaniowe, poz. d) jest elementem wykorzystywanym czasem do rozpoczynania artykulacji nagłosowych samogłosek (np. pol. [ʔokno, ʔiść, ʔumysł] itp.) lub stanowiącym odrębną głoskę w niektórych językach (np. niem. *Knacklaut*). Zwarecia tylko wiązadeł przy rozwartych chrząstkach (poz. e) jest wykorzystywane podczas szeptu.

Ton krtaniowy, zwany popularnie również głosem, może być modyfikowany poprzez wzmacnianie lub osłabianie napięcia wiązadeł, skutkując zmianą wysokości tonu wykorzystywaną w śpiewie. Lecz zmiany wysokości tonu towarzyszą również mówieniu, prowadząc do tonalnego zróżnicowania poszczególnych odcinków wypowiedzi ustnej i w efekcie do ukształtowania różnych komunikatów językowych. Taka

organizacja wypowiedzi ustnej nosi nazwę intonacji. Jej istota polega kształtowaniu typu wypowiedzi – twierdzenie, pytanie, zdziwienie, ponowienie pytania, wyrażanie różnych emocji (zachwyt, radość, zwątpienie itp.).

Można to zademonstrować na zdaniach złożonych z dwu wyrazów *сего́дня* i *воскресе́нье*. Jeśli chcemy tylko poinformować o samym fakcie bez dodatkowych emocji, to użyjemy sylabę *се́* wyrazu *воскресе́нье* jako centrum intonacji (akcent zdaniowy), na którym obniżamy ton głosu ze średniego, jaki jest właściwy dla poprzedniego odcinka, na jeszcze bardziej niski odcinka następnego.

— — — — — \ —
—

Сего́дня воскресе́нье. (Do pytania: *Какой сегодня́ день?*)

Jeśli chcemy upewnić się, jaki jest dzisiaj dzień, to postawimy pytanie, stosując na centrum intonacji nagły skok tonu do poziomu wysokiego, a potem obniżony do niskiego.

— — — — — ^ —
—

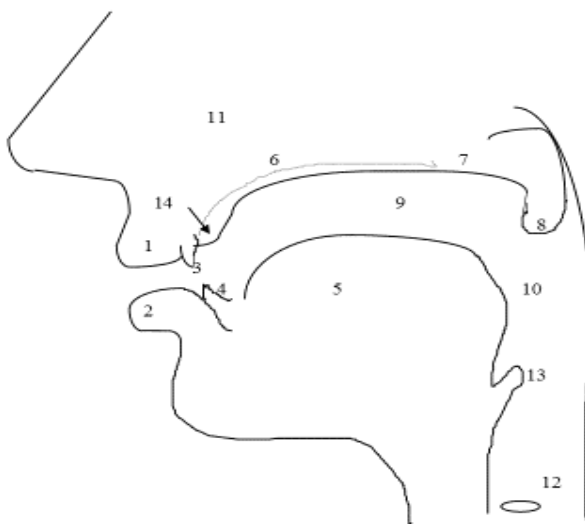
Сего́дня воскресе́нье? (Odpowiedzi: *Да, воскресенье; Нет, понедельник* itp.).

A jeśli wyrażamy wątpliwość co do faktu, to przed centrum stosujemy niski ton, a potem jeszcze go obniżamy, by na części poakcentowej osiągnąć ton wysoki.

— — — — — √ —

Сего́дня воскресе́нье? (Odpowiedź: *Да! Конечно!* lub *Нет, суббо́та*).

Na ryc. 2 przedstawiam budowę nasady aparatu głosowego, w której powstają wszystkie typy głosek mowy ludzkiej i ich warianty.

Ryc. 2. Narządy mowy (nasada)

1 – warga górna, 2 – warga dolna, 3 – zęby górne, 4 – zęby dolne, 5 – język, 6 – podniebienie twarde, 7 – podniebienie miękkie, 8 – języczek, 9 – jama ustna, 10 – jama gardłowa, 11 – jama nosowa, 12 – więzadła głosowe, 13 – nagłośnia, 14 – dziąsła

Wykład 2. Articulacja i zasady klasyfikacji spółgłosek. Modyfikacje spółgłosek rosyjskich. Porównanie spółgłosek rosyjskich z polskimi.

Poprzedni wykład był wstępem do właściwej analizy fonetyki rosyjskiej. Przedstawiłem w nim w dużym skrócie prawie całość problematyki fonetyki rosyjskiej. W następnych wykładach będą one omawiane w szczegółach, uściślane, uzupełniane i będą stanowiły podstawę prezentacji i wyjaśnień różnych zjawisk fonetycznych.

Na tym wykładzie zaczynam systematyczną prezentację zjawisk fonetycznych języka rosyjskiego. Zaczę od przedstawienia podstawowych elementów fonicznych, stanowiących główny obiekt opisu fonetyki rosyjskiej na następnych wykładach. Są nimi głoski, które już zdefiniowałem jako najkrótsze, niepodzielne elementy ustnych postaci jednostek językowych (wyrazów i ich ciągów), którymi się posługujemy przy przekazywaniu informacji. Nazwałem je również segmentami. Wyróżniamy dwa typy głosek, są to samogłoski i spółgłoski. Samogłoskami są segmenty foniczne wymawiane przy otwartym kanale głosowym, czyli takim, w którym dla wydychanego prądu powietrza nie ma żadnych przeszkód. Określamy je również jako wokoidy. Na ich widmo akustyczne składa się tylko ton krtaniowy (głos) omówiony na poprzednim wykładzie. Zbiór samogłosek (wokoidów) w języku określamy jako wokalizm lub system wokaliczny.

Od samogłosek wyraźnie różnią się spółgłoski, które są wymawiane (artykułowane) w ten sposób, że w kanale głosowym (głównie w jamie ustnej) tworzą się przeszkody dla prądu powietrza wywołujące efekt akustyczny zwany szumem. Określamy je jako kontoidy, a ich zbiór to konsonantyzm, system konsonantyczny. I od spółgłosek zaczynam systematyczną analizę fonetyki rosyjskiej⁴.

§ 9. Articulacja spółgłosek i ich klasyfikacja. Koniecznym składnikiem struktury akustycznej spółgłosek jest szum, który powstaje na skutek przejścia prądu powietrza przez różnorakie przeszkody w jamie ustnej. Pokonywanie tych przeszkód wywołuje efekty akustyczne, takie jak zawirowanie, tarcie, słaba eksplozja itp. określane ogólnym terminem szum, różniący się od tonu krtaniowego brakiem periodycznych zmian fali głosowej.

§ 9.1. W przypadku wielu spółgłosek na składnik szumowy nakłada się ton krtaniowy (głos). U niektórych spółgłosek ton krtaniowy dominuje nad szumem, są to spółgłoski *sonorne* (np. [r], [l], [l], [m], [n]). Od nich różnią się spółgłoski *obstruentalne*, w których strukturze akustycznej dominującym składnikiem jest szum. Wśród nich wyróżniamy spółgłoski *dźwięczne* wymawiane z udziałem tonu krtaniowego (np. [b], [v], [d], [g]), lecz jest on wytłumiony przez szum do tego stopnia, że nie można zmieniać wysokości tonu⁵. Natomiast spółgłoski *bezdźwięczne* wymawia się bez udziału głosu na przeważającym odcinku artykulacji.

§ 9.2. Spółgłoski różnią się między sobą również tym, że przy ich produkcji w jamie ustnej powstają różne układy artykulacyjne (zwane *strikturami*, z ang. *stricture*), na które składa się kompleks ruchu określonych narządów mowy oraz typ przeszkody i sposób jej pokonania.

Typy przeszkód dają podstawę do klasyfikacji spółgłosek według sposobu artykulacji, tzn. do wyróżnienia klas modalnych.

Można wyróżnić dwa rodzaje przeszkód – *szczelinę* i *zwarcie*. *Szczelina* powstaje przy takim zwężeniu kanału głosowego, które zakłóca swobodny przepływ powietrza przez jamę ustną, tworząc szumowy efekt tarcia. Wtedy są wymawiane spółgłoski *szczelinowe* (lub *frykatywne*), np. [z], [š], [x], [v].

Zwarcie stanowi całkowite zamknięcie kanału głosowego i tworzy dwa układy artykulacyjne, które różnią się sposobem zakończenia zwarcia. Podczas artykulacji spółgłosek *zwarciowych* (okluzywów) po zawarciu następuje szybkie rozwarcie narządów mowy, co prowadzi do efektu słabej eksplozji (np. [p], [t],

⁴ Tradycyjnie prezentację zjawisk fonetycznych jakiegokolwiek języka zaczyna się od omówienia samogłosek. Wysuwanie na początek spółgłosek w moim ujęciu znajduje uzasadnienie w tym, że w rosyjskim właśnie spółgłoski określają kształt foniczny jednostek znaczących oraz podporządkowują sobie sąsiednie samogłoski, determinując ich kształt i modyfikacje. Toteż należy najpierw przedstawić szczegóły artykulacji spółgłosek, by zrozumieć sens ich oddziaływania na samogłoski.

⁵ Różnicę między głoskami *sonornymi* a *obstruentami* można zauważyć, próbując je śpiewać – *sonorne* łatwo pozwalają zmieniać wysokość tonu (por. *r-r-r-r-r-r-r* w piosence J. Nohavicy o kreciku budującym metro, czy W. Wysockiego *мур-р-р-р в нашем доме* w przewrotnej pieśni o samolocie-myśliwcu zrzucającym bomby na wieś i miasta); natomiast *obstruenty*, nawet *dźwięczne* (np. [z], [v], [ž]) „zaśpiewać” bardzo trudno, jeśli w ogóle nie sposób.

[d], [k]). Artykulacja spółgłosek zwarto-szczelinowych (afrykat) polega na zwolnieniu rozwarcia w ten sposób, że po zwarciu następuje krótka faza szczeliny, np. [c], [č], pol. [ć].

Niektóre spółgłoski są wymawiane jednocześnie ze zwarciem w odpowiednim miejscu kanału głosowego i swobodnym przepływem prądu powietrza w innym, albo w ten sposób, że zwarcie i przepływ nakładają się na siebie. Tak są artykułowane spółgłoski zwane spółotwartymi.

Wśród nich należy wyróżnić spółgłoski nosowe (np. [m], [n]), których artykulacja polega na połączeniu zwarcia w jamie ustnej ze swobodnym przejściem powietrza przez jamę nosową. Taki układ powstaje dzięki opuszczeniu podniebienia miękkiego, co pozwala prądowi powietrza przechodzić przez jamę ustną i nosową.

Spółgłoski boczne (lateralne) wymawia się dzięki zwarciu przodu języka z górnymi zębami lub dziąsłami i swobodnym przejściem powietrza po bokach języka, np. [l]⁶.

Spółgłoski drżące (wibranty) mają krótkie zwarcie 1–2 razy jest przerywane tak samo krótkim rozwarciem, co powoduje, że cała artykulacja jest odbierana jak niepodzielny segment – głoska, np. [r].

§ 9.3. Różne spółgłoski pojawiają się również dzięki temu, że wymienione wyżej układy artykulacyjne powstają w różnych miejscach kanału głosowego. Stanowi to podstawę do wyróżnienia lokalnych klas spółgłosek według miejsca artykulacji.

Przy artykulacji spółgłosek dwuwargowych (bilabialnych) przeszkody (głównie zwarcia) powstają między górną a dolną wargą ([p], [b]). Między dolną wargą a górnymi zębami tworzy się szczelina przy artykulacji spółgłosek wargowo-zębowych (labio-dentalnych) [f], [v].

Przednia część języka tworzy układy artykulacyjne z górnymi zębami i dziąsłami. Przy kontakcie przodu języka z górnymi zębami lub na styku zębów i przylegającej do nich części dziąseł są wymawiane spółgłoski przedniojęzykowo-zębowe lub po prostu zębowe (dentalne), nazywane czasem prealweolarnymi, np. [t], [s], [c], [ɬ]. Przesunięcie kontaktu przedniej części języka za dziąsła prowadzi do powstania spółgłosek przedniojęzykowo-dziąsłowych lub po prostu dziąsłowych (alweolarnych, a raczej postalweolarnych), np. [r], [ʒ], [č].

Wzniesienie grzbietu języka ku przedniej części podniebienia twardego stanowi podstawę artykulacji spółgłosek środkowojęzykowych lub (pre)palatalnych, np. [j] i pol. [ć], [ś].

Przy kontakcie tylnej części języka z podniebieniem miękkim wymawia się spółgłoski tylnojęzykowe (welarne), np. [k], [g], [x].

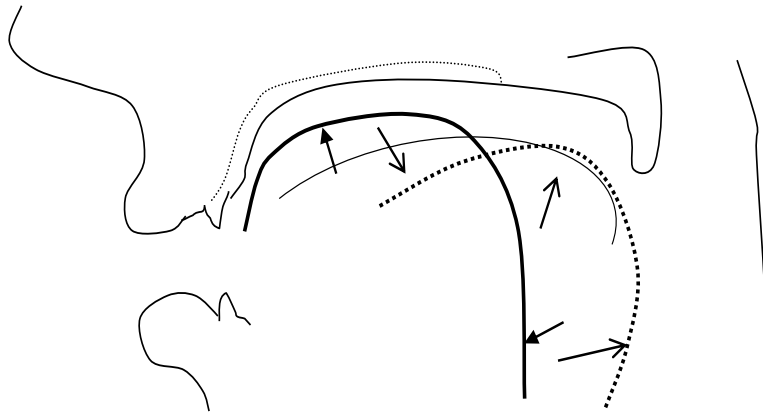
§ 9.4. Wyróżnia się także spółgłoski twarde i miękkie. Spółgłoski miękkie (np. [tʰ], [pʰ], [sʰ], [nʰ]) są wymawiane w ten sposób, że na ich podstawową artykulację nakłada się wzniesienie języka ku podniebieniu twardego – artykulacja jotowa lub palatalna (od łac. *palatum* – podniebienie twarde). Dlatego są one określane również jako palatalizowane.

Spółgłoski określane jako twarde (np. [t], [p], [s], [n]) w polszczyźnie cechuje neutralne położenie grzbietu języka w jamie ustnej. Natomiast twardym spółgłoskom rosyjskim właściwe jest obniżenie części środkowej języka i wzniesienie tylnej ku podniebieniu miękkiemu (welaryzacja od łac. *velum* – podniebienie miękkie), jak również przesunięcie języka do tyłu i tym samym zwężenie jamy gardłowej, co prowadzi do ich faryngalizacji (łac. *pharynx* – jama gardłowa). Welaryzacja i faryngalizacja różnych klas lokalnych rosyjskich spółgłosek twardych nie jest jednakowa. Najbardziej zwelaryzowaną i sfaryngalizowaną spółgłoską jest [ɬ], a następnie spółgłoski wargowe i dziąsłowe. Zębowe i tylnojęzykowe oraz [r] są welaryzowane i faryngalizowane w mniejszym stopniu.

Układ języka w jamie ustnej i gardłowej przy artykulacji twardych i miękkich spółgłosek obrazuje poniższy schemat rentgenograficzny.

---

⁶ Czasem spółgłoski lateralne są zaliczane do szczelinowych, lecz w takim razie swobodny przepływ powietrza nakłada się na słaby szum powstający w szczelinie i dominuje nad nim.

Układ języka przy artykulacji twardych i miękkich spółgłosek

Linia wytłuszczona (———) oznacza kontur grzbietu języka przy realizacji miękkości, przerywana (.....) – przy realizacji twardości. Strzałki pogrubione (———→) ukazują kierunek ruchu różnych partii języka przy artykulacji spółgłosek miękkich, cienkie (—→) przy artykulacji twardych. Ciągła linia cienka (———) kontur grzbietu artykulacji polskich spółgłosek twardych (neutralnych)

Zestaw podstawowych rosyjskich typów spółgłoskowych i ich cechy fonetyczne prezentuje tab. 2.

Tab. 2. System spółgłosek rosyjskich

Miejsce artykulacji		wargowe		przedniojęzykowe		środkowojęzykowe	tylnojęzykowe	
		dwuwargowe tw. mięk.	wargowo-zębowe tw. mięk.	zębowe tw. mięk.	działkowe tw. mięk.		tw.	mięk.
zwarte	b/dźw. zwartowybuchowe	p p'		t t'			k k'	
	dźw.	b b'		d d'			g g'	
	zwartoszczelinowe			c	č'			
szczelinowe	b/dźw.		f f'	s s'	š š':		x x'	
	dźw.		v v'	z z'	ž ž':	j		
spółotwarte	nosowe	m m'		n n'				
	boczne			l l'				
	drżące				r r'			

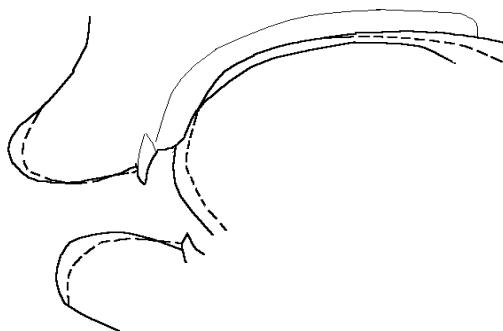
§ 10. Realizacja miękkości spółgłosek rosyjskich i polskich. Wyraźne zróżnicowanie spółgłosek twardych i miękkich stanowi specyficzną właściwość rosyjskiej bazy artykulacyjnej w porównaniu z polską, w której też tradycyjnie wyróżnia się spółgłoski twarde i miękkie. Są jednak pod tym względem istotne różnice między tymi językami.

§ 10.1. W polszczyźnie wyróżnia się spółgłoski [ś], [ź], [ć], [ź], [ń], które należą do lokalnej klasy spółgłosek palatalnych (środkowojęzykowych). Palatalność nie jest tym, co spalatalizowanie. Rosyjskie spółgłoski miękkie nie są palatalne, lecz spalatalizowane, gdyż palatalna artykulacja (wzniesienie języka ku podniebieniu twardemu) istnieje obok podstawowej lokalnej (wargowej czy zębowej) lub modalnej (zwartej czy szczelinowej lub nosowej), nakłada się na nią. Jest ona niejako dodatkowa, uzupełniająca, chociaż bardzo

istotna artykulacja, nadająca spółgłosce odpowiednią barwę akustyczną. Natomiast dla pol. [ś], [ź], [ć], [ź], [ń] palatalność jest jedynym miejscem tworzenia się striktury. Zbliżone do nich pod względem akustycznym głoski rosyjskie są albo przedniojęzykowo-zębowe ([tʲ], [dʲ], [sʲ], [zʲ], [nʲ]) albo przedniojęzykowo-dziąsłowe ([čʲ], [šʲ:], [žʲ:]) z istotnym dodatkiem palatalizacji.

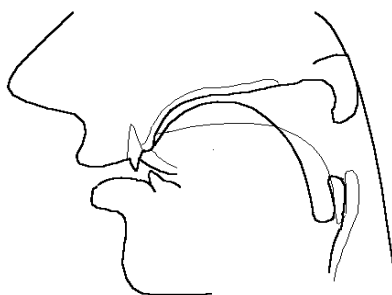
Niżej na ryc. 3 jest przedstawiona różnica w pozycji języka i warg przy artykulacji ros. [čʲ] (linia ciągła wytłuszczona) i pol. [ć] (linia kreskowa cienka). Miejsce artykulacji ros. [čʲ] wyraźnie sięga poza występ dziąsłowy, podczas gdy przy artykulacji pol. [ć] miejsce kontaktu przodu języka prawie nie sięga dziąsła, koncentrując się na przedniej części podniebienia twardego (łac. *prepalatum*). Istnieje również subtelna różnica w układzie warg, ros. [čʲ] jest wymawiane z lekkim wysunięciem warg bez zaokrąglenia, tak by wargi nie dotykały zębów, podczas gdy przy wymowie pol. [ć] kąciaki warg mogą być rozszerzane, a wargi przywierają do zębów. Takie same różnice występują między ros. [žʲ:], [šʲ:] a pol. [ź], [ś].

Ryc. 3. Układ języka przy artykulacji pol. [ć] (-----) i ros. [čʲ] (——)

Warto tu zwrócić uwagę również na subtelną różnicę między ros. zębowym [nʲ] a pol. palatalnym [ń]. Jest ona prawie niesłyszalna, lecz istnieje, ujawnia się w sposobie artykulacji sąsiednich samogłosek (zob. następny wykład).

Zasadnicza różnica artykulacyjna dotyczy ros. [lʲ] i pol. [l]. Pol. [l] jest spółgłoską przedniojęzykowo-dziąsłową o płaskim położeniu języka w jamie ustnej (linia cienka na ryc. 4), natomiast ros. [lʲ] jest przedniojęzykowo-zębowe o znacznie wzniesionym grzbiecie języka ku *palatum* i znacznie poszerzonej jamie gardłowej (linia wytłuszczona).

Ryc. 4. Układ języka przy artykulacji pol. [l] (——) i ros. [lʲ] (——)

Do ros. [lʲ] jest bliższa realizacja polskiej spółgłoski lateralnej przed [i] i [i], jest to wariant [lʲ] o znacznie wzniesionym grzbiecie języka, którego artykulacja jest jednak umiejscowiona w obszarze dziąsłowym (postalweolarnym), a przed innymi samogłoskami [lʲ] pojawia się z [i], co odbiega od realizacji ros. [lʲ] w takich wyrazach jak лёд, ляля, лютый, лес, воля itp. Polskie nawyki ortofoniczne mogą prowadzić do

zakłócenia komunikacji, gdyż np. wymowa *лѣд* ('łód') jako [l'ɨot] zam. [l'ot], *белѣя* ('malując na biało') jako *бe[l'ɨ'a]* zam. *бe[l'a]* może być odebrane jako *лѣѣт* ('leje'), *белѣя* ('bielizny').

§ 10.2. Istnieje podobieństwo między miękkimi wargowymi: pol. [p̥], [b̥], [f̥], [v̥], [m̥] – ros. [pʲ], [bʲ], [fʲ], [vʲ], [mʲ] oraz miękkimi tylnojęzykowymi: pol. [k̥], [g̥], [x̥] wobec ros. [kʲ], [gʲ], [xʲ], zwłaszcza bezpośrednio przed [i].

Przed innymi samogłoskami, w tym także przed [i], różnice polegają na tym, że w języku rosyjskim należy zdecydowanie rozróżniać wymowę miękkich spółgłosek bezpośrednio przed samogłoską od ich wymowy przed glajdem [j] lub [i̯], po którym następują samogłoski, tzn. należy ściśle rozróżniać sekwencje typu [CʲV] od [CʲjV] (np. *лѣд*: [l'ɨo] – *лѣѣт*: [l'j'o]m, *семѣ*: ce[m'ɨ] – *семѣѣ*: ce[m'j'ɨ]) wykorzystywane do różnicowania i konstytuowania fonicznych postaci różnych wyrazów⁷. W polszczyźnie takie zdecydowane zróżnicowanie już prawie nie istnieje (wyjątek stanowi możliwość kontrastu [ń+V] vs [ń+i̯+V], np. *дания* – *Дания*). Miękkie wargowe oraz tylnojęzykowe (być może z wyjątkiem kontrastu [k̥, g̥, x̥ + V] vs [k̥, g̥, x̥ + i̯ + V], np. *длугіе* – *магіе*, *лѣккіе* – *аутаркіе*) w mowie polskiej są wymawiane przed samogłoskami (innymi niż [i]) w sposób niezróżnicowany – z wstawką [i̯] lub (rzadziej) bez niej. Realizacja miękkości poprzez [i̯] jest nazywana palatalnością asynchroniczną i stanowi wyrazistą cechę bazy artykulacyjnej współczesnej polszczyzny⁸.

§ 10.3. Dla niektórych rosyjskich spółgłosek miękkich (np. przedniojęzykowych) ekwiwalentami mogą być półmiękkie realizacje spółgłosek polskich występujące przed [i] i [i̯], np. *sinus*, *tiara*, *diabel*, *zjazd* itp. Jednakże odpowiednie rosyjskie spółgłoski wymawia się ze znacznie bardziej wyraźną palatalizacją (wzniesieniem grzbietu języka ku podniebieniu twardemu), a poza tym wymowie polskich spółgłosek przed samogłoskami (z wyjątkiem [i]) towarzyszy glajd [i̯]. Odpowiednie rosyjskie spółgłoski miękkie w jednych wyrazach są realizowane bez [i̯], w innych natomiast z koniecznym udziałem tego glajdu w postaci wyraźnie artykułowanego segmentu [j] lub [i̯].

§ 10.4. Rosyjskie spółgłoski miękkie (wyjąwszy tylnojęzykowe) mogą występować nie tylko przed samogłoskami i [j]. Mogą pojawiać się w wygłosie wyrazów (np. *верь*, *семь*, *боль*, *стень*, *брать*, *верфь*) oraz przed innymi spółgłoskami (por. *зѣрько*, *стѣвьте*, *восьмѣѣ*, *рѣдька* i in.). Takimi możliwościami w języku polskim dysponują tylko spółgłoski palatalne. Wymowę rosyjskich miękkich spółgłosek w takich pozycjach sygnalizuje znaczna modyfikacja końcowej fazy samogłosek poprzedzających. Będą one omówione w następnym wykładzie (zob. § 13).

§ 10.5. Spośród rosyjskich spółgłosek miękkich komentarza wymagają jeszcze spółgłoski przedniojęzykowo-dziąsłowe [ʃʲ:] i [ʒʲ:].

W przypadku [ʃʲ:] można odnotować możliwość wariantowej realizacji w postaci sekwencji [ʃʲčʲ], w której drugi segment jest zazwyczaj znacznie osłabiony, tzn. może wystąpić wymowa [ʃʲʷ]. Taka realizacja cechowała stary petersburski typ wymowy. Obecnie spotyka się ją rzadko w pozycji śródgłosowej, lecz może występować na granicach morfemów i stykach prefiksально-приймковочных⁹, zwłaszcza gdy jest oznaczana przez sekwencję liter **сч**, **зч**, np. *считѣть*, *расчѣска*, *бесчѣстный*, *с чем*, *из чегѣ* itd. Obecne tendencje ortoepiczne idą w kierunku skracania artykulacji [ʃʲ:], szczególnie w pozycji wygłosowej (np. *плащ*, *пѣмощь*) i przed spółgłoskami (np. *мощный*, *хощный*), gdzie można już regularnie napotkać krótką głoskę [ʃʲ].

Spółgłoska [ʒʲ:] może wystąpić w kilku wyrazach (np. *пѣзже*, *вѣжжи*, *уезжѣть*, *жуужжѣть*, *мѣзжечѣк*, *дождѣ* – *до[ʒʲ:'a]* i in.) w typie wymowy określanym jako staromoskiewski, który czasem jest

⁷ Obecność [j] w kształcie fonicznym wyrazu jest na ogół sygnalizowana na piśmie użyciem znaku twardego (Ѣ) lub miękkiego (ѣ) przed samogłoskową literą jotowaną, np. *сѣхѣть*, *подѣѣм*, *изѣѣн*, *конѣѣюнкѣця*, *пѣю*, *судѣѣя*, *пѣпадѣѣѣ*, *ворѣѣѣ*, *нѣчьѣѣ* itd. Brak tych znaków na ogół sygnalizuje brak [j] w postaci fonetycznej wyrazu, np. *сел*, *идѣѣт*, *нюѣѣнс*, *бѣурѣѣ*, *сѣдѣѣя*, *пѣпадѣѣѣ*, *рѣѣбра* itp.

⁸ Palatalność asynchroniczna była do niedawna traktowana jako cecha gwarowa (głównie mazowiecka), lecz z czasem się upowszechniła i jest „tolerowana” w wymowie kulturalnej.

⁹ Na stykach prefiksów (przedrostków) i morfemów rdzeniowych wyrazu zachodzą takie same zjawiska fonetyczne jak na stykach przyjmковочных (proklitycznych). Dlatego można mówić o stykach prefiksально-приймковочных jako całości zjawiska. Wynika to również z tego, że w języku rosyjskim (i polskim) wiele prefiksów i przyjmковочных ma wspólne pochodzenie, a nawet wspólnotę semantyczną i jednakową postać foniczną, np. na *домѣ* – *надѣѣмник*, *подѣѣ водой* – *подѣѣводный*, *изѣѣ векѣѣ* – *изѣѣвѣчный*, por. też *поѣѣ любви* – *поѣѣлюбить*.

uważany za archaiczny, lecz wciąż jeszcze się utrzymuje. Spółgłoska ta jest oznaczana sekwencjami literowymi **жж**, **жжж** oraz **жд** w formach wyrazu *дождь*. W powszechnym typie wymowy w tych wyrazach występuje długa spółgłoska twarda [ž:], a w formach wyrazu *дождь* – [žd'], np. *дождя* – do[žd'a].

§ 10.6. Rosyjskie spółgłoski miękkie czasem znacznie różnią się od swoich twardych odpowiedników. Dotyczy to zwłaszcza spółgłosek [t'], [d'], w których wymowie można odnotować tendencję do asybilacji (afryktywizacji) końcowej fazy artykulacji i pojawienia się fakultatywnych wariantów typu: [t's'], [d'z'].

Miękkie spółgłoski tylnojęzykowe ([k'], [g'], [x']) w porównaniu z twardymi mają strikturę przesuniętą bardziej do przodu – na tylną część podniebienia twardego.

§ 11. **Środkowojęzykowa głoska [j]** jest glajdem, tzn. głoską, która pod względem akustycznym należy do wokoidów, czyli samogłosek, lecz pełni funkcje właściwe spółgłoskom, nie może być bowiem centrum sylaby, zajmując pozycję właściwą dla spółgłoski – przed lub po samogłosce. Podobny glajd występuje również w języku polskim, lecz między polskim a rosyjskim glajdem występują znaczne różnice. Polski glajd jest określany jako [i]-niezgłoskotwórcze, gdyż taka właśnie gloska na ogół występuje w języku polskim przy oznaczeniu literą **j** lub **i** (np. *jama*, *mój*, *wojna*, *diabeł*, *sjesta*, *zjawa* itp.). W rosyjskim natomiast są dwie odmianki głosek tego typu:

1) Szczelinowe [j], występujące bezpośrednio przed samogłoskami akcentowanymi i wymawiane ze znacznym napięciem narządów mowy i wzniesieniem języka ku podniebieniu twardemu, dzięki czemu w jego widmie akustycznym pojawia się słaby szum, właściwy spółgłoskom (np. w wyrazach *яма* – [j'a]ма, *моё* – мо[j'o], *боюсь* – бо[j'ü]сь, *пьют* – нь[j'u]т, *съём* – съ[j'e]м, *семь* – семь[j'i]), przez co w niektórych opracowaniach zalicza się go do spółgłosek szczelinowych.

2) W pozostałych pozycjach, tzn. przed samogłoskami nieakcentowanymi, przed spółgłoskami i w wygłosie zamiast [j] występuje znacznie osłabiony wariant tego glajdu – [i]-niezgłoskotwórcze zbliżone do polskiego [i], a nawet jeszcze bardziej osłabione (np. *едá* – [i]дá, *юлá* – [i]лá, *помóюсь* – помó[i]сь, *язы́к* – [i]зы́к, *сёют* – се[i]ют, *двойно́й* – дво[i]но́й, *война́* – во[i]на́, *бойку́й* – бо[i]ку́й, *мой* – мо[i]). W pozycjach interwokalicznych glajd [i] w języku rosyjskim może zanikać (zob. § 33.2). W wygłosie [j] może ulegać ubezdźwięcznieniu (zob. § 26.1), a także w pewnych warunkach może wystąpić glajd nosowy (zob. § 13).

§ 12.1. **Warianty kontekstowe spółgłosek rosyjskich.** Wyżej przedstawiłem warianty artykulacyjne rosyjskich spółgłosek miękkich [t'] i [d']. Są to warianty fakultatywne, w zasadzie niezależne od kontekstu (od sąsiednich głosek), lecz od indywidualnych skłonności artykulacyjnych mówiącego lub od regionalnych uwarunkowań.

Fakultatywna jest realizacja ros. [r] jako spółgłoski tylnojęzykowej (uwularnej [ɹ]) spotykana czasem u Rosjan i motywowana swoistą tradycją, np. wymowy arystokratycznej lub uwikłanej w mniejszości narodowe (np. niemiecką czy żydowską).

Większość wariantów artykulacyjnych przedstawionych niżej jest uwarunkowana kontekstualnie.

§ 12.2. W wymowie rosyjskiej czasem pojawiają się bezdźwięczne spółgłoski sonorne [ɱ], [ɲ], [ɲ'], [ʃ], [ʃ'], [ʂ], [ʂ'] (zob. § 26.1). Najczęściej występują one w wygłosie wyrazów przed pauzą po spółgłoskach bezdźwięcznych (np. *ме́мп* – ме́[ɱ], *смы́сл* – смы[sʃ], *мы́сль* – мыс[ʃ'], *вепрь* – вен[ʂ']).

Spółgłoski drżące mogą być bezdźwięczne w wygłosie także po samogłoskach, jak również w śródgłosie lub w nagłosie przed spółgłoskami b/dżw., np. *мур* – му[r], *морт* – мо[r]т, *рты* – [r]ты.

Taki typ realizacji sonornych spółgłosek zdarza się również w języku polskim nawet w pozycjach przed samogłoską (np. [r] w *krew*, *trochę*, nie mówiąc o formach typu *trwoga* [tr'ɔ]ga itp. W tej pozycji, zwłaszcza przy starannym i dobitnym mówieniu, w rosyjskim można napotkać również inny typ wymowy – zachowanie tonu krtaniowego i wskutek tego pojawienie się zgłoskotwórczych spółgłosek sonornych (np. *ме́мп* – ме́[ɱ], *смы́сл* – смы[sʃ] itp., dokładniej zob. § 26.1).

§ 12.3. Przedniojęzykowe spółgłoski sonorne przed obstruentami dźwięcznymi oraz przedniojęzykowe zwarte przed dźwięcznymi szczelinowymi występują w swych odmianach dźwięcznych [ɲ], [ɲ'], [ʃ], [ʃ'], [ʂ], [ʂ'], [d], np. *ра́ньше* – rá[ɲ']ше, *По́льша* – По́[ʃ']ша, *поджа́ть* – по[d]жа́ть, *джа́з* – [d]жа́з, *тице́та* –

[t']*щема́*, zob. również § 28.1). Ros. [l'] w tej pozycji jest najbardziej zbieżne z pol. [l'], które występuje jednak w innej pozycji – przed [i]. Z kolei dźwiękowa realizacja spółgłosek [n], [t], [d] fakultatywnie cechuje pewne odmiany wymowy polskiej we wszystkich pozycjach, również przed samogłoskami i w wygłosie, podczas gdy w rosyjskiej wymowie kulturalnej w tych kontekstach obowiązuje ich przedniojęzykowo-zębowa realizacja.

§ 12.4. Warto zwrócić uwagę na rosyjskie spółgłoski nosowe [n] i [n'] oraz [m]. Przed samogłoskami, w wygłosie i w większości pozycji przed spółgłoskami są one wymawiane jako przedniojęzykowo-zębowe, a [m] jako dwuwargowa. Nie zanikają lub nie zamieniają się na nosowe glajdy typu [w̃] przed spółgłoskami szczelinowymi, jak np. w pol. *sens* – *se[w̃]s*, *szansa* – *sza[w̃]sa*, *tramwaj* – *tra[w̃]waj*. Realizują się jako głoski zębowe o pełnym brzmieniu konsonantycznym, np. *ша́нсы* – *śa[n]sy*, *конспéкт* – *ko[n]spékt*, *трамва́й* – *tra[m]waí* itp. Przed pojedynczymi tylnojęzykowymi spółgłoskami [k], [k'], [g], [g'] głoska [n] również na ogół zachowuje swoją zębową realizację, czyli wymowę *банк* – *ba[n]k*, *та́нго* – *ta[n]go* (por. pol. *ba[ŋ]k*, *ta[ŋ]go* z tylnojęzykowym [ŋ]). Dopiero przed grupą spółgłoskową zaczynającą się od [k], [g] może wystąpić w wymowie rosyjskiej tylnojęzykowa realizacja tej głoski, np. *фу́нкция* – *fu[ŋ]kcija*, *га́нгстер* – *ga[ŋ]zter* itp.

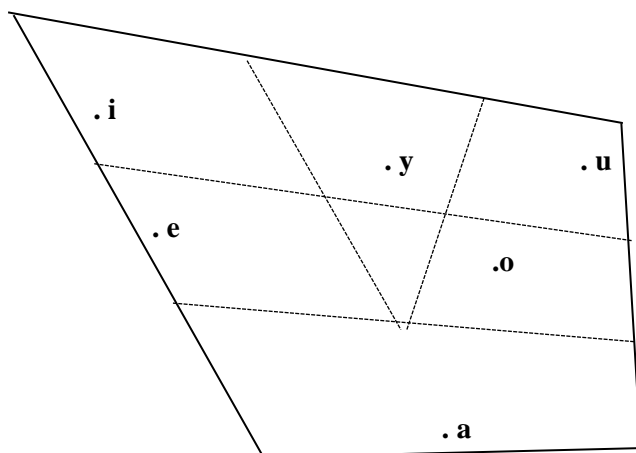
Nosowe [n'] w pozycji przed spółgłoskami szczelinowymi w większości pozycji nie ulega modyfikacjom, tzn. nie zamienia się w glajd nosowy [ĩ] jak pol. [ń] w takiej pozycji, np. *ко́нский* – *ko[ĩ]ski*, *сви́нская* – *świ[ĩ]ska*, *сיע́ншы* – *cie[ĩ]szy* itp. Por. ros. *ме́ньше* – *mé[n']sze*, *ра́ньше* – *ra[n']sze*. Wyjątek stanowi pozycja przed [š':] po samogłoskach wysokich [i], [y] lub [e], np. *же́ница*, *зачи́чник*, *во́лнычник*, w których zamiast regularnego [n'] przed miękką szczelinową może wystąpić nosowy glajd zbliżony do pol. [ĩ], tzn. wymowa *же[ĩ]ница*, *зачи[ĩ]чник*. Po innych samogłoskach [n'] zachowuje charakter konsonantyczny, np. *ба́щик* – *ba[n']szi*, *го́щик* – *go[n']szi*

§ 12.5. Ostatnim obiektem omówienia odmian ros. spółgłosek w niniejszej prezentacji są nieznane w innych pozycjach dźwięczne głoski występujące regularnie na stykach wyrazowych lub w wyrazach złożonych, np. *пух бе́лый* – *pu[ɣ] b'élyj*, *отец дома* – *ot[ɣ] d'oma*, *начдив* – *na [ɣ']div*. Będą one omówione w dziale fonotaktyki (§ 25). Dodatkowej uwagi wymagają jednak tylnojęzykowe spółgłoski szczelinowe [ɣ] i [ɣ'], które mogą się pojawiać również przed samogłoskami w niektórych specyficznych wyrazach, szczególnie w stylu określanym jako cerkiewny, np. *Бо́га* – *Bo[ɣ]a*, *Богоро́дица* – *Bo[ɣ]oródiца*, *бла́гие* – *bla[ɣ']ie*, *благодари́ть* – *bla[ɣ]odarít'ь*, *Госпо́дь* – *[ɣ]ospóдь* itp. Wymowa tych głosek zamiast zwartych [g], [g'] w innych wyrazach (np. *го́род*, *мо́зг*, *геро́й*, *Гриша* itp.) występuje w wielu regionach na południu Rosji. W rosyjskojęzycznej części Ukrainy oraz na Białorusi występują na ogół nie szczelinowe [ɣ], [ɣ'], lecz faryngalne (gardłowe) [h], [h'].

Wymowa [ɣ], [ɣ'] jest traktowana jako nienormatywna, migracja powoduje jednak przedostawanie się jej do rosyjskich centrów kulturalnych. Ponadto głoski [ɣ], [ɣ'] mogą pojawić się fakultatywnie jako efekt osłabienia (lenicji) artykulacji w mowie spontanicznej lub niedbałej, co polega często na niepełnym zwarciu i zastąpieniu go szczeliną.

Wykład 3. Rosyjskie samogłoski akcentowane

§ 13. **Artykulacja samogłosek i ich klasyfikacja.** Samogłoski cechuje swobodny przepływ prądu powietrza przez kanał głosowy, dlatego można je określać jako głoski otwarte, w których widmie akustycznym składnikiem podstawowym jest ton krtaniowy (głos), który powstaje podczas drgania więzadeł głosowych umieszczonych w krtani. Ich różnorodność wynika ze zróżnicowania kształtu kanału głosowego (przede wszystkim jamy ustnej). Przy ich artykulacji różnice w formie kanału wynikają z różnego usytuowania lub nawet ruchów aktywnych narządów mowy – języka i warg. Położenie języka w jamie ustnej przy artykulacji rosyjskich samogłosek akcentowanych, wymawianych w izolacji, obrazuje czworobok wokaliczny, na którym kropka oznacza oddalenie (lub zbliżenie) języka do podniebienia twardego lub miękkiego w przedniej, środkowej lub tylnej części jamy ustnej.

Czworobok samogłosek akcentowanych

Klasyfikację rosyjskich samogłosek akcentowanych można przedstawić także w tabeli (zob. niżej), która umożliwia uwzględnienie cechy labializacji (prawa kolumna tabeli).

Pionowe ruchy języka pozwalają klasyfikować samogłoski wg stopnia rozwarcia (wyróżnienie niskich, średnich i wysokich, zob. lewa kolumna).

Przy obniżonym położeniu języka i dolnej szczęki wymawiane są samogłoski niskie (szerokie), np. [a]. Najwyższe wzniesienie języka ku górze cechuje samogłoski wysokie (wąskie), np. [i], [u]. Pośrednie usytuowanie języka jest charakterystyczne dla samogłosek średnich, np. [e], [o].

Przesunięcie języka w poziomie daje klasyfikację wg szeregu (przedni, środkowy, tylny).

Szereg Stopień	przedni	środkowy	tylny
wysoki	i	y	u
średni	e		o
niski		a	
Stopień rozw.	nielabializowane		labializowane

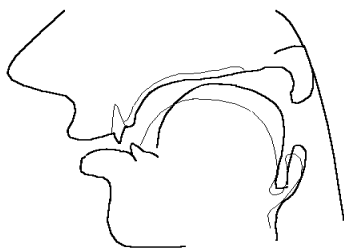
Przesunięcie języka do przodu jamy ustnej cechuje samogłoski szeregu przedniego (przednie) [i], [e], cofnięcie języka w głąb jamy ustnej – samogłoski tylne i jednocześnie labializowane [u], [o]¹⁰. Pośrednie położenie cechuje samogłoski środkowe, np. ros. [y].

Wargi biorą udział w artykulacji w dwojaki sposób. Samogłoski nielabializowane (np. [a], [e], [i]) cechuje neutralne położenie warg. Samogłoski wymawiane z wysuniętymi do przodu i zaokrąglonymi wargami są labializowane (np. [o], [u]).

Powyższa klasyfikacja dotyczy samogłosek rosyjskich wymawianych w izolacji (pozycja #V#), czyli takich głosek, które Rosjanie wymówią, jeśli poprosimy ich, by je wymienili (jeśli, oczywiście, nie mają na myśli liter samogłoskowych, których jest 10, i nie wymieniają również я, ё, ю, е, czyli sekwencji zaczynających się od [j] – [ja], [jo], [ju], [je]).

Można stwierdzić, że podobne typy samogłosek występują również w mowie polskiej. Lecz już na tym poziomie mamy do czynienia ze szczegółami świadczącymi o odmienności artykulacji, które (z jednym wyjątkiem) nie prowadzą do kardynalnej różnicy klasyfikacyjnej, a tylko do niuansów, sprawiających jednak, że „polskie” wymówienia będą traktowane jako niezbyt „rosyjskie”, czyli spowodują pojawienie się „akcentu polskiego”¹¹, lecz nie doprowadzą do nieporozumienia w komunikacji językowej.

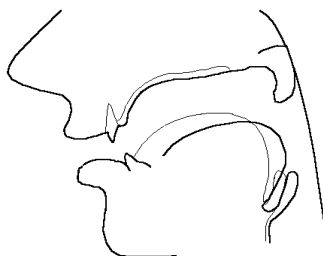
Wyjątkiem od tej reguły jest pol. [y], które jest wymawiane jako obniżona samogłoska szeregu przedniego, nieco tylko przesunięta do tyłu w porównaniu z [i], z czubkiem języka opartym na dolnych zębach (cienka linia na ryc. 5), podczas gdy przy ros. [y] język jest wyraźnie cofnięty do tylnej strefy jamy ustnej, czubek języka nie dotyka dolnych zębów (grzbiet języka – linia wytłuszczzona – znajduje się pod środkiem podniebienia miękkiego).

Ryc. 5. Pol. i ros. [y]

Przy pozostałych samogłoskach różnice są bardziej subtelne.

W artykulacji [a] różnica polega na tym, że ros. [a] ma ponownie język w bardziej tylnym położeniu (linia wytłuszczzona), a czubek języka nie sięga dolnych zębów jak przy artykulacji pol. [a] (linia cienka).

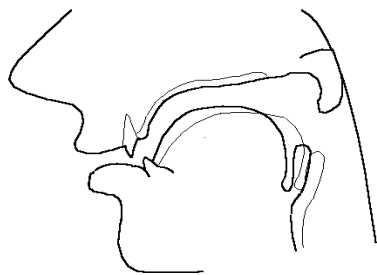

Ryc. 6. Pol. i ros. [a]

¹⁰ Labializacja samogłosek w językach słowiańskich jest sprzężona z tylnym położeniem języka. Jest to tzw. kompleks labio-welarny właściwy także niektórym innym językom.

¹¹ Pojęcie „akcentu obcego” nie dotyczy akcentuacji, czyli stawiania akcentu (przycisku) wyrazowego, lecz sposobu wymowy głosek przeniesionej z języka obcego lub wzorowanej na nim.

W artykulacji ros. [e] mamy podwyższoną i przesuniętą do przodu początkową fazę wymówienia (linia wytłuszczona na ryc. 7) w porównaniu z pol. [e] (linia cienka).

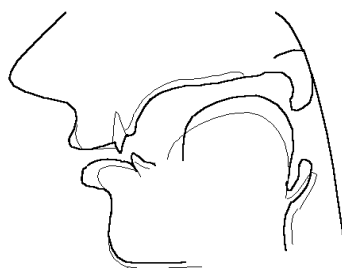

Ryc. 7. Pol. i ros. [e]

Nieco mniejsze (bardziej subtelne) różnice są w wymowie izolowanych ros. [i] i [u] w porównaniu z pol. [i] i [u]. Można tylko odnotować nieco bardziej wyrazistą labializację (wyciąganie i zaokrąglenie warg) ros. [u] akcentowanego. A także nieco bardziej przednie i wyższe położenie przodu języka przy ros. [i], które czasem cechuje również rozciąganie kąćków warg.

Natomiast wyraźna różnica jest zauważalna w artykulacji labializowanych średnich samogłosek tylnych – ros. i pol. [o]. Wiąże się ona z istotną cechą wszystkich rosyjskich samogłosek akcentowanych, mianowicie z dyftongizacją, która występuje nawet podczas izolowanej wymowy samogłosek, lecz szczególnie jest wyraźna w wymowie samogłosek uwikłanych w różne konteksty spółgłoskowe (zob. § 13.1). Rosyjskie samogłoski akcentowane nie są dyftongami *sensu stricto*, tzn. sekwencjami dwu różnych głosek, jak np. w ang. wyrazach *shine* [šam], *so* [sou] czy niem. *mein* [mam], *heute* [hoite] (transkrypcja przybliżona). Są one monoftongami, tzn. ich artykulacja przebiega w granicach wyznaczonych przez ramy klasyfikacyjne, np. [a] mieści się w „kratce” tabeli wyznaczonej parametrami „niska, środkowa, nielabializowana”. Lecz nawet w takich kratkach jest spora przestrzeń dla zmiennego położenia języka i rosyjskie samogłoski akcentowane skwapliwie to wykorzystują.

W przypadku ros. [o] zmienność położenia „zahacza” o granice kratki. Początkowa faza artykulacji zaczyna się bowiem na poziomie obniżonego [u] w tylnej części języka i znacznego zaokrąglenia i wyciągnięcia do przodu warg (prawie jak przy [u]). Po tym następuje stopniowe (nie raptowne) obniżanie języka i rozszerzanie warg, lecz nie do poziomu szerokiego i zupełnie niezaokrąglonego jak przy pol. [o] (oznaczanego czasem znakiem [ɔ] w bardziej precyzyjnej transkrypcji), jakie czasem spotykamy w polskiej wymowie (zob. ryc. 8). Rosyjskie wymówienie [o] można przedstawić jako przebieg [ʰo], w którym dominuje faza końcowa – wyraźnie labializowana o wysokim wzniesieniu tylnej części języka do podniebienia miękkiego, ale niższym niż przy [u] (np. *нос, том, воля, ох!*). Dyftongoidalność ros. [o] jest bardziej lub mniej wyrazista w zależności od indywidualnych skłonności mówiącego, lecz nawet przy słabej dyftongizacji ros. [o] nie jest obniżane i delabializowane do stopnia prawie otwartego pol. [ɔ].

Ryc. 8. Ros. [o] faza końcowa (linia pogrubiona) i pol. [o] ([ɔ] – linia cienka)

Dyftongoidalność dotyczy również pozostałych rosyjskich samogłosek akcentowanych. Dla [a] polega to na nieco wyższym położeniu języka razem z dolną szczęką w fazie początkowej i stopniowym (nie raptownym, a łagodnym) ich przesuwanie do dołu. Dla [e] przednie i wysokie położenie języka w fazie początkowej stopniowo przechodzi w niższe i bardziej tylne pod koniec artykulacji – w izolacji może sięgać poziomu przedniego [ä]. Dyftongoidalność [y] w wymowie izolowanej polega na słabym przesuwanie się języka do przodu, natomiast dla izolowanego [i] – na nieznacznym obniżaniu i cofaniu języka (ale nie do poziomu wysokiego [e]).

Opisane wyżej przebiegi artykulacji izolowanych ros. samogłosek nieakcentowanych są prawie takie same dla pozycji po spółgłoskach twardych lub w nagłosie wyrazowym przed innymi spółgłoskami twardymi, z wyjątkiem twardego ros. [ɫ] (zob. niżej poz. 1. w tab. 3, § 13.1).

§ 13.1. Modyfikacje rosyjskich samogłosek akcentowanych. Dyftongoidalność rosyjskich samogłosek akcentowanych jest wzmacniana przez akomodację, tzn. oddziaływanie sąsiednich spółgłosek, zwłaszcza ich zróżnicowanie na twarde i miękkie. Wiąże się to również z tym, że rosyjską bazę artykulacyjną cechują płynne, łagodne przejścia artykulacyjne między spółgłoskami a samogłoskami. Język rosyjski jest zaliczany do najbardziej akomodujących, tzn. podporządkowujących samogłoski sąsiednim spółgłoskom.

Tab. 3. Modyfikacje rosyjskich samogłosek akcentowanych

Pozycje Samogłoski	CVC #VC VVC #V# 1	C'VC C'V# 2	CVC' #VC' VVC 3	C'VC' 4	CVŁ #VŁ VVŁ 5	C'VŁ 6
a	a	ä	a'	ä	â	â
o	o	ö	o'	ö	ô	ô
u	u	ü	u'	ü	u	ü
e	e	ë	e'	ê	ẹ	ẹ
y	y	–	y'	–	ȳ	–
i	i	i	i'	î	ï	ï

Przy okazji warto wspomnieć, że obok akomodacji (wpływu spółgłosek na samogłoski) istnieje zależność przeciwna – wpływ samogłosek na poprzedzające je spółgłoski, czyli koartykulacja. Przejawia się ona w tym, że wymawiając spółgłoskę, antycypujemy układ narządów mowy potrzebny do artykulacji następnej samogłoski, np. w sekwencji typu [tu] wyciągamy i zaokrąglamy wargi oraz przesuujemy język w głąb jamy ustnej jeszcze wymawiając [t], a w sekwencji [ta] wargi rozszerzamy i język ustawiamy w środku jamy ustnej.

Dalej omawiam szczegóły modyfikacji rosyjskich samogłosek akcentowanych według pozycji wyróżnionych w tab. 3.

Poz. 1. Po spółgłoskach twardych fazę początkową artykulacji cechuje tylny układ grzbietu języka, co wynika z realizacji twardości rosyjskich spółgłosek, mianowicie z ich welaryzacji i faryngalizacji (zob. wykład 2), po czym język stopniowo zajmuje pozycję właściwą dla artykulacji głównej fazy samogłoski, zwanej przebiegiem ustalonym. Szczególnie zauważalne jest to w przypadku [o] po spółgłoskach wargowych. Wsuwanie warg do przodu i zbliżenie do [u] początkowej fazy artykulacji jest tu na tyle znaczne, że przez Polaków może być odbierane jako grupa [wo] (*to* na piśmie), np. ros. *móda* może być identyfikowana z pol. *młoda*, a *бóžu* z *blogi*, zaś *моџм* z jakimś **młost*¹². Podobny, lecz nieco słabszy stopień dyftongizacji [o] jest

¹² Tak zapisały te wyrazy dzieci przy próbach odbioru rosyjskiej wymowy.

po twardych dźwiękowych [š], [ž]. Jeszcze bardziej osłabiona dyftongizacja [o] jest po twardych przedniojęzykowych [t, d, s, z, n, c, ł, r] i tylnojęzykowych [k, g, x], lecz nadal jest to samogłoska wyższa i bardziej labializowana niż pol. [ɔ].

W przypadku [e] po spółgłoskach twardych i w nagłosie przed innymi twardymi zauważalne jest łagodne przesuwanie języka z wysokiego położenia przedniego do obniżonego środkowego, jest to coś w rodzaju [e^a]¹³. Głoska [e] po spółgłoskach twardych w rosyjskim regularnie występuje po dźwiękowych [š, ž] i zębowym [c] (np. *шест, жест, цех*) lub w nagłosie i po samogłoskach. Natomiast po innych twardych spółgłoskach występuje głównie w wyrazach zapożyczonych, gdzie najczęściej jest oznaczana literą *e* (zob. § 6 i § 52.5) i jest źródłem kłopotów co do decyzji, czy np. zapis *me, ce* należy wymawiać jako [te], [se] czy [t'e], [s'e]. Sekwencje [te], [se] i [e] w wyrazach typu *меч, сем, сёммер, ноём, ётом, ноёмому* są wymawiane ze swoistą dla tej pozycji dyftongizacją samogłoski [e].

Dyftongizacja innych samogłosek w tej pozycji jest podobna do opisanej wyżej dla wymowy izolowanej. Warto tu dodać, że [i] nie występuje po spółgłoskach twardych, przy zapisie litery **и** po **ж, ш, ц** i po innych spółgłoskach twardych na stykach wyrazów i po przyimkach wymawiane jest [y] (zob. § 5).

W pozycji nagłosowej i po samogłoskach modyfikacje ros. samogłosek akcentowanych (szczególnie [o], np. *око, он, озеро*) mają fazę początkową nieco mniej dyftongizowaną niż po spółgłoskach twardych, lecz nadal postrzegalną.

Spółgłoski następujące po samogłoskach akcentowanych wywierają niewielki wpływ na nie, niemniej jest on zauważalny. Przed spółgłoskami twardymi w fazie końcowej samogłosek występuje krótki ruch do tyłu, natomiast przy samogłoskach wysokich również nieco w dół. Podobne ruchy języka występują w wygłosie przed pauzą (np. *окно, вода, купцы, уже* itp.).

Znaki transkrypcji samogłosek w poz. 1. nie mają dodatkowych oznaczeń diakrytycznych. Są oznaczane tak samo, jak samogłoski izolowane.

Poz. 2. Po spółgłoskach miękkich przed twardymi w fazie początkowej samogłosek akcentowanych język znajduje się w przedniej strefie jamy ustnej (jak przy artykulacji słabego [i], używam tu terminu *faza i-owata* lub *i-owatość*), a potem stopniowo osiąga pozycję właściwą dla przebiegu ustalonego danej samogłoski. W transkrypcji taka modyfikacja jest oznaczana diakrytyką [˘] po lewej stronie znaku, np. (*ляг* – [l'˘ak], *мама* – [m'˘a]ма, *нэс* – [n'˘o]c i in.). Nie dotyczy to jednak samogłoski [i], która w zasadzie nie różni się od [i] izolowanego. Faza *i-owata* w sekwencjach [C'V] nie może być przedłużana lub wzmacniana, gdyż grozi to wyodrębnieniem głoski [j] i powstaniem sekwencji [C'jV], czyli zam. [l'˘o t], [s'˘e]л ('łód', 'usiadł') będzie wymówiony inny wyraz – [l'j'˘o t], [s'j'˘e]л ('leje', 'zjadł') itp.

Poz. 3. Przed spółgłoskami miękkimi a po twardych fazę końcową rosyjskich samogłosek akcentowanych cechuje słaby ruch grzbietu języka do przodu i do góry, w kierunku samogłoski [i] (*i-owatość*), lecz faza ta jest krótka i nie osiąga poziomu [i]. W transkrypcji jest ona oznaczana diakrytyką [˘] po prawej stronie symbolu samogłoski, np. [u˘] jak w *нуть* [p'u˘t'] czy *мать* [m'a˘t']. Natomiast faza początkowa jest taka sama jak w poz. 1. Wygląda to jak przesuwanie (ślizganie się) języka z pozycji tylnej do przodu z zajmowaniem przez jakiś czas przebiegu ustalonego. W tej pozycji ciekawa jest faza końcowa ros. [y˘] (np. *быть, жить*), która prawie osiąga poziom nieco cofniętego [i]. Natomiast faza końcowa [i˘] występującego w tej pozycji w nagłosie (*úней, úмя, úстина*) sięga najbardziej przedniej i wysokiej pozycji przodu języka w porównaniu z fazą końcową [y˘].

Poz. 4. Między spółgłoskami miękkimi powstają odmiany samogłoskowe, znacznie różniące się od wymawianych w izolacji lub między twardymi spółgłoskami, nawet w swej fazie środkowej (na przebiegu ustalonym). W tej pozycji są wymawiane modyfikacje [ä], [ü], [ö] z artykulacją przebiegającą w przodzie jamy ustnej i podwyższone oraz wysokie (zamknięte) przednie [ê] i [î], których dyftongizacja (szczególnie [î]) jest prawie niezauważalna. Samogłoska [ê] wycięta z nagrania cyfrowego i zaproponowana do identyfikacji Rosjanom sprawia spore trudności. Natomiast [ä] jest na tyle przesunięte do przodu i do góry, że wycięte z nagrania

¹³ Mały Dima z Moskwy wymawiał moje imię prawie jak [st^he^afɪn]

bardziej przypomina pol. [e], a nawet jest od niego wyższe. Samogłoski [ü] i [ö] są bardzo zbliżone do odpowiednich niem. czy fr. [ü], [ö]. Odmiany ros. samogłosek w poz. [C'VC'] przy wydłużonej artykulacji mogą osiągać przebieg ustalony właściwy dla nich w poz. 1. Im krótszy jest czas ich trwania, tym bardziej są przesunięte do góry i do przodu.

Przykłady: *пяť* – [p'ät'], *кричатъ* – кри[č'ät'], *нетъ* – [p'ët'], *сидеть* – си[d'ët'], *нутъ* – [p'üt'], *носутъ* – но[s'üt'], *тѣтя* – [t'öt']я, *землѣй* – зем[l'öj], *любит* – [l'üb']ит, *чуть* – [č'üt'] itp.

Właściwa artykulacja odmian samogłosek akcentowanych przed miękkimi jest jednym z warunków sukcesu w opanowaniu wymowy rosyjskich spółgłosek miękkich, szczególnie w niektórych pozycjach, sprawiających Polakom spore trudności, np. w wygłosowych i prekonsonantycznych (np. [r'], [p'], a nawet [l'] itp.). Nie da się wymówić poprawnie miękkich spółgłosek w wyrazach *зверь*, *тенёръ*, *сёръги*, *стень*, *бель*, *сѣльскій*, jeśli przed nimi wystąpi [ë], a nie [ê]. Dopiero [ê] umożliwi łagodne przejście do odpowiedniej realizacji ich miękkości. To samo dotyczy modyfikacji innych samogłosek przed spółgłoskami miękkimi, np. w formach *бурь*, *ставьте*, *тюль*, *выть*, *корь*, *гёръкій* itp.

Poz. 5. Przed najbardziej zwelaryzowaną i sfaryngalizowaną spółgłoską rosyjską [ɣ], zwłaszcza w sylabach zamkniętych, końcową fazę samogłosek przednich i [y] cechuje przesunięcie grzbietu języka w tył jamy ustnej, a samogłosek [a] i [o] również podwyższenie tyłu języka. Jest to oznaczane diakrytyką [˘] nad symbolem samogłosek [â] i [ô] (nazywane zamkniętymi [â] i [ô]) oraz diakrytyką [̣] pod symbolem pozostałych samogłosek, np. [e], [i], [y]. Przykłady: *вал* – [v'âɣ], *бáл* – [b'âɣ], *мáло* – [m'âɣ]о, *цѣлѣй* – [c'êɣ]ый, *желтъ* – [ž'êɣ]ть, *волк* – [v'ôɣ], *шѣлк* – [š'ôɣ], *ушѣл* – [uš'ôɣ], *был* – [b'yɣ], *ил* – [iɣ].

Tylne [u] nie ulega specjalnej modyfikacji przed [ɣ]. Pozostaje w zasadzie takie samo, jak przed innymi spółgłoskami twardymi.

Interesujący jest przebieg artykulacji [ô]. Jego faza początkowa po spółgłoskach twardych przebiega jak w poz. 1, czyli na poziomie obniżonego [u] z wyraźną labializacją. Druga faza polega na stopniowym osłabieniu labializacji, czyli stopniowym rozszerzaniu warg, podczas gdy poziom języka nie zmienia się, a nawet można zauważyć przesunięcie języka bardziej w głąb jamy ustnej. Takie cofnięcie języka występuje również u pozostałych samogłosek. Dla [â] daje to tylną artykulację prawie na całym przebiegu wymowy. W wymowie [e] obserwuje się stopniowe przesuwanie artykulacji z przodu do tyłu jamy ustnej.

Ciekawa jest artykulacja [y] (np. *был* – [b'yɣ], *мыло* – [m'yɣ]о, *шил* – [š'yɣ]), w której przebiegu nie ma właściwej [y] izolowanemu przesuwki języka do przodu w kierunku [i], lecz od razu następuje obniżka i przesunięcie jeszcze bardziej do tyłu. Tak powstaje swoiste „zdławione” [y].

Taka artykulacja rosyjskich samogłosek akcentowanych w tym kontekście jest jednym z warunków opanowania poprawnej wymowy ros. twardego [ɣ] zębowego.

Poz. 6. Po spółgłoskach miękkich przed [ɣ] przebieg fazy początkowej jest taki sam jak w poz. 2 [C'V], a końcowy jak w poz. 5. Toteż dyftongoidalność niektórych samogłosek przybiera rozmiary „horrendalne”. Samogłoska [˘â] (np. *взял* – в[з'˘âɣ], *мьял* – [m'˘âɣ], *смеялся* – сме[j'˘âɣ]ся) zaczyna się od przedniego i wysokiego położenia przedniej części języka, po czym następuje „ześlizgnięcie” języka poprzez fazę przedniego [ä] do [a] ustalonego przebiegu. W fazie końcowej tylna część języka cofa się w głąb jamy ustnej i zbliża się do podniebienia miękkiego, by przejść do wymowy ros. [ɣ]¹⁴. Podobny „marsz” języka przez całą jamę ustną obserwuje się przy wymowie [˘e] (np. *сел* – [s'˘eɣ], *дело* – [d'˘eɣ]о, *бѣлый* – [b'˘eɣ]ый itp.). Faza początkowa to prawie [i], a potem następuje stopniowa wędrówka języka poprzez [ê] i [e] do tylnej podwyższonej pozycji w głębi jamy ustnej umożliwiającej artykulację [ɣ].

Język rosyjski należy do najbardziej akomodacyjnych. Wpływ odpowiedniego nacechowania spółgłosek na samogłoski w rosyjskim jest bardzo wyrazisty. Przejścia pomiędzy spółgłoskami a samogłoskami są nie-

¹⁴ Polskie sceniczne [ɣ] zębowe, prawie już zapomniane na scenach polskich, lecz jeszcze bytujące w polskich gwarach kresowych, nie było welaryzowane i faryngalizowane, toteż nie modyfikowało sąsiednich samogłosek w takim stopniu jak ros. [ɣ].

ostre, granice między nimi są trudne do określenia, „rozmażane”. Cechy sąsiednich spółgłosek i samogłosek nakładają się na siebie. To wywołuje znaczną wariację samogłosek akcentowanych w różnych kontekstach konsonantycznych i – jak zobaczymy dalej – specyficzne efekty redukcji samogłosek nieakcentowanych.

Stopień dyftongizacji rosyjskich samogłosek akcentowanych jest zróżnicowany. Zależy od wielu czynników, m.in. od indywidualnych nawyków ortofonicznych mówiącego. Wyraźna dyftongizacja najczęściej zdarza się przy wolnym tempie mowy, szczególnie w wymowie kobiecej i dziecięcej.

Samogłoski polskie w porównaniu z rosyjskimi w znacznie mniejszym stopniu ulegają dyftongizacji i modyfikacjom w zależności od kontekstu konsonantycznego. Można odnotować tylko nieco bardziej przednie [ä], [ö] i wyższe (zamknięte) [è] między spółgłoskami palatalnymi lub [j] (np. *dziadzio, Janie, ciocia, dzieci, jedzie, jej*). Wynika to zapewne z tego, że sąsiednie polskie spółgłoski są palatalne, a nie spalatalizowane.

Wykład 4. Sylaba, akcent wyrazowy, samogłoski nieakcentowane

§ 14. **Sylaba.** W następnych wykładach będzie przydatne pojęcie sylaby (zgłoski). Jej definicja nie jest prosta. Są co najmniej trzy określenia tej jednostki. Najbardziej powszechne jest pojmowanie sylaby jako zespołu głosek podporządkowanych samogłosce. Stąd wynika popularne twierdzenie, że w tekście (w wyrazie) jest tyle sylab, ile samogłosek. Dla pewnych celów lepsze jest określenie sylaby jako ciągu fonicznego mającego strukturę podporządkowaną rosnącej sonorności. Ponieważ najbardziej sonorne są samogłoski (zob. tab. 4), siłą rzeczy twierdzenie popularne jest uzasadnione. Lecz są języki i sytuacje w różnych językach (m.in. w rosyjskim, o czym będzie mowa niżej, zob. § 23), kiedy ośrodkami sylaby są lub stają się spółgłoski, najczęściej sonorne (jak w czeskich *krk, vlk, krku, vlkovi*, zob. też przykłady z sylabotwórczymi [r̥] i [ʃ] w: *meá*[t̚], *смѣ*[s̚] itp., zob. § 12 i 26).

Zmienna sonorność wynika z tego, że poszczególne klasy głosek mają różny poziom udziału tonu krtaniowego (głosu) w ich strukturze akustycznej, co można przedstawić w tabeli, gdzie cyfry przedstawiają względne relacje między tonem krtaniowym a szumem w wyróżnionych klasach głosek. Cyfry nie oznaczają liczbowego udziału jakiegoś efektu (np. 4 „szumy” vs 1 „ton” dla obstruentów dźwięcznych), są potrzebne tylko dla symbolicznego ujęcia relacji między tymi efektami akustycznymi u poszczególnych klas głosek.

Tab. 4. Udział tonu krtaniowego i szumu w strukturze akustycznej głosek

Klasa głosek	Ton krtaniowy	Szum
Samogłoski	5	0
Głajd [j]	4	1
Sonorne spółgłoski	3	2
Obstruenty dźwięczne	1	4
Obstruenty bezdźwięczne	0	5

Te relacje pozwalają ustalić centrum sylaby w konkretnych wypowiedzeniach, jak też określić granice między sylabami. Sylaba może być zdefiniowana jako ciąg foniczny mający jeden szczyt sonorności. Inaczej mówiąc, tyle jest sylab ile szczytów sonorności. Szczyt zakłada jednocześnie niższy poziom sonorności przed szczytem i spadek sonorności po szczycie. Tę funkcję pełnią spółgłoski stojące przed samogłoską i ewentualnie po samogłosce. Typowym modelem sylaby jest struktura [CV] (spółgłoska + samogłoska). Są również inne struktury sylabiczne ([CVC], [CCV], [CVCC], [VC], [V] itd.). Istotne jest wyróżnienie typów sylab ze względu na zakończenie i początek. Sylaby o strukturze [V], [CV], [CCV] (zakończone samogłoską) są otwarte, natomiast o strukturze [VC], [CVC], [CVCC] (zakończone spółgłoską) są zamknięte. Ze względu na początek warto wyróżnić sylaby przymknięte (mające na początku spółgłoskę – [CV], [CCV], [CVC] itp.) i nieprzymknięte (pozbawione spółgłoski przed samogłoską – [V], [VC], [VCC] itd.). Ta typologia sylab będzie wykorzystana przy analizie wokalizmu nieakcentowanego.

Poniżej przytaczam przykłady zastosowania rosnącej sonorności dla określenia sylab i granic między nimi.

/ \	/ \	/ \	/ \	/ \	/ \	/ \	/ \
Д а - [j 'u]	в Ы й - д у	п о р - т р é т	с м о - [t ɾ]	п р и - в ё з			
1 5 4 5	1 5 4 1 5	0 5 3 0 3 5 0	0 3 5 0 3	0 3 5 1 5 0			
C V - C V	C V C - C V	C V C - C C V C	C C V - C C _{son}	C C V - C V C			

W każdym wyrazie są dwa szczyty sonorności, co sygnalizuje istnienie dwóch sylab. Podział na sylaby oznaczony kreską (-) jest prosty dla wyrazów *да-ю* i *пру-вѣз*. Dla formy *вѣиуды* podział na *вѣи-уды* doprowadziłby do załamania rosnącej sonorności drugiej sylaby (czyli konieczności wyróżnienia dodatkowej sylaby), gdyż glajd [j] ma większy współczynnik sonorności niż [d]; przypisanie go do pierwszej sylaby usuwa tę niedogodność. Podobnie ma się sprawa z podziałem *ноп-пем*. Tu możliwy jest też podział *нопм-пем*, nie

zakłóca bowiem rosnącej sonorności, lecz bardziej optymalny jest podział *nop-mpem*, gdyż zasada rosnącej sonorności zakłada, że sylaba powinna się zaczynać od możliwie najmniej sonornego segmentu (mówiąc kolokwialnie, sonorność musi mieć od czego rosnać). Nieco bardziej skomplikowany jest przykład *cmomp* przy wymowie z [ɾ] zachowującym sonorność (oznaczyłem go symbolem C_{son}), takie [ɾ] jest bardziej sonorne od [t], dlatego razem z nim tworzy dodatkową sylabę o szczycie z sylabotwórczą spółgłoską sonorną. Jeśli wymówimy tu b/dźw. [ɾ], to będzie tylko jedna sylaba. Struktura sonorności będzie wyrażona ciągiem cyfr 0 3 5 0 0 z jednym szczytem na samogłosce (5), a więc z jedną sylabą.

W językach słowiańskich, w tym także w rosyjskim, obserwuje się historycznie uzasadnioną tendencję do dominacji sylab otwartych, co prowadzi raczej do sylabifikacji typu *pa-cmú*, *ko-cmьí*, *pa-cckáz* itp., chociaż teoretycznie jest możliwe **pac-mú*, **kocm-pьí*, **pacc-káz*.

Proszę zwrócić uwagę na typy sylab w przytoczonych przykładach [CV] i [CCV] (przymknięta i otwarta), [CVC] i [CVCC] (przymknięta i zamknięta). Zabrakło tu sylab nieprzymkniętych. Łatwo je wydedukować z przykładów *o-кнó*, *a-op-ma* (sylaba o strukturze [V] – nieprzymknięta i otwarta) i *op-óá*, *a-óp-ma* itp. (o strukturze [CV] – nieprzymknięta i zamknięta). Sylabifikacji podlegają wyrazy fonetyczne jako całość (zob. niżej), wymówienia *с А́ннoй*, *на́д о́кнoм* są dzielone na sylaby *сá-ннoй*, *на-до-кнóм* itd.

§ 15. Akcent wyrazowy. W mowie ustnej zachodzi artykulacyjne wyróżnienie niektórych sylab składających się na wypowiedź. Nosi to nazwę akcentu.

W analizie akcentu i szerzej – akcentuacji jako kompleksu zjawisk związanych z wyróżnianiem jakiegoś odcinka wypowiedzi ustnej należy dostrzegać co najmniej trzy aspekty analityczne: 1) fizyczny, należący do fonetyki *sensu stricto* i zajmujący się materialnym wyrażeniem akcentu oraz zasięgiem jego działania (zob. §15.1), 2) leksykalny zajmujący się akcentuacją znaczących jednostek języka i funkcją miejsca akcentu (§15.2) i 3) morfonologiczny zajmujący się problemem zależności miejsca akcentu w wyrazie od właściwości akcentuacyjnych jego części składowych – morfemów (§ 15.3). Niżej przedstawię omówienie dwóch pierwszych aspektów, aspekt morfonologiczny jedynie zasygnalizuję.

§ 15.1. Powszechnie wyróżnia się kilka sposobów fizycznego nacechowania sylaby akcentowanej w językach. Jeden ze sposobów polega na zwiększeniu intensywności sylab akcentowanych w porównaniu z nieakcentowanymi. Mówi się wtedy o akcencie dynamicznym. Taki sposób wyróżniania sylaby akcentowanej jako dominujący upatrywano w języku rosyjskim (zob. jednak niżej). Drugim sposobem wyróżnienia sylaby akcentowanej może być zmiana wysokości tonu krtaniowego (głosu) – akcent melodyczny lub tonalny. Pewne badania wskazują, że taki jest akcent polski. Jeszcze innym sposobem wyróżniania akcentu jest wydłużenie czasu trwania samogłoski (akcent iloczynowy, kwantytatywny). Czystego typu akcentu raczej się nie spotyka. Wyróżnienie sylab akcentowanych najczęściej polega na skumulowaniu wszystkich znanych dotychczas cech fizycznych. Akcent jest prawdopodobnie kompleksem kilku cech artykulacyjnych i akustycznych. Możliwa jest dominacja którejś z wymienionych cech pozwalająca określić typ akcentu jako dynamiczny czy tonalny.

Wracając do akcentu rosyjskiego, warto odnotować jeszcze i to, że wyróżnienie sylaby akcentowanej polega na bardziej wyrazistej, dobitnej artykulacji wymawianych w niej samogłosek, a w istocie całych sylab akcentowanych w porównaniu z sylabami nieakcentowanymi. Inna jest bowiem jakość artykulacji samogłosek w sylabach akcentowanych. Dlatego rosyjski akcent czasem określa się jako jakościowy, kwantytatywny (ros. *ка́чественное ударение*), co, jak zobaczymy, przejawia się nie tylko w zróżnicowaniu jakości artykulacji samogłosek akcentowanych i nieakcentowanych, lecz także w zróżnicowaniu samogłosek nieakcentowanych. Różne samogłoski nieakcentowane bowiem, jak zobaczymy niżej, nie są jednakowe.

W akcencie wyrazowym w języku rosyjskim przejawia się, jak widać, cały zespół cech. Na sylabach akcentowanych zachodzą zmiany wysokości tonu głosu kształtujące intonację wypowiedzi (por. informację o intonacji w § 9). Sylaby akcentowane mogą być dłuższe, jak też bardziej intensywne, co widać np. wymowie

dobitnego [j] przed samogłoską akcentowaną wobec osłabionego [i] w pozostałych pozycjach¹⁵. Akcent rosyjski zatem polega prawdopodobnie na całym kompleksie cech fizycznych, co zostało określone jako akcent mający wiele cech (niem. *multidimensional*). Najbardziej istotna jest chyba jednak jakość artykulacji, która znacznie różnicuje artykulację samogłosek w sylabach akcentowanych i nieakcentowanych, a w dodatku różnicuje samogłoski w różnych sylabach nieakcentowanych. W wielosylabowych wyrazach rosyjskich za R. F. Kasatkiną trzeba wyróżnić mocne centrum akcentuacyjne, do którego należy sylaba akcentowana i (jeśli występuje) 1. przedakcentowa, oraz słabe peryferium obejmujące pozostałe sylaby. Z tego wynika zróżnicowanie stopni redukcji (zob. niżej).

Sylaba akcentowana organizuje strukturę rytmiczną wyrazu, tj. jednej z jednostek języka biorących udział w kształtowaniu znaczenia wypowiedzi, i określa właściwości artykulacyjno-rytmiczne pozostałych sylab w zależności od ich odległości od niej. Pojęcie wyrazu przy analizie fonetycznej, jak już wiemy, nie zawsze pokrywa się z wyrazem jako jednostką tekstu pisanego – z odcinkiem ograniczonym z obydwu stron odstępami graficznymi.

Sekwencjami sylab podporządkowanymi jednemu akcentowi są wyrazy fonetyczne, które mogą być większe od wyrazów jako jednostek leksykalnych lub gramatycznych. Wśród wyrazów należy wyróżnić akcentogenne, mające własny akcent wyrazowy, oraz nieakcentogenne, tzn. takie, które nie są akcentowane i przyłączają się do akcentogennych, tworząc wraz z nimi wyrazy fonetyczne. Do akcentogennych zazwyczaj zaliczane są wyrazy samodzielne lub „pełnoznaczne” (autosemantyczne): rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki, czasowniki, przysłówki, wyrazy modalne oraz większość zaimków. Za nieakcentogenne uważane są przede wszystkim wyrazy pomocnicze (funkcjonalne, synsemantyczne): przyimki, niektóre spójniki i partykuły, jak też pewne formy zaimków (tzw. formy enklityczne). W zależności od pozycji względem wyrazów mających akcent są one proklitykami bądź enklitykami.

W wyrazach złożonych mogą być dwie lub więcej sylab akcentowanych. Na jednej z nich (ostatniej) akcent jest główny, na pozostałych poboczny (np. *землеустро́йство, сельскохозя́йственный, Мо́сгорспра́вка*).

Proklityki znajdują się przed wyrazami akcentowanymi, np. *по́ городу, над́ нами, и она́, не́ надо*, enklityki po wyrazach akcentowanych, np. *приде́шь ли, ко́го-то, да́й же, кто́ там*. W języku rosyjskim przyimki i partykuła *не* w połączeniu z rzeczownikami lub czasownikami przejmuje czasem akcent wyrazowy, np. *за́ город, на́ гору, не́ было* itd., stawiając wyraz akcentogeny w pozycji enklitycznej i pozbawiając go akcentu.

§ 15.2. Ze względu na miejsce w wyrazie akcent rosyjski jest swobodny – w wyrazach wielosylabowych może przypadać na jakąkolwiek sylabę. Nie oznacza to dowolności miejsca akcentu w wyrazie. Poszczególne wyrazy lub ich formy z reguły mają określoną indywidualną akcentuację. Są zatem wyrazy z akcentem na ostatniej sylabie (np. *идёт, разнесу́т, догово́р, профе́ссорá, перпендикуля́р*), na przedostatniej (*го́род, сковоро́дка, вы́йдем, произноси́ли*), na trzeciej sylabie od końca (*го́родом, выделя́ются, выно́сится*), na czwartej (*вы́ступили, предоб́ренького*), aż do ósmej od końca (*вы́дрессировавшегося*). Można też określać miejsce akcentu rosyjskiego, licząc od nagłosu wyrazowego, czyli na pierwszej (*го́род, вы́йдем, вы́ступили, за́работная*), na drugiej (*выно́сится, предоб́ренького, заступ́ничество*) od początku itd. Pod tym względem akcent rosyjski różni się od polskiego, którego miejsce jest wyznaczane przez wygłos wyrazu gramatycznego, albowiem przypada najczęściej na jego przedostatnią sylabę i jest określany jako stały¹⁶.

Takie właściwości akcentu rosyjskiego sprawiają, że zdarzają się pary wyrazów, różniące się miejscem akcentu, np. *за́мок – замо́к, му́ка – мука́, уже́ – у́же, по́дать – пода́ть*. Może to dotyczyć także pary wyrazów zbliżonych znaczeniowo, np. *молоде́ц* (‘zuch’) – *молодец* (‘młodzieniec’). Zmiana miejsca akcentu w niektórych wyrazach może więc prowadzić do użycia niewłaściwego wyrazu, np. zam. *кружки́* (‘koła

¹⁵ Podobne zróżnicowanie, chociaż mniej spektakularne, dotyczy innych spółgłosek, co przejawia się w spontanicznej niestarannej mowie, kiedy sylaby nieakcentowane są osłabiane, a o kształcie fonicznym wyrazu decyduje sylaba akcentowana z ewentualną 1. przedakcentową, np. *нехоро́шие све́дения* [n'xar'o'si sv'čz'im'ə], *великоле́нные* [v'likal'epn'i] itp., zob. § 34.4.

¹⁶ Akcent stały występuje w wielu językach, np. w czeskim czy węgierskim na pierwszej sylabie wyrazu, we francuskim na wygłosowej. Przypisuje się mu pełnienie funkcji delimitatywnej – sygnalizującej granicę między jednostkami znaczącymi.

zainteresowań') przy zmianie akcentu powstaną *күбкү* ('kubki'), a zamiast *рөжү* ('morde') pojawi się *рожү* ('urodzeń'), analogicznie zam. czasownika 'sadzę' wystąpi 'sadzę' jako forma rzecz. *sadza* (*сажү* vs *сáжү*)¹⁷. Nawet jeśli nie nastąpi pomylenie jakiegoś wyrazu z innym, to w wielu wypadkach niepoprawne umiejscowienie akcentu może poważnie zakłócić komunikację, ponieważ zostanie wymówiony wyraz nieistniejący w języku rosyjskim¹⁸. Sprawdziłem to na rosyjskich językoznawcach, którzy na jednej z konferencji podawali tę tezę w wątpliwość. Wymówiłem dwa razy wyraz *работа* z akcentem na pierwszym i ostatnim [a], zam. na [o], czyli **ра́бота* i **работá*. Nie od razu zidentyfikowali takie wymówienie z wyrazem *работá* (zob. inne przykłady tego typu w § 15.3).

§ 15.3. W różnych formach tego samego wyrazu lub w wyrazach pochodnych akcent w języku rosyjskim może przypadać na różne sylaby lub na różne morfemy, por. np. *рукá* – *ру́ки* – *ру́ку* – *за́ руку* – *ручѐнька* – *ручѐнка* – *ручнѐй* – *приручѐить* – *выручѐить*. Ta właściwość akcentu rosyjskiego jest określana jako ruchomość. Mimo iż ruchomość przy odmianie (deklinacji lub koniugacji) dotyczy tylko ok. 5% wyrazów odmieniających się, to te wyrazy mają wysoką częstotliwość – co piąty wyraz (ok. 20%) w tekstach rosyjskich cechuje ruchomość akcentowa. Pozostałe wyrazy mają akcent stały, czyli ustalony na jakiejś jednej sylabie przy odmianie, lecz nie jest określone, na której, akcent rosyjski jest bowiem swobodny. Przy błędnym akcentowaniu mogą pojawiać się formy nieistniejące, zakłócające komunikację, bo zgoła lub nie od razu zrozumiałe, oprócz **ра́бота* czy *работá* może być np. **вѐдой*, **вѐде*, **нѐшу*, **берѐгу*, **у́шли*, **скáжу*, **нѐставь*, **видѐшь* i wiele, wiele innych.

Ruchomość akcentu rosyjskiego sprawia, że mogą się pojawiać formy tego samego wyrazu różniące się tylko miejscem akcentu przy zbieżnej postaci pozostałych składników fonetycznych, np. *руки́* – *ру́ки*, *бѐрега* – *берега́*, *разрѐзать* – *разрезáть*, *носѐтся* – *но́сится*.

Znane są również przypadki dwojakiej akcentuacji pewnych wyrazów, np. *и́наче* – *ина́че*, *тѐорог* – *творѐг*, jak również błędy akcentuacyjne, np. **дѐговор* zam. *договѐр*, **доку́мент* – *докуме́нт*, **на́чать* zam. *начáть* i wiele innych popełnianych przez samych Rosjan.

Opanowanie akcentuacji rosyjskiej przez obcokrajowców wymaga wielu zabiegów dydaktycznych i wysiłku uczących się. Na razie nie ma prostych reguł przypisywania akcentu poszczególnym wyrazom i/lub ich formom. Można wskazać na niektóre powiązania akcentu z budową morfologiczną wyrazów lub z niektórymi morfemami. Np. czasowniki dokonane mają stale jest akcentowany przedrostek *вы-* (*вы́дать*, *вы́брать*, *вы́скочить*, *вы́карабкаться*, *вы́вести* itd.), wiele rzeczowników motywowanych tymi czasownikami zachowuje ten akcent (*вы́дача*, *вы́бор*, *вы́борка*, *вы́скочка*, *вы́воды* itp.). Akcent regulują niektóre przyrostki (sufiksy). Np. suf. *-ак-* rzecz. męskich jest akcentowany w formie M. I. poj. (*рыба́к*, *земля́к*, *проста́к*, *дура́к*, *верста́к*), natomiast w wyrazach zależnych akcentowane są samogłoski tworzące końcówki (*рыбака́*, *земляку́*, *простако́м*, *дурака́х*, *верстакѐв* itd.). Od tego są jednak wyjątki (np. *поля́к*, *поля́ки*)¹⁹. Rzeczowniki z suf. *-ец/-иц-* tworzą dwa typy akcentuacji: jeśli w M. I. poj. sufiks jest akcentowany, to w przypadkach zależnych akcent jest przesuwany na końcówkę (*купѐц*, *купца́*, *купцы́*; *молоде́ц*, *молоди́цу*, *молодцо́в*; por. także *деле́ц*, *песе́ц*, *коне́ц*, *певѐц*, *скупѐц* i in.). Natomiast jeśli w M. I. poj. akcentowany jest temat rzeczownika, to i w pozostałych formach akcent pozostaje na tym morfemie (np. *па́лец*, *па́льца*, *па́льцы*; *молодец*, *молодцы*; *зверѐнец*, *зверѐнцем*, *зверѐнцами*; por. także *украї́нец*, *самозва́нец*, *гостѐнец*, *гля́нец*, *багря́нец* i in.).

Uzasadnione jest twierdzenie, że rosyjski akcent jest w pierwszym rzędzie właściwością morfemów i ze współdziałania akcentuacyjnych właściwości morfemów kształtuje się akcent całego wyrazu. Np. czasownikowy morfem rdzeniowy *-дел-* ('robić, czynić') należy do tych, które chcą („lubią”) być akcentowane

¹⁷ Wybiegając nieco naprzód, taką właściwość akcentu rosyjskiego można określić jako dystynktywną i przyrównać do analogicznej funkcji fonemów (zob. § 36, § 38).

¹⁸ W takich przypadkach przejawia się funkcja konstytutywna akcentu rosyjskiego, analogiczna do takiej samej funkcji fonemów (zob. § 36 i 38).

¹⁹ Obok akcentuacji *поля́ки* była również forma *поляки́* zgodna z zasadą akcentowania formacji na *-ак*. Jej pozostałością jest akcentuacja derywatów *полячо́к*, *полячки́*, *полячи́шки* (por. *дурачо́к*, *дурачки́*).

(*дѣлать, дѣлаю, дѣло, продѣлка, задѣлать, задѣлка, надѣлать, передѣлать, передѣлка, продѣлать, сдѣлать, сдѣлка, отдѣлать, отдѣлка, поддѣлать, поддѣлка, придѣлать, раздѣлать* itp.). Dopiero formy l. mn. *делá* itd. mają akcent na końcówce, a także akcentowany prefiks *вы́-* czasownika dokonanego przeciąga akcent na siebie (*вы́делать*) i na *вы́-* swojego derywatu (*вы́делка*). Różni się od niego morfem *-дел-* ('dzielić, parcelować'), który w jednych formach unika akcentu (por. *делю́ – делить, разделить, поделить, наделить, переделить* itp.), w innych natomiast przyciąga akcent (*делит – делят, надел, передел, предел, беспредел, раздел* i in.). Podobne właściwości do „lubiącego” akcentu rdzenia *-дел-* ma cytowany już rdzeń *рабо́т-*, czy *коро́в*²⁰, *капу́ст-* i wiele innych. Natomiast czasownikowy rdzeń *-бы-* „nie lubi” być akcentowany i jeśli może – unika go, przekazując akcent sąsiednim morfemom czy nawet partykułom (por. *была́, не́ был, не́ были, про́был, пробы́вать, при́был, прибы́вать, у́были, бы́вать, забыв́ать, пребы́вать, о́тбыть* itp.). Nie zawsze jednak może pozbyć się akcentu, np. kiedy nie ma przy nim innych morfemów z samogłoskami (*быть, был*), albo kiedy obok ma morfemy, które jeszcze bardziej „nie lubią” akcentu (*бы́ли, бы́ло, забы́ть, забы́тый, бы́вший* i in.). Podobnie rzecz się ma z cytowanym wyżej rdzeniem *-рук-/-руч-*.

Związek akcentu z morfemami jest widoczny również w przypadku stale akcentowanych suf. *-и́ст, -и́зм, -а́льн(ый), -ио́нн(ый)*²¹. Biorąc pod uwagę przytoczone zjawiska, zasady akcentuacji rosyjskiej można określić jako morfonologiczne. Inaczej mówiąc, są to zasady dotyczące fonologicznych właściwości (czyli akcentu) jednostek znaczących (wyrazów) uwikłane lub nawet zdeterminowane przez ich morfologiczną strukturę i przez fonologiczne (akcentuacyjne) właściwości ich części składowych (morfemów).

§ 16. Samogłoski nieakcentowane. Specyficzną cechą języka rosyjskiego jest wyraźne przeciwstawianie sylab akcentowanych nieakcentowanym ze względu na jakość artykulacji i liczbę występujących w nich samogłosek. Samogłoski sylab akcentowanych wyraźnie różnią się od samogłosek sylab nieakcentowanych jakością artykulacji, tzn. precyzją, wyrazistością, długością, jak również tym, że są dyftongoidalne. Na ich tle artykulacja samogłosek w sylabach nieakcentowanych jest słabsza, mniej wyrazista, czasem bardzo zredukowana (skrótowa lub zdeformowana) i pozbawiona dyftongoidalności.

Ponadto w sylabach nieakcentowanych występuje mniej samogłosek. W większości rodzimych wyrazów rosyjskich i w zapożyczeniach w tych pozycjach nie wymawia się samogłosek [o], [e]. Przy zapisie liter **о, е, э** są wymawiane różne samogłoski nieakcentowane (zob. § 17 i 18). Zapis liter **а**, szczególnie zaś **я**, nie pod akcentem oznacza wymowę specyficznych samogłosek nieakcentowanych, czasem niemających żadnego podobieństwa do [a] (zob. tab. 6 w § 20). Inne bowiem jest brzmienie samogłoski odbieranej na ogół jako [a], inaczej też są realizowane samogłoski [i], [y], [u]. Zjawisko to określa się mianem redukcji samogłosek nieakcentowanych. Ze względu na to, do jakiej głoski są zbliżone samogłoski nieakcentowane, mówi się o „akaniu” (złaniu się [o] i [a] w samogłosce zbliżonej do [a]), „ikaniu” (złaniu się samogłosek [a], [o], [e] oraz [i] po spółgłoskach miękkich w samogłoskach *i-owatych*). Akanie i ikanie cechuje wymowę literacką, kulturalną. W gwarach rosyjskich zamiast ikania może być „jakanie”, czyli wymowa głoski *a-owatej* po spółgłoskach miękkich, jak też „okanie”, czyli rozróżnianie [o] i [a] w sylabach nieakcentowanych, np. *во́р[о]д* vs *с[а]дѹ́*, *м[а]лѹ́ш* czy zróżnicowana wymowa samogłosek nieakcentowanych w parach typu *во́ль* – *ва́ль*, *компа́ния* – *кампáния* itd.

Tak więc wśród samogłosek rosyjskich należy wyróżniać samogłoski akcentowane i nieakcentowane. Samogłoski akcentowane występują w sylabach z akcentem głównym i pobocznym, nieakcentowane zaś – w sylabach pozbawionych akcentu i zdecydowanie różniących się jakością artykulacji od akcentowanych.

§ 16.1. Istotne jest również zróżnicowanie samogłosek w zależności od pozycji zajmowanej przez sylaby nieakcentowane. Wśród sylab nieakcentowanych są zredukowane w mniejszym i większym stopniu. Dystrybucja redukcji słabej i mocnej jest uzależniona od pozycji względem akcentu, od typu sylaby i od pozycji w wyrazie, czyli w zależności od tego, czy należą do mocnego centrum czy słabego peryferium.

²⁰ Dlatego zapis nazwiska jednego z bohaterów powieści M. Bułhakowa „Mistrz i Małgorzata” *Korowioв* w przekładach na język polski, sugerujący akcentowanie suf. *-ов* drastycznie koliduje z wersją oryginalną, w której akcent jest zgodny ze stałą akcentuacją [o] tego rdzenia, czyli *Коро́вьев*.

²¹ Przykładów jest aż za wiele. Zob. słownik gramatyczny Zalizniaka 2003.

Można wyróżnić co najmniej dwa stopnie redukcji. Do pierwszego, słabszego jest zaliczana sylaba występująca bezpośrednio przed akcentem (1. przedakcentowa, np. *карандаш, голова, передний, великолéние* itp.), do drugiego – pozostałe sylaby (np. *карандаш, голова, передний, великолéние, зарабо́ток*) z pewnymi wyjątkami. Wyjątek stanowi nieprzymknięta (pozbawiona spółgłoski w nagłosie) sylaba przedakcentowa. Niezależnie od miejsca względem akcentu ma ona I stopień redukcji (np. *а-стро-но́ми-я, не-о-ди-на-ко-вы́й, со-о-руже́ние* itd.).

Bardziej skomplikowana sytuacja dotyczy wygłosowej sylaby otwartej (zakończonej samogłoską), w której dominuje tendencja do redukcji mocnej, czyli do redukcji II stopnia. Jednakże w mowie wolnej, starannej i bardziej precyzyjnej, zwłaszcza jeśli wyraz znajduje się na końcu frazy, można odnotować tendencję do wydłużenia i większej dokładności artykulacji samogłoski, co zbliża ją do I stopnia redukcji (np. *Появилась картинка; Пришла мама*. Inaczej w wypowiedziach: *Там картинка висит; Это мама сказала*, gdzie wygłosowe sylaby są w środku frazy i mogą mieścić się w II stopniu redukcji). Skłonność do I lub II stopnia redukcji w tej pozycji może zależeć również od indywidualnych upodobań mówiącego i od warunków komunikacji językowej.

Przynależność stopni redukcji do określonych sylab można przedstawić również w znanej formule A. A. Potiební – 1 2 3 1, która odzwierciedla wzajemne relacje między sylabą akcentowaną a pozostałymi (nieakcentowanymi) sylabami. Wartość 2 dotyczy sylab I stopnia, natomiast 1 jest przypisana II stopniowi redukcji.

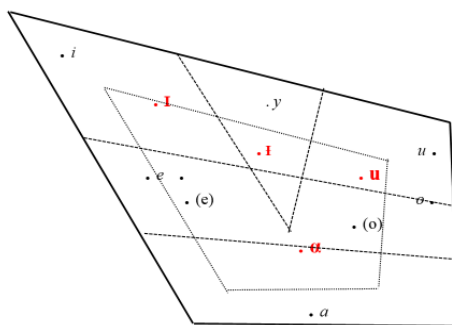
§ 17. Samogłoski I stopnia redukcji są mniej napięte, mniej wyraziste w porównaniu z samogłoskami akcentowanymi. Nie są również dyftongoidalne. Wymawia się je nieco słabiej i mniej precyzyjnie (zob. niżej czworobok: Samogłoski I stopnia redukcji). W większości przypadków są one również nieco krótsze od akcentowanych, lecz zdarza się sytuacja odwrotna – jeśli pod akcentem są samogłoski wysokie wymówione niskim tonem, to w pierwszej sylabie przedakcentowej samogłoska szeroka [a] wymówiona podwyższonym tonem, np. *носи́* – [nas'í], *могу́* – [mag'u], *води́* – [vad'í], może być dłuższa od akcentowanej.

§ 17.1. Nieakcentowana samogłoska [a] jest głoską nielabializowaną szerokiego stopnia otwarcia i pod względem akustycznym zbliżoną do [a] akcentowanego, od którego różni się jedynie nieco większym wzniesieniem języka i mniejszym rozwarciem ust. Określa się ją jako *a-nieakcentowane*. Występuje przede wszystkim w 1. sylabie przed akcentem po spółgłoskach twardych (*м[а]гу́, шок[а]ла́д, и[а]ла́и, у[а]ра́нать* itd.), jak też w nagłosie wyrazów lub w sylabach przedakcentowych niemających spółgłoski na początku (*[а]сновáть, пере[а]дресовáть* itd.).

Na piśmie [a] nieakcentowane oznacza się literą **а** (*иала́и, ара́нать, переадресовáть*) lub **о** (*могу́, шокола́д, основáть*).

W szczególnych przypadkach [a] może wystąpić w śródgłosie po [i] przy oznaczeniu sekwencją **йо** lub **яа**, np. *та[йа]ра́н (майора́н) czy w złożeniach typu ра[йа]тдел (райотдел)*, zob. § 52.4.

Samogłoski I stopnia redukcji

(Samogłoski akcentowane są oznaczone kursywą, nieakcentowane I stopnia czerwonym drukowaniem wytłuszczonym; linia wykropkowana wyznacza czworobok wokaliczny dla samogłosek nieakcentowanych I stopnia, w nawiasach są umieszczone samogłoski zachowujące brzmienie [o] i [e] w niektórych wyrazach obcych).

§ 17.2. Nieakcentowana samogłoska [ɪ] występuje przede wszystkim po spółgłoskach miękkich w pierwszej sylabie przed akcentem ([l'ɪ]чу́, [v'ɪ]стíу, [č'ɪ]сбы́, пере[t'ɪ]нуть, [ɪ]зы́к, съ[ɪ]звítь, [p'ɪ]сáть, [d'ɪ]кáрь itp.), gdzie jest oznaczana literą **е** (лечу́, вестíу), jak również literą **а** (po literach **ч, ш** – часы́), **я** (перетяну́ть, язы́к, съязвítь) oraz **и** (писáть, дика́рь); w otwartej sylabie wygłosowej w końcówkach nie-których form gramatycznych jest oznaczana literą **е** (por. в ванне́, к Ва́не, на о́зере, идёте́, но́вые, zob. § 22) oraz **и** (ко́ни, пры́гни, сказа́ли i in.).

Do niedawna za literami **е** lub **а, я** w sylabach I stopnia redukcji (np. беру́, часы́, язы́к) kryła się głoska [i^e] (i z odcieniem e), różna od nieakcentowanych realizacji samogłoski [i] oznaczanej literą **и** (np. w wyrazach сижу́, купéть). W ostatnim czasie nastąpił zanik zróżnicowania tych głosek i zlanie się ich w jedną samogłoskę [ɪ]. W wymowie średniego i młodszego pokolenia Rosjan wyrazy typu лесá i лисá, седéть i сидéть (por. np. он посидéл и поседéл itp.) oraz на дéле i надéли praktycznie nie są rozróżniane²².

Samogłoskę [ɪ] wymawia się także wtedy, gdy w nagłosie wyrazowym i w sylabach nieprzymkniętych przed akcentem na piśmie występuje litera э (np. элэ́нтный, эста́мп, коэффициéнт, коэжистéнция itp.), jak również w skrótowcach literowych – akronimach (МГУ – [ɪm]ГУ, ОПТ – O[ɪr]T). W takich jednak przypadkach w starannej mowie można odnotować wymowę czystego [e], w porównaniu z [e] akcentowanym nieco słabszego i niedyftongoidalnego, por. ([e]) na czworoboku I stopnia redukcji i zob. § 23.

§ 17.3. Nieakcentowana samogłoska [ɨ] jest dźwiękiem pośrednim między [y] a [e]. Jest to samogłoska średnio-wysoka i środkowo-przednia ze znacznymi odchyleniami w stronę [y] lub [e] w zależności od nawyków mówiącego. Można ją określić jako *osłabione y*.

W pierwszej sylabie przed akcentem samogłoska ta występuje regularnie po spółgłoskach twardych przy oznaczeniu literą **ы** (бы́ла – б[ɨ]ла́, ды́рявый – д[ɨ]ря́вый, сыгра́ть – с[ɨ]гра́ть), jak też po spółgłoskach twardych [š], [ž], [c] przy oznaczeniu literą **е** (шестíу – ш[ɨ]стíу, желтéть – ж[ɨ]лтéть, поцелу́й – поц[ɨ]лу́й i in.) lub **и** (живо́й – ж[ɨ]во́й, шинéть – ш[ɨ]нéть, цино́вка – ц[ɨ]но́вка). W pewnych wyrazach po [š], [ž] samogłoskę [ɨ] oznacza się literą **а** (лошадéй – лош[ɨ]дéй, жакéт – ж[ɨ]кéт, жалéть – ж[ɨ]лéть i in.).

Ponadto [ɨ] występuje w wygłosowej sylabie otwartej po [š], [ž], [c] w niektórych formach gramatycznych, które mają fleksyjne **-е** (к Ма́ше, на пáльце, дáльше, рéже, zob. § 22) lub **-и/-ы** (np. у Ма́ши, пáльцы, мýши, пля́жи itp.).

Do niedawna w wymowie rosyjskiej z użyciem liter **е** i **ы/и** łączyło się zróżnicowanie głosek [y^e] – [y] w pierwszych sylabach wyrazów женá – жила́, ценá – цыгáн itp. i w końcówkach typu **-е** vs **-ы/-и** (np. к Ма́ше – у Ма́ши). Obecnie ta różnica zanikła i obydwie głoski zlały się w jedną samogłoskę [ɨ]²³.

Nieregularnie samogłoska [ɨ] występuje w 1. sylabie przed akcentem w wyrazach obcych po innych spółgłoskach, które są wymawiane twardo, mimo iż na piśmie jest zapisana litera **е** (np. тенде́нция – [tɨ]нде́нция, деи́зм – [dɨ]и́зм, Генáл – [nɨ]на́л itp.), jak również przy wymowie skrótowców literowych – (МТС – M[tɨ]C, КГБ – K[ɨ]B itp.). W wyrazach tego typu czasem pisze się również literę э (нэ́пáч). Jednak taka realizacja tych wyrazów lub form nie jest jedyna – w starannej, wyraźnej wymowie, zwłaszcza przy wolnym tempie, można zauważyć zachowanie samogłoski [e], nieco osłabionej i niedyftongoidalnej w porównaniu z [e] akcentowanym (zob. wyżej i § 23).

W 1. sylabie przed akcentem tak samo są realizowane samogłoski nagłosowe oznaczone literą э po przyimkach zakończonych na twardą spółgłoskę, np. с экра́на ([sɨ]кра́на lub [se]кра́на).

W starannej mowie u Rosjan hołdujących archaicznemu wariantowi wymowy można czasem odnotować zachowanie dawnego zróżnicowania samogłosek [i] – [i^e] oraz [y] – [y^e]. Dotyczy to szczególnie przypadków naśladowującej pisownię wymowy ortograficznej sylab wygłosowych.

²² Nastąpiło tu z jednej strony podwyższenie przedniej części języka i przesunięcie do centrum w porównaniu z [e] lub [i^e], z drugiej zaś – obniżenie i cofnięcie języka przy artykulacji głosek typu [i] i w ten sposób obydwie głoski spotkały się w półdrogi w postaci osłabionego [ɨ]. Brak zróżnicowania fonetycznego w końcówkach i upowszechnienie głoski [ɨ] mimo użycia liter **е** i **и** doskonale ilustrują gumy w wierszu K. Czukowskiego: Неужéли в са́мом дéле все качéли погорéли?

²³ Mechanizm zlania się samogłosek [y] i [y^e] jest taki sam, jak [i] i [i^e].

W sylabach II stopnia redukcji w wyrazach pochodzenia obcego, w których mimo użycia litery **е** spółgłoski są wymawiane twardo (*тенденциозно* – [təndən]циозно, *сенсуальный* – [sən]снудальный), jak również w wyrazach z nagłosowym **э** po przyimkach zakończonych na spółgłoskę twardą (np. *с этажá* – [sə]тажá) występowanie samogłoski [ə] jest nieregularne. Przy bardziej starannej wymowie w takich wyrazach może być zachowana nieakcentowana samogłoska [e] (zob. § 23).

W wygłosie po spółgłoskach miękkich występuje odmianka [ə], której artykulacja przebiega przy bardziej przednim położeniu języka (zob. czworobok samogłosek II stopnia). Można ją określić jako zredukowaną samogłoskę centralną przesuniętą do przodu. Regularnie występuje w wygłosowej sylabie otwartej. Jest oznaczana literą **а** (po literach **ч, ш**: np. *дáча* – dá[č'ə], *рóща* – ró[š:ə], *мóлча* – мól[č'ə]), **я** (*ня́ня* – ня[n'ə], *кунáлся* – кунáл[s'ə], *гля́дя* – глjá[d'ə], *братья* – брáть[iə], *стáя* – стá[iə], *нóвая* – нóва[iə]), a w pewnych formach gramatycznych również literą **е** (*мóре* – мó[r'ə], *счáстье* – счáсть[iə], *прокля́тие* – прокля́ти[iə], *нóвое* – нóво[iə], zob. § 22).

Odmianka ta jest wymawiana także w wygłosie przyimka *для* (np. *д[л'ə] негó*), w formach imiesłowów przed *-ся/-сь* (*кóрчась* – кóр[č'ə]сь, *оста́виаясь* – оста́виа[iə]сь itp.).

Samogłoska [ə], oznaczona literą **а** lub **я**, występuje również w śródgłosie w pewnych końcówkach, np. w 3. os. l. mn. czasowników II koniugacji: *закóнчат* – закóн[č'ə]т, *хóдят* – хó[d'ə]т, *про́сят* – про[s'ə]т; i w C. l. mn. rzeczowników: *сосе́дым* – сосé[d'ə]м, *звэ́рям* – звé[r'ə]м, *уцэ́льям* – уцéль[iə]м.

Samogłoski typu [ə] w języku rosyjskim mają tendencję do zlewania się z samogłoską zredukowaną [ɨ], szczególnie po spółgłoskach [š], [ž].

§ 18.2. Zredukowana samogłoska [ɨ] występuje w języku rosyjskim wyłącznie po spółgłoskach miękkich i na ogół w śródgłosie. Jest samogłoską zredukowaną szeregu przedniego o stopniu rozwarcia na granicy wysokiego i średniego. Brzmieniem jest zbliżona do samogłoski [ɪ], od której jest jednak krótsza.

Zredukowane [ɨ] występuje w sylabach przedakcentowych z wyjątkiem pierwszej przed akcentem ([p'ɨr'ɨ]-*довóй*, [ɨ]жевúка, [r'ɨ]довóй, [ɨ]зычóк, [č'ɨ]стотá, [t'ɨ]ишина i in.) oraz we wszystkich poakcentowych z wyjątkiem otwartej wygłosowej (*кó[ɪ'ɨ]т*, *брáть[ɨ]в*, *пó[n'ɨ]л*, *вú[ɨ]снить*, *дá[č'ɨ]ми*, *сéмь[ɨ]ми*, *про[s'ɨ]т*, *плó[š':ɨ]дъ*). Oznacza się ją literą **е** (*передовóй*, *ежевúка*, *кóлет*, *брáтьев*), **я** (*рядовóй*, *язычóк*, *пóнял*, *вúяснить*, *сéмьями*) i **а** (po **ч** i **ш**: *частотá*, *дáчами*, *плóщадь*), jak również **и** (*тишина́*, *чистотá*, *про́сит*). Fakultatywnie samogłoska [ɨ] może występować również w otwartej sylabie wygłosowej zamiast [ɪ] w pewnych formach przy szybkiej niestarannej wymowie i tendencji do silnej redukcji.

Do niedawna w sylabach II stopnia redukcji można było odnotować zróżnicowanie samogłosek typu [ɨ], oznaczonych literą **и** (np. *тишина́*, *про́сит*, *вúчистить*), i samogłosek, oznaczonych literami **е, я** lub **а** (*кóлет*, *рядовóй*, *часовóй*). To zróżnicowanie może jeszcze fakultatywnie występować w starszym pokoleniu Rosjan hołdujących tradycyjnej wymowie w bardziej starannym stylu języka lub w wymowie ortograficznej. W pokoleniu młodszym i średnim już zanikło (por. jednakową wymowę wyrazów *чистотá* i *частотá*).

§ 18.3. Zredukowana samogłoska [ɨ] występuje wyłącznie po spółgłoskach twardych (np. *д[ɨ]мохóд*, *стáр[ɨ]ű*, *в[ɨ]ступлэние*, *душ[ɨ]т*, *свэ́ж[ɨ]ű*, *ж[ɨ]вотвóрн[ɨ]ű*, *ц[ɨ]толо́гия*) i jest zbliżona do samogłoski [ɨ], od której różni się krótkością i większą nieokreślonością brzmienia. Na piśmie jest oznaczana literą **ы** (np. *дымохóд*, *стáрый*, *выступлэние*), a po **ж, ш, ц** również literą **и** (np. *душит*, *свэ́жий*, *животвóрный*, *цитоло́гия*). W szybkiej niestarannej wymowie może zachodzić osłabienie artykulacji [ɨ] i zlanie się jej z samogłoską [ə], przede wszystkim po [š], [ž], [c], lecz także po innych spółgłoskach, np. w końcówkach M. l. poj. r. męskiego przymiotników zgodnie ze staromoskiewskim wariantem wymowy, np. *стáр[ə]ű*, *мýж[kə]ű* itp.

§ 18.4. Samogłoska zredukowana [ũ] w sylabach II stopnia redukcji podlega jeszcze większym zmianom w porównaniu z akcentowanymi odmianami niż odpowiednia samogłoska I stopnia redukcji. Stopień rozwarcia jej artykulacji jest przesunięty do dołu – do strefy średniej (np. *скáжут*, *дуракú*, *чудакá* – *скáж[ũ]т*, *д[ũ]ракú*, *ч[ũ]дакá*). Labializacja jest znacznie osłabiona.

Wykład 5. Wymiany samogłosek akcentowanych z nieakcentowanymi. Gramatyczne uwarunkowania redukcji. Nieakcentowane [o], [e]. Zanik samogłosek zredukowanych i ich modyfikacje

§ 19. Wymiany samogłosek akcentowanych z nieakcentowanymi. Swobodny charakter akcentu rosyjskiego, czyli możliwość akcentowania różnych sylab w różnych wyrazach, i powiązana z tym jego ruchomość, wynikająca z różnego nacechowania akcentuacyjnego morfemów składających się na wyraz gramatyczny, sprawiają, że określona samogłoska w jednej formie (lub wyrazie) jest akcentowana, natomiast w innej formie (lub wyrazie pokrewnym i/lub pochodnym) okazuje się w pozycji nieakcentowanej, Prowadzi to do zamiany samogłoski akcentowanej na nieakcentowaną – do tzw. wymiany (czyli alternacji, zob. również § 49).

Alternacje w języku rosyjskim (jak i w polskim) dotyczą nie tylko wymiany samogłosek akcentowanych z nieakcentowanymi, mają szerszy zakres i polegają na tym, że ta sama część wyrazu – morfem (rdzeń, przedrostek, przyrostek, końcówka, postfiks itp.) w różnych formach tego samego wyrazu lub w wyrazach pokrewnych ma niejednakową postać fonetyczną, tzn. w tym samym miejscu morfemu pojawiają się różne głoski (np. ros. *ви́детъ* – *ви́жу*, *не́сти* – *но́сить*, *мо́чь* – *мо́гу* – *мо́жешь*, *отвѣ́титъ* – *отвѣ́чать*) lub nawet grupy głosek (np. ros. *купи́ть* – *купи́ю*, *ходи́ть* – *хо́жу* – *хо́ждение*, *зо́лото* – *зла́то*), jak też brak określonej głoski (*беру́* – *бра́ть*, *сон* – *сны*, *спать* – *просыпа́ться*).

Są alternacje historyczne i pozycyjne. Historyczne (zwane czasem morfologicznymi) nie dadzą się wyjaśnić współczesnymi zjawiskami lub zależnościami fonetycznymi. Na przykład formie *рука́* jest wymawiane [k], a w wyrazie *ру́чка* w tym samym miejscu występuje [č’]. Występowanie którejkolwiek z tych głosek nie jest uwarunkowane współczesnymi, żywymi zależnościami fonetycznymi. Ich pojawienie się można wyjaśnić historycznymi zjawiskami fonetycznymi (w tym przypadku zamianą jeszcze w okresie prasłowiańskim [k] na [č’] przed samogłoską, która potem zanikła). Podobnie jest w przykładzie *зо́лото* – *зла́то*: między [z] a [t] w jednym wyrazie jest grupa zapisana jako *оло*, w drugim jako *ла*, co też można wyjaśnić historycznie.

W wymianach fonetycznych (zwanych czasem pozycyjnymi) przynajmniej jedna z głosek tworzących alternację (czyli alternantów) jest uwarunkowana pozycją lub kontekstem fonetycznym i może być wyjaśniona zależnościami zachodzącymi we współczesnym języku. Np. zamiana głoski dźwięcznej [ž] w formach *му́жа*, *му́жик* na b/dźwięczną [š] w wygłosie, np. *му́ж* [m'uš], lub przed inną bezdźwięczną, np. *му́жско́й* [muš'k'oi], wynika z tego, że w wygłosie i przed spółgłoskami bezdźwięcznymi w języku rosyjskim nie mogą występować spółgłoski dźwięczne; zastępują je bezdźwięczne, zob. § 3 oraz § 25.1 i 26.

Wśród alternacji fonetycznych współczesnego języka rosyjskiego szczególne miejsce zajmuje wymiana samogłosek akcentowanych z nieakcentowanymi. Znajdujemy ją w wielu wyrazach i morfemach z ruchomą akcentuacją. Dotyczy to przede wszystkim samogłosek [a], [o], [e] oraz [i] i [y], których nieakcentowane alternanty pozostają w zależności od kontekstu – przede wszystkim od twardości/miękkości poprzedzających spółgłosek lub od ich braku, od pozycji w wyrazie (śródgłos vs otwarta sylaba wygłosowa), czasem również w zależności od oznaczenia literowego (zob. niżej schematy 1–7: *Alternacje samogłosek akcentowanych z nieakcentowanymi*). Nieakcentowane alternanty głoski [u] zachowują podstawowe parametry tej samogłoski, różniąc się jedynie osłabieniem wyrazistości artykulacji. Również [i], [y] w sylabach nieakcentowanych nie zmieniają typowych parametrów tych samogłosek, zmniejszając tylko stopień wyrazistości artykulacji i stając się nieakcentowanymi [ɪ], [ɨ] w sylabach I stopnia redukcji i zredukowanymi [i̯], [y̯] w sylabach II stopnia (zob. § 17.2–3. i 18.2–3). Mimo to uwzględniam je w poniższych schematach alternacyjnych, przede wszystkim dlatego, żeby wykazać włączenie ich w neutralizację samogłosek akcentowanych w wyróżnionych kontekstach i pozycjach (zob. poz. 2, 4, 5 i 6 w schematach alternacyjnych).

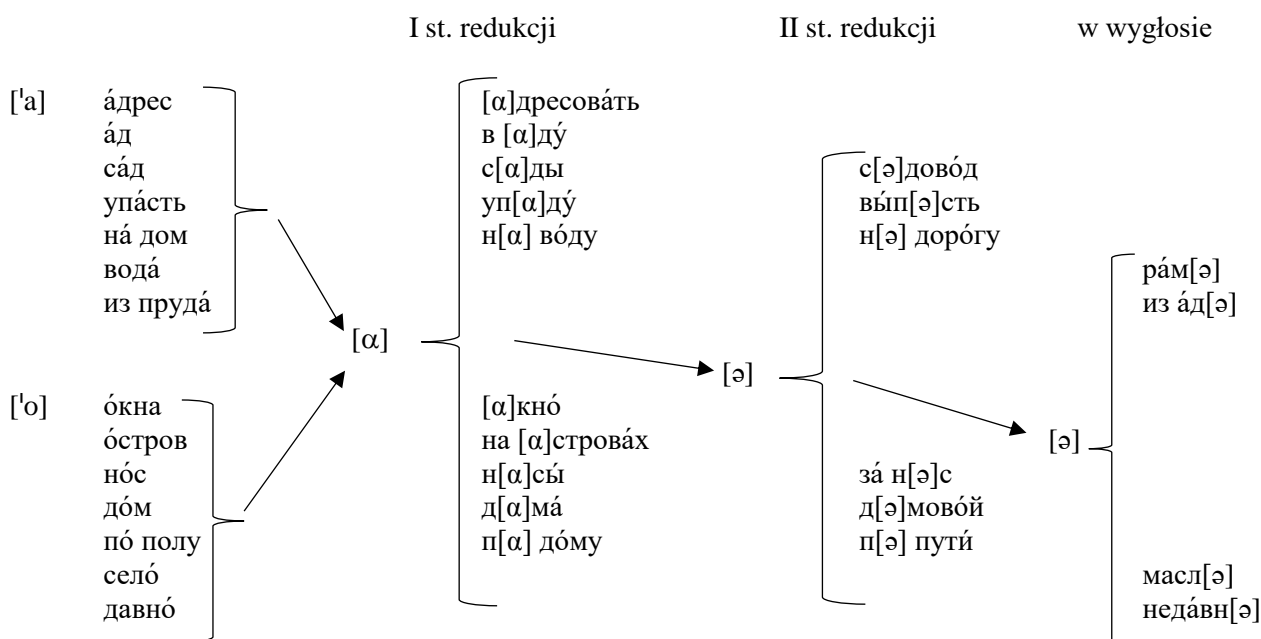
Poniższe schematy wymiany samogłosek w zależności od akcentu mają na celu prezentację nieakcentowanych samogłosek omówionych w § 17 i 18 jako alternantów samogłosek akcentowanych w wyróżnionych kontekstach i pozycjach, z uwzględnieniem również zależności gramatycznych i w kilku wypadkach ortograficznych.

Alternacje omawianych samogłosek występują nie tylko w morfemach rdzeniowych, lecz także w innych morfemach, np. w końcówkach. Na przykład forma *водá* ma końcówkę akcentowaną [a]. Ta sama końcówka (M. l. poj. rzecz. żeńskich) w formie *пáма* jest nieakcentowana i zgodnie z regułami alternacji przedstawionymi w p. 1 schematu występuje w postaci samogłoski zredukowanej [ə]. W formie *из áда* występuje końcówka D. l. poj. rzecz. męskich, pod akcentem reprezentowana również przez [a] i jest odpowiednio zredukowana. Ta sama samogłoska zredukowana (czyli [ə]) jest alternantem akcentowanej końcówki [o] w formie *мáсл[ə]* (por. *селó*) i przyrostka w formie *не́давн[ə]* (por. *давнó*). Wymiana zachodzi również w przyimkach, por. alternacje samogłosek w przyimkach *на* i *по* w zależności od akcentu.

Znamienne jest również to, że alternanty akcentowanych [a] i [o] w poz. 1. są jednakowe dla każdej wyróżnionej pozycji. Takie „zlewanie się” efektów alternacji jest określane mianem neutralizacji.

Alternacje samogłosek akcentowanych z nieakcentowanymi

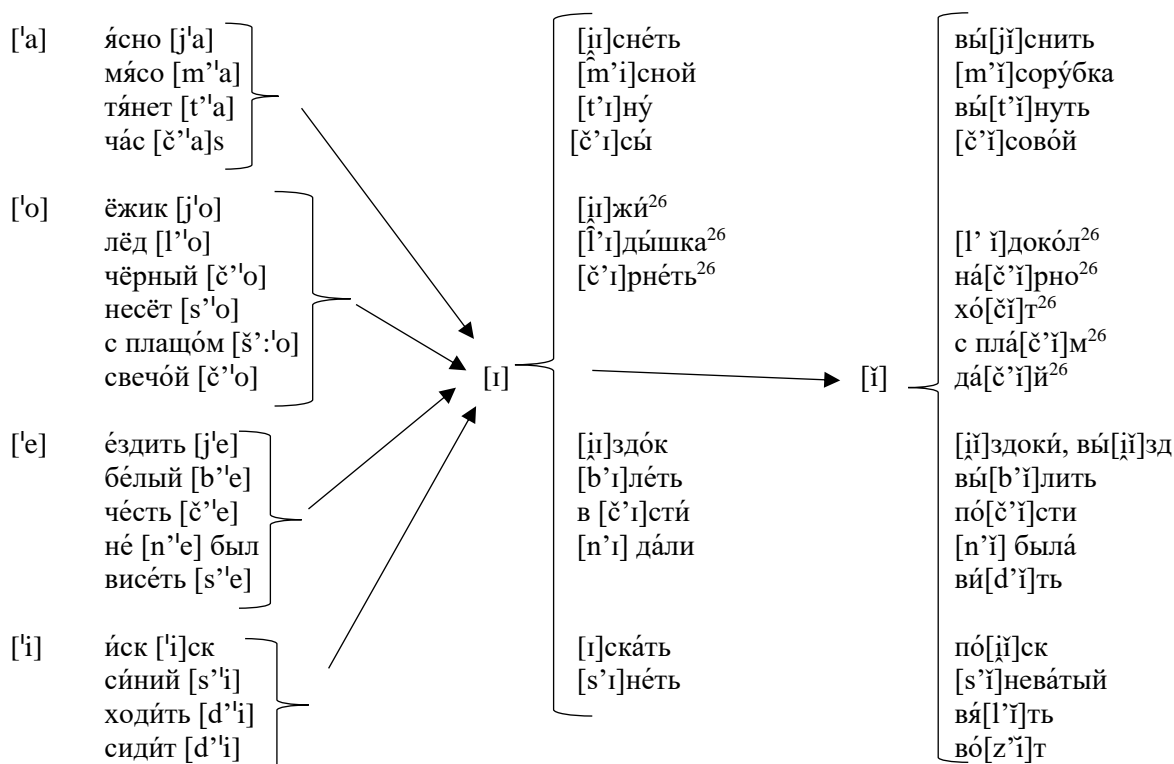
1. Po spółgłoskach twardych z wyj. [š], [ž], [c]

Po spółgłoskach miękkich w śródgłosie (poz. 2) neutralizacja obejmuje już cztery samogłoski akcentowane – [a], [o], [e] oraz [i] w różnych typach morfemów, przede wszystkim rdzeniowych, lecz także w końcówkach (np. nieakcentowane alternanty [o] znajdziemy w końcówce 3 os. l. poj. czasowników: *несѐт* – *хóчет*, N. l. poj. rzecz. męskich: *с плащóм* – *с плáчем* i żeńskich: *свечóй* – *дáчей*). Inaczej mówiąc, w tych alternacjach występuje to fonetyczne zjawisko, które cechuje współczesną ruszczyznę kulturalną, a którą nazywamy „ikaniem”. Włączając w swój zakres również [i], ikanie zyskuje maksymalną postać i stanowi o obecnym rosyjskim standardzie fonetycznym.

Warto też odnotować, że w wyrazach *е́жй*, *лѐдышка*, *лѐдокóл*, *хóчет*, *с плáчем*, *дáчей* w pozycji nieakcentowanej mamy do czynienia z efektami wymiany nie [e], lecz [o] mimo zapisu w nich litery *е*. O właściwych relacjach między samogłoską akcentowaną a nieakcentowaną świadczą przykłady, gdzie stosowna samogłoska występuje pod akcentem (czyli *ѐж* lub *ѐжик*, *лѐд*, *несѐт*, *с плащóм*, *свечóй* itp.). Inaczej wyglądają relacje w przykładach *бѐлѐть* – *бѐлый*, *ѐздóк* – *ѐздоку* – *ѐздить*, *нѐ была* – *нѐ дали* – *нѐ был*, w których alternanty wywodzą się z akcentowanego [e]. Uwagę należy też zwrócić na pisownię *е/ѐ* vs. *о* po spółgłoskach *ч* i *щ*, oraz na to, że w pisowni rosyjskiej na użytek wewnętrzny najczęściej nie używa się litery *ѐ*, zastępując ją powszechnie literą *е* (zob. § 52.6), lecz nie zmieniając kształtu fonetycznego odpowiednich form.

2. Po spółgłoskach miękkich w śródgłosie

3. Po spółgłoskach miękkich w niektórych końcówkach i zakończeniach wyrazów w wygłosowych sylabach zamkniętych

Dotyczy to końcówek 3 os. 1. mn. czasu teraźniejszego i przyszłego oraz C. 1. mn. oraz sufiksów imiesłowów przysłówkowych czasu teraźniejszego z postfiksem *-ць*, w których pod akcentem występuje [ʼa].

Wcześniej (w skrypcie z 2007 r.) upatrywałem w tych formach samogłoskę [i^e] ([ɪ]) dla form 3 os. 1.mn. oraz C. 1.mn. rzeczowników. Wymowę z [ʼə] traktowałem jako fakultatywną. Obecnie należy uznać ją za powszechną. Jest to o tyle interesujące, że w innych przypadkach w śródgłosie po spółgłoskach miękkich występują tylko nieakcentowane [ɪ] lub [i].

4. Nieakcentowane samogłoski w otwartych sylabach wygłosowych po spółgłoskach miękkich

Zwracam uwagę na odmiennosć wyników alternacji w tej pozycji od śródgłosowej (poz. 2), gdzie wynik neutralizacji („ikanie”) był jednakowy dla wszystkich czterech samogłosek – [ʼo], [ʼa], [ʼe] i [ʼi]. W tej pozycji natomiast neutralizacja ma efekt „akania” dla [ʼo] i [ʼa], a dla [ʼe] i [ʼi] – efekt „ikania”. Inaczej mówiąc, [ʼe] oraz [ʼi] mają wspólny efekt neutralizacji (zob. też § 21).

W tej pozycji alternacje dotyczą w sposób oczywisty tylko tych morfemów, które pojawiają się na końcu wyrazów – a więc końcówek i przyrostków gramatycznych. Są to: 1) końcówki M. 1. poj. rzecz. żeńskich (*ступня́ – башня́*) i 2) nijakich (*копѣ – платѣ, остриѣ – пѣние, плечó – днищѣ*), 3) D. 1. poj. rzecz. męskich (*коня́ – оленя́*), 4) M. 1. poj. zaimków przymiotnikowych rodz. żeńskiego (*моя́ – така́я*) i 5) nijakiego (*моѣ – такоѣ*), 6) sufiksy imiesłowów nieodmiennych czasu teraźniejszego (*свистя́ – сидя́, крича́ – молча́*). Ich nieakcentowanym alternantem jest [ə], ponieważ wywodzą się z akcentowanych [ʼa] lub [ʼo] (poz. 2 i 5). Inaczej jest w końcówkach C. i Msc. 1. poj. rzecz. żeńskich (*сестрѣ – мамѣ*) i męskich (*конѣ – камнѣ*) oraz

²⁶ W pisowni dla oznaczenia alternantu [ɪ] wywodzącego się z [ʼo] po spółgłoskach miękkich używa się litery e.

жакéт, ржанóй i in.); coraz częściej jednak są one wymawiane z [α]. Natomiast wymowa [α] po [š] i [ž] przy oznaczeniu literą **o** dotyczy wielu form (np. шóфёр, шóссé, жóкéй, жóнглёр i in.), z których tylko [α] w шóкíровать ma poświadczenie pochodzenia z akcentowanego [ʼo], por. шóк, w innych formach sylaby z [α] oznaczonym literą **o** są stale nieakcentowane.

Po [š], [ž], [c] w II stopniu redukcji dominującym alternantem dla [ʼe] jest [ə], co wyłamuje się z generalnej neutralizacji wszystkich samogłosek (oprócz [ʼa]), jaką mamy po [š], [ž], [c] w I stopniu. Należy jednak odnotować możliwość zlewania się [ə] i [ɨ] w formach typu шéстьдéсят, цéловать, цéломóдрие i старýй, журнýй itp.

Ponownie zwracam uwagę na literę **e** jako oznaczenie nieakcentowanych alternantów [ʼo], tym razem po spółgłoskach twardych [š], [ž] (do XIV–XV wieku były one bowiem jeszcze miękkie).

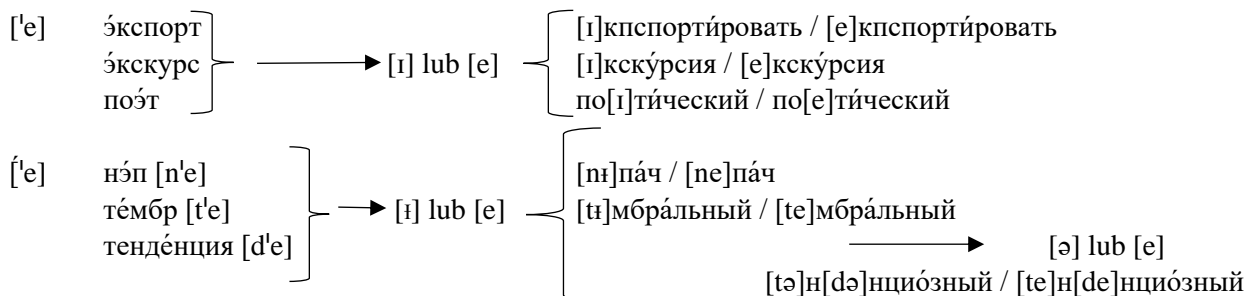
W pozycji wygłosowej po [š], [ž], [c] (poz. 6) układ jest prawie taki sam jak po innych twardych – neutralizacja w postaci „akania” obejmuje alternanty akcentowanych [ʼa] i [ʼo], odrębnie od wyników alternacji dla [ʼe] i [ʼy], gdzie występuje „[ɨ]kanie” jako odmiana „ikania” po spółgłoskach twardych (por. § 21). I ponownie alternanty [ʼo] w sylabach nieakcentowanych są oznaczane literą **e**.

6. Po spółgłoskach [ž], [š], [c] w wygłosie

Zwracam uwagę na odmienną redukcję wywodzącą się z akcentowanego [ʼe] i [ʼy] od redukcji, wywodzącej się z [ʼa] i [ʼo] w pozycji wygłosowej. Dla [ʼe] i [ʼy] po twardych alternantem jest [ɨ], podobnie jak po miękkich – [ɪ] (por. poz. 4); głoski [ɨ] i [ɪ] jako alofony fonemu /ɪ/ są bowiem funkcjonalnie tożsame (zob. § 47 i 48.1). Taka sytuacja dotyczy końcówek C. i Msc. I. poj. rzecz. żeńskich oraz Msc. I. poj. rzecz. męskich; w nich pod akcentem występuje bowiem [ʼe]. I ponownie (jak w p. 4) wspólnym alternantem dla [ʼa] i [ʼo] jest [ə]²⁷, a dla [ʼe] i [ʼy] – [ɨ].

7. Realizacja [e] w nagłosie, po samogłoskach i po innych spółgłoskach twardych

Zasady redukcji samogłoski [e] w wyrazach pochodzenia obcego lub zorientowanych na obcość (np. skrótkowce literowe – akronimy) wymagają specjalnej uwagi. Traktuje o tym § 22.

²⁷ Jednym z dowodów takiej wspólnej neutralizacji [ʼa] i [ʼo] mających rozbieżne oznaczenie literowe w wygłosowych sylabach różnych form gramatycznych jest u W. Wysockiego rym wyrazów *каша* i *наше* (*Земля как горячая каша // Своё возьмём, кровное, наше*), gdzie zapis **-e** jest końcówką r. nijakiego, pod akcentem reprezentowaną przez [ʼo], por. *своё*.

§ 20. Oznaczenie literowe samogłosek nieakcentowanych. Między literami a samogłoskami nieakcentowanymi istnieją regularne relacje, wyznaczone do pewnego stopnia omówionymi wyżej alternacjami (zob. poz. 1–7). Relacje te zachowują swoją ważność również w przypadku braku alternacji między samogłoskami akcentowanymi i nieakcentowanymi w wyrazach lub formach o stałym miejscu akcentu (np. w wyrazach: *асфа́льт, я́зык, чахо́тка, шоссé, е́динство, э́тажёрка*). Regularne relacje dla liter **а, о, э, я, е** oraz do pewnego stopnia dla **и, ы** wymagają wyjaśnień i są podane w tab. 5–6. Wyrazy z nieakcentowanymi samogłoskami oznaczonymi literami **у, ю** nie sprawiają specjalnych trudności, gdyż za tymi oznaczeniami kryją się nieakcentowane [u] różnego stopnia redukcji i dlatego są tu pominięte.

Tab. 5. Relacje między literami а, о, э, и, ы a samogłoskami nieakcentowanymi

L I T E R A	W nagłosie i po samo- głosce	W śródgłosie po literach spółgłoskowych:						W wygłosowej sylabie otwartej po literach:			
		(I stopień redukcji)			(II stopień redukcji)						
		б в г д з к л м н п р с т ф х	ш ж ц	ч щ	б в г д з к л м н п р с т ф х	ж ш ц	ч щ	б в г д з к л м н п р с т ф х	ж ш ц	ч щ	samo- głoska h
а	[α]	[α]	[α] / [ɪ]	[ɪ]	[ə]	[ə]	[ɨ]	[ə]	[ə]	[ɘ]	[ə]
о	[α]	[α]	[α]	–	[ə]	[ə]		[ə]	[ə] / [o]	[ɘ] / [o]	[ə] / [o]
э	[ɪ] / [e]	[ɪ] / [e]	–	–	[ə] / [e]	–	–	–	–	–	[ə] / [e]
ы	–	[ɪ]	[ɪ]	–	[ɪ]	[ɪ]	–	[ɪ]	[ɪ]	–	–
и	[ɪ]	[ɪ]	[ɪ]	[ɪ]	[ɨ]	[ɪ]	[ɨ]	[ɪ]	[ɪ]	[ɪ]	[ɨ]

Przykłady do tab. 5:

- Litera **а** jako oznaczenie: [α] – *арифме́тика, эксплуа́тация, капу́ста, шала́ши*; [ɪ] – *жалéть, сожалéние, жакéт, лошаде́й*; [ɪ] – *часы́, цавéль*, [ə] – *карандаши́, запа́д, шампиньо́н, сарафа́н, ма́ришал; сле́ва, са́жа, ке́чуа*; [ɨ] – *часово́й, пло́щадь*; [ɘ] – *да́ча, мо́лча, ро́ща, ме́диа*.
- Litera **о** jako oznaczenie: [α] – *осторо́жно, пооди́ночке, коро́ва, шофё́р*; [ə] – *короно́вать, шокола́д; то́лько, что́-то*; [ə]/[ɘ] lub [o] – *пала́ццо, ра́нчо, три́о*.
- Litera **э** jako oznaczenie: [ɪ] lub [e] – *э́таж, поэти́ческий*; [ɪ] lub [e] – *нэ́пач*; [ə] lub [e] – *нэ́пачи́, алло́э, кано́э*.
- Litera **ы** jako oznaczenie: [ɪ] – *сылу́чий, цыплёнок, па́нды, па́льцы*; [ɪ] – *рыбаки́, тылово́й, трюи́цын*.
- Litera **и** jako oznaczenie: [ɪ] – *игра́ть, билéт, чиха́ть, ко́ни*; [ɨ] – *чистота́, про́пись, на́чисто*; [ɨ] – *поиска́ть, сва́и*; [ɪ] – *живё́т, цисте́рна*; [ɨ] – *души́т, ко́ржик*.

Tab. 6. Relacje między literami я, е a nieakcentowanymi samogłoskami

L I T E R A	W nagłosie i śródgłosie po						W wygłosowej sylabie otwartej po literach		
	literach samogłoskowych, a także po ь i ь :		literach spółgłoskowych						
	w 1. sylabie przed akcentem	w pozostałych nieakcentowanych	(I stopień redukcji)	(II stopień redukcji)					
я	[ɨ]	[ɨ]	[ɪ]	–	[ɨ]	–	[ɘ]	–	[ɘ]
е	[ɨ]	[ɨ]	[ɪ] / [e]	[ɪ]	[ɨ] / [e]	[ə]	[ɘ] / [ɪ]	[ə]	[ɘ] / [ɨ]

Przykłady do tab. 6:

- Litera **я** jako oznaczenie: [ɨ] – *язы́к, мышья́ка, объ́яснить*; [ɨ] – *языко́вой, за́яц, бра́тьями*; [ɪ] – *лягу́шка, свято́й*; [ɨ] – *лягушо́нок, ме́сяц*; [ɘ] – *сего́дня, пла́мя, во́ля*; [ɘ] – *но́вая, пла́тья*.
- Litera **е** w nagłosie lub śródgłosie jako oznaczenie: [ɨ] – *е́динство, съехи́дничать, поеди́нок*; [ɨ] – *европе́йский, соеди́нить, вы́лет, разве́динять*; [ɪ] – *бето́н, тетра́дь, бесе́да*; [ɨ] – *це́мент, шерéнга*; [ɨ] – *теа́тральный, во́семь, ма́стер, вы́йдет*; [ə] – *жеребе́нок, церемо́ния, овра́жек, па́льцем*.

3. Litera **e** w wygłosie jako oznaczenie: [ɐ̃] – *пóле, чудóвице*; [ə] – *сóлнце, лóже, тóже*; [i̯ə] – *плáтье, отвѣрстие, нóвое*; [ɪ] – *к мáме, идúте, мецáне*; [ɪ] – *на úлице, на сýше*; [i̯ɪ] – *в плáтье, стáрые*.
4. Litera **e** po spółgłoskach twardych innych niż **ж, ш, ц** jako oznaczenie: [ɪ] lub [e] – *де-ю́ре, тенде́нция*; [ə] lub [e] – *тенде́нцио́зный, декада́нс, ко́нсенс*.

§ 21. Uwarunkowania gramatyczne samogłosek nieakcentowanych przejawiają się przede wszystkim w wygłosowej sylabie otwartej po spółgłosce miękkiej oraz po [š], [ž], [c]²⁸.

W przypadku samogłosek wygłosowych oznaczonych literą **a** lub **я** sprawa jest prosta, gdyż za nimi kryje się zredukowane [ə], które po miękkich występuje w wariancie [ɐ̃] przesuniętym do przodu.

Bardziej skomplikowane są przypadki zapisu litery **e**. W jednym typie form gramatycznych po spółgłoskach miękkich występuje [ɪ], a po [š], [ž], [c] – funkcjonalnie tożsama z nią samogłoska [ɪ]. Są to przede wszystkim końcówki, w których pod akcentem występuje *-é*. Takie są końcówki C. i/lub Msc. l. poj. rzecz., np. *к мáме* – [m'ɪ], *о брáте* – [t'ɪ], *в кварти́ре* – [r'ɪ], *при рассу́мотре* – [r'ɪ] (por. *к сестрѐ, о столѐ, в ру́кѐ, при плащѐ*). Dotyczy to także końcowego morfu *-те* w formach 2. os. l. mn. czasowników realizowanego jako [t'ɪ] (np. *несѐте, смотре́те, идúте, идѐте* itp.), końcówek M. l. mn. rzecz. typu *россия́не, гра́ждане* – [n'ɪ], końcówek *-ые/-ие* w M. l. mn. wyrazów należących do deklinacji przymiotnikowej (*ста́рые, таки́е, си́ние* – [ɪɪ] itp.)²⁹, mimo iż te samogłoski w tych końcówkach nie mają swych alternantów akcentowanych.

W innych formach gramatycznych za literą **e** w wygłosowej sylabie otwartej kryje się zredukowana samogłoska [ə] lub [ɐ̃]. Zdarza się to przede wszystkim w morfemach, w których pod akcentem występuje [o]. Dotyczy to oznaczonych literą **e** końcówek M. lub B. l. poj. rzecz. r. nijakiego (*пóле* – [l'ɐ̃], *взмо́рье* – [jɐ̃], *сóлнце* [cə], por. *ружьѐ, о́стриѐ, ко́льцо́*) oraz nieakcentowanych samogłosek wygłosowych w końcówkach *-ое/-ее* M. lub B. l. poj. r. nijakiego wyrazów należących do odmiany przymiotnikowej (*нóвое, числи́тельное, си́нее* – [jɐ̃], por. *моѐ, всеѐ*).

Tak wymawiane są również zakończenia wyrazów *дво́е, трóе* – [jɐ̃] i przyrostka *-ее* stopnia wyższego (*быстрѐе, умне́е*), chociaż w tych formach może również pojawiać się w wygłosie [ɪɪ].

Wahania w wymowie wygłosowych samogłosek nieakcentowanych oznaczonych literą **e** notowane są również w wyrazach *та́кже* – [žɪ] i [žə], jak też *тóже, да́же, четы́ре* oraz (rzadziej) w formach stopnia wyższego na *-e* po spółgłoskach [š], [ž] – *да́льше, вѐьше, ста́рше* – [šɪ] i ewentualnie [šə] itp.

Konsekwencją takiej dystrybucji wygłosowych samogłosek nieakcentowanych mogą być przypadki jednokowej wymowy różnie zapisanych form o odmiennej przynależności gramatycznej (np. [p'ol'ɐ̃], [p'at'jɐ̃] – *пóле, плáтье* jako M. i *пóля, плáтья* jako D. l. poj. rzeczownika). Z drugiej zaś strony formy jednakowo zapisane, lecz o różnej przynależności gramatycznej mogą mieć zróżnicowaną wymowę (por. *пóле, мо́ре, уще́лье* – z wygłosowym [ɐ̃] w M. lub B. l. poj. i z [ɪ] w Msc. l. poj.).

Brak zróżnicowania fonetycznego wobec zróżnicowanej pisowni można obserwować również w formach M. i B. r. żeńskiego i nijakiego przymiotników. Formy z nieakcentowaną końcówką *-ая/-ья* mają bowiem zgodnie z zasadami redukcji samogłosek nieakcentowanych taką samą wymowę, w sekwencjach *но́вая кнѐга, ле́тняя порá* i *но́вое вре́мя, ле́тнее со́лнце* przymiotniki brzmią jednakowo – [n'ovəjɐ̃] i [l'ɛt'n'jɪɐ̃].

§ 22. Nieakcentowane [e] i [o]. Wymowa głoski [e] w sylabach nieakcentowanych, tzn. brak jej zamiany na zredukowane alternanty dotyczy przypadków szczególnego jej występowania, przede wszystkim pewnych wyrazów obcojęzycznych i skrótowców literowych w nagłosie lub po samogłoskach przy użyciu litery **э** (np. *э́таж, э́стетика, Эдуа́рд, Эсто́ния, коэ́дукáция, поэ́тический* i in.), jak również zapisu litery **e** po spółgłoskach twardych innych niż [š], [ž], [c] (np. *ате́лье, альте́рнатива, ко́декс, моде́лировать, тенде́н-*

²⁸ Takie uwarunkowania wynikają z typologicznej przynależności języka rosyjskiego do języków fleksyjnych, w których znaczenia gramatyczne są wyrażane morfemami fleksyjnymi (końcówkami) lub sufiksami gramatycznymi, znajdującymi się na ogół w końcowych sylabach form gramatycznych. Między koniecznością wyrażania znaczeń a regułami fonetycznymi w niektórych przypadkach jest konflikt, często rozstrzygany na korzyść form gramatycznych. Tak można interpretować np. unikanie *i-owatości* w końcówkach wywodzących się z [a] lub [o] po spółgłoskach miękkich, czyli napełnienie ich głoską zredukowaną [ɐ̃] należącą do kręgu głosek *a-owatych*, mimo przesunięcia jej artykulacji do przodu.

²⁹ Za *i-owatością* nieakcentowanych samogłosek w wygłosie tych form mogą do pewnego stopnia przemawiać formy l. mn. zaimków przymiotnikowych typu *мои́, свои́*.

цибóзный, декадáнс, фонетический itp.). W takich sytuacjach występują wahania wymowy odnośnych sekwencji fonicznych (zob. § 17.3). W mowie potocznej, zwłaszcza szybkiej i niestarannej, zachodzi redukcja, co prowadzi do wymowy [ɪ] lub [ə] po spółgłoskach twardych (np. [atɪl'j'e], [k'odəks]) oraz [ɪ] w nagłosie i po samogłoskach ([ɪt'aʃ], [ɪst'e't'ikə], [pɚɪt'ʲt͡s'ʲsk'ʲi]).

Przy bardziej starannej wymowie w takich przypadkach może wystąpić „czysta” samogłoska [e] (np. [et'aʃ], [atɛl'j'e], [est'e't'ikə]) mająca zbieżne parametry z akcentowaną [e], lecz różniąca się od niej zanikiem dyftongizacji, osłabieniem i mniejszą dokładnością wymowy. Szczególnie często zachowanie wymowy [e] obserwuje się w sylabie wygłosowej po samogłosce (np. аллóэ – [α'oe]).

W pewnych formacjach wyrazowych (np. w wyrazach obcojęzycznych) w sylabach nieakcentowanych można odnotować również wymowę głoski [o] zbieżnej pod względem swych podstawowych cech artykulatoryjnych z wymową [o] akcentowanego. Od tego ostatniego takie [o] różni się brakiem dyftongiczności, słabością i mniejszą precyzją artykulacji. Język przy jego artykulacji nie zajmuje najbardziej tylnej pozycji, a labializacja jest słaba (zob. czworobok samogłosek I stopnia redukcji w § 17).

Takie [o] pojawia się również w wyrazach rosyjskich, które w określonych kontekstach mają osłabioną akcentuację lub tracą ją, stając się nieakcentowanymi. Należą do nich spójniki *но, то*, które stale są wymawiane z [o], oraz spójnik *что*, który może być wymawiany również z [ə]. Zachowanie wymowy [o] przy braku akcentu cechuje także zaimek *он* w pozycji enklitycznej (np. *Стоял он дум великих полн* w „Połtawie” A. Puszkina).

W większości wyrazów pochodzenia obcego (również w imionach własnych) w sylabach nieakcentowanych obowiązują normy ortoepii rosyjskiej, tzn. wymowa nieakcentowanych samogłosek [α] lub [ə], jeśli są one oznaczone literą *о* (np. *нотация, проспеќт, корпора́ция, торпе́да, компа́ния, но́кторн, космополи́зм, тротуа́р* itd.).

Jednakże w niektórych wyrazach obcojęzycznych można obserwować dwojaką wymowę w zależności od stylu mówienia. Wymowa samogłosek zredukowanych [α] lub [ə] dominuje w mowie potocznej, w bardziej starannej natomiast obowiązuje zachowanie samogłoski [o]. Do takich wyrazów można zaliczyć np. *ра́дио, три́о, бо́а, вéто, о́тель, до́сье, прэ́т, прэ́зия, прэ́зма, Мо́нассáн, Бо́длэр, Шо́пéн, Зо́ля, Жо́зэф, Ро́бэр* i wiele innych. Ich wymowę należy sprawdzać w słownikach ortoepicznych.

W sylabach II stopnia redukcji mogą wystąpić zredukowane [ɛ] i [ɔ], tzn. znacznie skrócone i zbliżone do zredukowanej [ə] (np. [kɔ]рпора́ция, [mɔ]пассáн, [dɛ]када́нс itp.).

§ 23. Zanik samogłosek nieakcentowanych. Jednym z najbardziej dynamicznych procesów we współczesnym języku rosyjskim jest tendencja do zaniku śródgłosowych samogłosek nieakcentowanych w sylabach II stopnia redukcji.

Pierwszym stadium tego procesu jest przekształcenie ich w krótkie, prawie niesłyszalne wstawki wokaliczne, np. [mʲɔk'ɔ] – *молоко́*, [x'ox't] – *хóхот*, [vʲnɔv'at'] – *волновáть*, [n'ovɔm] – *нóвом*, [t͡ɕ'ʂtat'a] – *частотá* i *чистотá*, [v'ypʲɪ] – *вы́пал*, [tʲnd'ncy'oznʲɪ] – *тенденциóзно*, [l'ɪr'ʲt͡s'ʲsk'ʲi] – *лири́ческий* itd.

W sąsiedztwie spółgłosek bezdźwięcznych w takich przypadkach mogą pojawiać się samogłoski bezdźwięczne: [t͡ɕ'ʂtat'a], [x'oxɤt], [l'ɪr'ʲt͡s'ʲsk'ʲi] itd.

Stadium końcowym jest całkowity zanik samogłosek zredukowanych w pozycji między spółgłoskami. Przy tym zostaje zachowana wyjściowa sylabifikacja wyrazu, gdyż utrzymanie rytmu jest jedną z najbardziej istotnych właściwości wszelkich wypowiedzi ustnych, nie tylko wierszowanych. W konsekwencji funkcję sylabotwórczą przejmują spółgłoski. W pierwszej kolejności dotyczy to spółgłosek sonornych, dla których taka funkcja jest naturalna. Tak może powstawać wymowa: [mʲɔk'ɔ], [vʲnɔv'at'], [n'ovɔm], [v'ypʲɪ]. Tak samo mogą być wymawiane wyrazy ze spółgłoskami szczelinowymi, które w sąsiedztwie zwartych lub afrykat mogą stawać się sylabotwórcze jako głoski bardziej otwarte, np. [x'oxɤt], [t͡ɕ'ʂtat'a], [l'ɪr'ʲt͡s'ʲsk'ʲi]. W wielu przypadkach przy tworzeniu się grup złożonych z jednakowych spółgłosek zanik samogłosek zredukowanych prowadzi do utworzenia dwuszczytowej realizacji spółgłoski wydłużonej, której jeden ze szczytów jest sylabotwórczy, np. *филологический, нóвого, составля́ть* – [f'ʲi:ɔg'ʲt͡s'ʲk'ʲi], [n'ovʲɔ:ɤ], [s:tɔv'ɪ'ät'].

Co najmniej w jednym przypadku zanik samogłoski zredukowanej doprowadził do utraty sylaby: *прóволока* jest już wymawiana jako [pr'ovəlkə], co wywołuje czasem błąd ortograficzny – zapis **прово́лка*. Zanik samogłosek wygłosowych w niektórych formach (np. *мам!*, *Вань!* zam. *мама*, *Вáня* w for-mułach adresatywnych) również powoduje zanik sylaby końcowej, lecz nie prowadzi do sylabotwórczości spółgłosek.

Zanik samogłosek zredukowanych nie zachodzi w sąsiedztwie [i] i innej samogłoski, np. *моёго́*, *высо́кой*, *поучи́тельную*, *вы́учить*, *поочерё́дно* itp. Nie zanikają, rzecz jasna, samogłoski nagłosowe, które mają status zbliżony do samogłosek I stopnia redukcji.

Całkowita redukcja samogłosek nieakcentowanych II stopnia redukcji należy do jednej z najbardziej wyrazistych cech współczesnej wymowy rosyjskiej i przejawia się w różnym zakresie we wszystkich stylach mówienia, nawet w najbardziej starannym i wolnym.

§ 23.1. Modyfikacje samogłosek nieakcentowanych. W zależności od kontekstu konsonantycznego samogłoski nieakcentowane przejawiają te same tendencje do modyfikacji co samogłoski akcentowane, z tą różnicą, że nie prowadzi to do ich dyftongizacji, lecz tylko do cofnięcia artykulacji (przed [ɣ]) lub przesunięcia do przodu (przed spółgłoskami miękkimi). Analogiczne są także sposoby ich oznaczania w transkrypcji, np. [ə], [i̯], [ɛ̯], [ɨ̯] itd.

Wykład 6. Fonotaktyka

§ 24. Zasady organizacji sekwencji głosek. Omówione wcześniej głoski (zarówno spółgłoski, jak i samogłoski) występują w nieprzerwanym ciągu fonicznych (sekwencjach), które są formą materialną podstawowych jednostek komunikacyjnych, mających znaczenie. Są nimi wyrazy, które z kolei tworzą grupy wyrazowe, wypowiedzenia, zdania i w końcu teksty. Pojawiające się w nich głoski i inne efekty akustyczne (np. zmiany wysokości tonu głosu) płynnie współdziałają ze sobą i nakładają się na siebie nawzajem, tworząc w sposób zorganizowany swoisty „łańcuch” zjawisk fonicznych. Badaniem reguł rządzących nimi zajmuje się tzw. fonotaktyka. Każdy język jako system o specyficznej strukturze ma również swoisty, niepowtarzalny zestaw reguł fonotaktycznych. Pojedyncze reguły mogą występować w różnych językach (np. bezdźwięczność spółgłosek obstruentalnych w wygłosie w jęz. polskim, rosyjskim, niemieckim i wielu innych), lecz kompleks reguł dla jakiegoś konkretnego języka jako całościowa struktura jest specyficzny tylko dla niego.

Spośród wielu reguł można wyróżnić takie, które występują w każdym języku. Nazywamy je regułami uniwersalnymi. Jedną z uniwersalnych reguł jest uszeregowanie głosek w zespoły podporządkowane szczytom sonorności, czyli w sylaby. To sprawia, że jednostki znaczeniowe (wyrazy, zdania itd.) jawią się jako sekwencje sylab – ciągi głosek podporządkowanych zasadzie szczytu sonorności (zob. wykład 4). Lecz konkretne przejawy tej reguły mogą być odmienne dla różnych języków (np. konieczność wystąpienia samogłoski jako szczytu sylaby wobec możliwości tworzenia sylab przez sonorne [r], [l], np. w języku czeskim). Powszechne (lecz nie uniwersalne) jest specyficzne wyróżnianie jednej spośród sylab akcentem, lecz – jak już wiemy z porównania akcentuacji rosyjskiej i polskiej – zasady jego przejawu mogą być bardzo różnicowane.

Reguły fonotaktyki można podzielić na takie, które dotyczą sekwencji spółgłosek [C+C] (zob. § 25–31), sekwencji spółgłosek z samogłoskami [C+V] (§ 32) i sekwencji samogłosek [V+V] (§ 33). Dla języka rosyjskiego można odnotować również istnienie pewnych specyficznych sekwencji fonicznych obejmujących różne klasy głosek (zob. § 34). W takiej kolejności będą one omawiane w dalszym ciągu cyklu wykładów.

§ 25. Sekwencje [C+C]. Język rosyjski, jak i polski, należy do języków konsonantycznych. Wynika to m.in. z przewagi liczbowej spółgłosek nad samogłoskami (37 fonemów spółgłoskowych wobec 5 samogłoskowych, zob. tab. 13 i 14 w § 42 i 47), z większej frekwencji spółgłosek w ciągach fonicznych, z modyfikacji samogłosek akcentowanych w zależności od twardości lub miękkości spółgłosek (por. § 14) oraz z zależności samogłosek nieakcentowanych od takiego czy innego nacechowania sąsiednich spółgłosek (zob. poprzedni wykład i § 19). Konsonantyczność przejawia się również w tym, że w języku rosyjskim (jak i w polskim) są liczne i bardzo rozbudowane sekwencje spółgłoskowe. Grupy spółgłosek w ramach wyrazu fonetycznego w języku rosyjskim mogą liczyć 2 i 3 segmenty (np. *два, три, пост; спрятать, с братом, костры, войск, семестр*), co jest znane i w innych językach, czasem pod pewnymi warunkami, a nawet 4 i 5 segmentów (*вздрогнуть, декабрьский, в странé; к встрече*), co dla wielu języków jest niemożliwe.

Mimo iż sekwencje spółgłosek w języku rosyjskim są liczne i różnorodne, to łączliwość spółgłosek ze sobą ma swoje ograniczenia, wynikające ze specyficznych dla języka rosyjskiego reguł fonotaktycznych. Są one skorelowane z istnieniem dwóch obszernych skonstruowanych wewnętrznie klas spółgłosek (dźwięczne vs bezdźwięczne oraz twarde vs miękkie). Dlatego omawiając sekwencje (grupy) spółgłoskowe, szczególne miejsce trzeba poświęcić łączliwości spółgłosek ze względu na dźwięczność-bezdźwięczność (§ 25 i 26) oraz miękkość-twardość (§ 27). Ponadto istnieją ograniczenia związane z miejscem artykulacji (§ 28) i innymi cechami konsonantycznymi (§ 29, 30).

W rosyjskich sekwencjach spółgłoskowych może wystąpić zależność pierwszej głoski od następnej, co jest rezultatem istnienia w swoim czasie historycznego procesu asymilacji wstecznej (regresywnej), kiedy to drugi człon sekwencji wpływał na poprzedzający i zmieniał go, upodabniając³⁰ go pod pewnym względem częściowo lub całkowicie do siebie ([s^h d] → [zd], np. *c+доров- → здоров, [s^h d'] → [z'd'], np. c+делать

³⁰ Dlatego asymilacje są nazywane czasem upodobnieniami.

– [z'd']*делать*, [s[˘] z] → [zz] → [z:]³¹, np. *c+zádu* → [zz]ádu → [z:]ádu itp.). Współcześnie mamy do czynienia z rezultatami tych procesów. Dlatego można mówić o „asymilacyjnym” pochodzeniu pewnych cech spółgłoskowych uwarunkowanych kontekstualnie, np. o miękkości lub dźwięczności asymilacyjnej w sąsiedztwie z odpowiednimi spółgłoskami.

W wykładzie o spółgłoskowych ciągach fonicznych omówienia wymagają również zasady występowania i wymowy spółgłosek wzdłużonych (długich) (§ 31).

§ 25.1. Dźwięczność i bezdźwięczność grup konsonantycznych w śródgłosie i nagłosie. W języku rosyjskim, podobnie jak w polskim, spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne tworzące wspólną klasę obstruentów nie są uzależnione od występujących po nich samogłosek lub spółgłosek sonornych w nagłosie i śródgłosie wyrazów akcentowanych lub na stykach z proklitykami³². Inaczej mówiąc, przed samogłoskami i spółgłoskami sonornymi w pozycji nagłosowej i śródgłosowej mogą występować bez ograniczeń zarówno dźwięczne, jak i bezdźwięczne obstruenty, np. [d]ам – [t]ам, *отнять*: o[t'n']ять – *поднять*: по[d'n']ять, [s] окнóм – бе[z] окнá, *c máмой*: [sm'a]мой – *без máмы*: бе[z'm'a]мы. Spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne przed samogłoskami są zależne tylko od składu fonetycznego danego wyrazu, inaczej mówiąc: od „własnego wyboru” jednostki znaczeniowej (por. бок, берег, волк, визг, зóрод, нóзи, дом, дело, жаль, ужé, заря, лáзить vs пýсто, пекú, форт, кóфе, кора, руки, том, тéсто, шаль, сóрок, сестрá itp.). Taką samą niezależność dźwięcznych i bezdźwięcznych można odnotować również przed sonornymi (np. брáвый, лóвля, глáдя, седлó, жну, знáться, из нóса vs прáвый, флаг, клáтва, кашнé, с нáми, отмéтить, цéркви itp.). Warto odnotować, że dotyczy to również sekwencji, które powstają na styku nieakcentowanego przyimka z innym wyrazem³³ (por. в аду, под икóной, без óкон, из избý, через овраг; в носу, над водóй, из водý, без людéй, через ночь wobec с áдом, к окнý, от úжаса; с нóсом, к мáме, от рýбы). W rezultacie mogą zdarzyć się jednobrzmiące pary typu *c нáми – снáми*, *c áдом – сáдом*, *из нóса – изнóса*, *c нóсом – снóсом*, *к лубкý – клубкý* itp.

W odróżnieniu od polszczyzny dźwięczne i bezdźwięczne spółgłoski rosyjskie występują także przed [v], [v'], po których następują samogłoski lub spółgłoski sonorne. W wymowie takich wyrazów lub grup wyrazowych utrzymuje się dźwięczność [v] i [v'] zarówno po dźwięcznych, jak i po bezdźwięcznych, por. *отвóд*: o[tv]óд – *подвóда*: по[dv]óда, *квóрум*: [kv]óрум – *гвóзди*: [gv]óзди, *c вéтром*: [s'v']éтром – *из вéтра*: u[z'v']éтра, *от врагá*: o[tvr]agá – *над врагóм*: на[dvr]agóm. Por. również utrzymanie dźwięcznego [v] i [v'] w wyrazach *Москвá*, *плотвá*, *искусствó*, *естéственно*, *пóчва*, *квас*, *хвост*, *швед* itp. W języku polskim wymowa [v] jest utrzymywana tylko po spółgłoskach dźwięcznych (*dwór*, *gwóздź*, *od wody*, *dzwonek*, *bez winy*, *zwada*, *pozwi*, *dźwięk* itp.). Po bezdźwięcznych w większości odmian polszczyzny wymawia się [f] mimo zapisu litery *w* (np. *twór*, *kwás*, *swój*, *świr*, *ćwiczyć*, *cerkwi* itp.). W jęz. rosyjskim natomiast wymowa [f], [f'] w podobnych sytuacjach występuje tylko przy oznaczeniu literą *ф*, np. *сфéра*, *сфолíть*, *просфóра*, *отфутбóливать*, *с фонарём*, *от фетра*, *сфинкс* itd.

Spółgłoski sonorne w jęz. rosyjskim w śródgłosie zachowują swój sonorny charakter, tzn. dominację tonu krtaniowego nad szumem przed jakąkolwiek głoską, również przed obstruentami bezdźwięcznymi (np. *танк*, *бóльшие*, *пóртик*, *гóрько*, *полтíна*, *рáньше*, *колхóз* i in.). Fakultatywnie tylko spółgłoski drżące [r] i [r'] w pozycji przed bezdźwięcznym obstruentem mogą być ubezdźwięczniane, dając na wpół lub całkowicie b/dżw. [ɾ], [ɾ'], np. *нóрт* – нó [ɾt], *вёрьте* – вé[r']te (zob. § 12.7.3.).

§ 25.2. W sekwencjach obstruentów w nagłosie i śródgłosie oraz na styku proklitycznym w języku rosyjskim obowiązuje całkowita zależność dźwięczności spółgłoski pierwszej od wartości dźwięcznościowej spółgłoski następnej.

³¹ Oznaczenie [z:] dotyczy wzdłużenia spółgłoski. Zob. niżej, § 31.

³² Proklitykami w takich wypadkach są przyimki proste (pierwotne), tzn. takie, które są nieakcentogenne i które nie są używane jako inne części mowy (przysłówki, partykuły itd.), np. *c/со*, *в/во*, *к/ко*, *на*, *до*, *без/безо*, *из/изо*, *перед/передо*, *через*, *об/обо* itp. Poza nimi są jeszcze przyimki wtórne, które na ogół mają własny akcent i mogą funkcjonować jako przysłówki lub partykuły, np. *сквозь*, *(на)прóтив*, *ввиду́*, *во врéмя*, *вокруг* itd.

³³ Można ten styk nazywać stykiem (szwem) prefiksально-приимковым lub proklitycznym.

Tak więc przed obstruentami bezdźwięcznymi inne obstruenty mogą być tylko bezdźwięczne. Jest to przykład bezdźwięczności asymilacyjnej, np. *сказка* – *ска́[sk]a*, *лавка* – *ла́[fk]a*, *всё* – [fʲsʲo]³⁴, *обко́м* – o[pk]óм, *из то́лпы* – u[st]oлпы́, *под кра́ном* – no[tk]páном itp. Dotyczy to nie tylko tych przypadków, kiedy oznaczenie literowe jest „sprzeczne” z wymową, jak w przytoczonych wyżej przykładach, lecz także w tych, w których oznaczenie jest „zgodne” z wymową, np. *сталь*, *кто*, *кóсти*, *ру́чка*, *фтор*, *схэма*, *почтú* itd.

Natomiast przed obstruentami dźwięcznymi (z wyjątkiem [v] i [vʲ]) na styku proklitycznym i w śródgłosie na skutek asymilacyjnych zależności możliwe są tylko dźw. obstruenty, np. *экза́мен* – э[ɡz]áмен, *сда́ть* – [zd]ть, *про́сьба* – прó[zʲb]a, *с до́мом* – [zd]óмом, *от ба́бушки* – o[db]áбушки. Zachodzi to także przed [v] i [vʲ], po których następują obstruenty dźwięczne, np. *κ водо́е* – [ɡvd]ové, *от взры́ва* – o[dvzr]ýva i in. I jak wyżej, dotyczy to również braku konfliktu pisowni z wymową, np. *здóрово*, *где*, *ждать*, *обдúмать* itp.

W obu typach sekwencji można mówić o neutralizacji spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych. W pierwszym typie prowadzi to do bezdźwięczności asymilacyjnej, w drugim do analogicznej dźwięczności.

Dźwięczność asymilacyjna prowadzi do tego, że w rosyjskim zasobie konkretnych głosek mogą pojawiać się takie spółgłoski dźwięczne, jakich się nie spotyka w pozycjach niezależnych, np. przed samogłoskami. Są to [ʒ], [ʒʲ] i [ɣ] odpowiadające b/dźw. [c], [čʲ] i [x] (np. *спецдо́м* – спе[ʒd]óм, *начдúв* – на[ʒʲdʲ]úв, *мехгрúнна* – ме[ɣg]púнна, zob. również § 2, 12 i 26).

§ 26. Dźwięczność i bezdźwięczność w pozycji wygłosowej. Nieco inne zasady występowania spółgłosek ze względu na cechę dźwięczności obowiązują w wygłosie. Wygłos wyrazowy jest dla niej pozycją słabą: dźwięczne i bezdźwięczne obstruenty nie są tu sobie przeciwstawiane. W takich wypadkach zachodzi znane już z alternacji samogłosek akcentowanych z nieakcentowanymi zjawisko neutralizacji zarówno samej cechy, jak i spółgłosek, które w innych kontekstach różnią się tą cechą. Istnieje jednak różnica między wygłosem absolutnym (przed pauzą) a sytuacją granicy między wyrazami (styku międzywyrazowego).

§ 26.1. W wygłosie absolutnym w języku rosyjskim mogą występować tylko bezdźwięczne obstruenty, niezależnie od oznaczenia literowego, np. *код* – *кот*: ко[t], *Бог* – *бок*: бо[k], *пядь* – *пяť*: ня[tʲ] itd., jak też *раб* – *ра*[p], *зотóв* – *зотó*[f], *сядь* – *ся*[tʲ], *враг* – *вра*[k], jak również takie, w których nie ma „konfliktu” między pisownią a wymową, np. *куч*[t], *хот*[tʲ], *идѣ́[š]*, *стень* – *сте*[pʲ], *навер*[x], *да*[tʲ], *но*[čʲ] i in. Tu również mamy do czynienia ze zjawiskiem neutralizacji cechy dźwięczności. Normy języka rosyjskiego i polskiego w tym przypadku się pokrywają.

W tej pozycji również można odnotować omówioną wcześniej (§ 12.2) bezdźwięczną wymowę spółgłosek sonornych [m] [n], [nʲ], [ɲ], [ɲʲ], [ɹ], [ɹʲ]. W sposób regularny to dotyczy sonornych, które występują po obstruentach b/dźw., np. *мысль* – *мы*[sʲʲ], *ме́атр* – *ме́а*[tr], *цикл* – *ци*[kʲ] itp. Jednakże w takim kontekście, najczęściej w starannej i dokładnej mowie, można obserwować zjawisko odwrotne – zachowanie sonornych właściwości spółgłoski, tzn. dominację tonu krtaniowego, i w rezultacie utworzenie przez nią dodatkowej sylaby. Wynika to z rachunku poziomu sonorności głosek, który dla wymowy *ци́*[kʲ] kształtuje się jak 0 5 0 3, dając dwa szczyty sonorności, a więc dwie sylaby – z drugą sylabą mającą za swój ośrodek spółgłoskę sonorną. W ten sposób powstają sonorne spółgłoski sylabiczne [ɲ], [ɲʲ], [n], [nʲ], [ɹ], [ɹʲ], [m], np. *мысль* – *мы*[sʲʲ], *верь* – *ве*[ɹʲ], *смотр* – *смот*[ɹ], *ритм* – *рит*[m] i in. (por. § 10)³⁵.

³⁴ Jak widać, dotyczy to również wargowej spółgłoski szczelinowej przed bezdźwięcznymi – za literą **в** kryje się wtedy wymowa [f] lub [fʲ]. Wymowa [v] utrzymuje się po bezdźwięcznych.

³⁵ Warto w tym miejscu przypomnieć, że sylabiczność spółgłosek w języku rosyjskim pojawia się również w rezultacie zaniku samogłosek nieakcentowanych w II stopniu redukcji (zob. § 23). Prowadzi to w pewnych wypadkach do zlania się ze sobą postaci fonicznej wyrazów różniących przy innej realizacji sekwencji typu [tr] i [tər]. Np. jednakowo, czyli z sylabiczną spółgłoską sonorną mogą być i są obecnie wymawiane, a nawet wykorzystywane dla specjalnych celów takie sekwencje, jak [tɹ] w wyrazach *электр* i *электрор*, *спектр* i *инспектор* (przykłady dr Tatiany Zinowiewej). Jeszcze wcześniej taką neutralizację można było odnotować w dziecięcej wyliczance: *мотоци́кл* – *ци́кал*, *ци́кал*, w której zachowanie rytmu i rytmu jest możliwe tylko wtedy, kiedy zarówno część – *цикл* wyrazu *мотоци́кл*, jak i forma *ци́кал* czas. *ци́кать* (naśladującego warkot silnika motoru) są wymawiane jednakowo – jako [cʲykʲ] lub jako [cʲykʲʲ]. Przy jednosylabowej wymowie z b/dźw. [ɲ], tzn. [cʲykʲ] nie byłoby ani rytmu, ani rytmu i... wierszyka.

W języku polskim można odnotować również tzw. „ubezdźwięcznienie” spółgłosek sonornych w analogicznych pozycjach (por. wymowę wygłosu wyrazów *wiatr, myśl, umysł, zgasł, pieśń, rytm* itp.). Tendencja do bezdźwięcznej realizacji sonornych jest w polszczyźnie nawet większa, gdyż fakultatywnie obejmuje sonorne po spółgłoskach dźwięcznych, wywołując ich „ubezdźwięcznienie”, np. *kadr, idealizm, spadł, hymn, przyjaźń* itp. Natomiast sylabiczność sonornych w takich kontekstach jest również nieobca mowie polskiej, jednakże tylko w bardzo starannej, dobitnej (wręcz „nauczycielskiej”) wymowie i upowszechnia się, zapewne pod wpływem pisowni (wymowa ortograficzna).

Specyficzna sytuacja dotyczy wygłosowego glajdu [i] w końcówkach M. l. poj. r. męskiego wyrazów adiektywnych (przymiotników i zaimków). W regularnej wymowie charakteryzuje go niska intensywność artykulacji, lecz mimo to [i] zachowuje charakter sonorny, tzn. jest wymawiany z pełnym udziałem tonu krtaniowego bez szumowego składnika. Natomiast w stylu, który można określić jako dobitny, „nauczycielski”, artykulacja wygłosowego glajdu jest wzmacniana, lecz wzmocnienie to polega na dodaniu efektu szumowego i wytłumieniu tonu krtaniowego, co w efekcie prowadzi do powstania bezdźwięcznej spółgłoski zbliżonej do miękkiego [x'] albo do niem. „ich-Lautu” jak w wygłosie zaimka *ich* ['iç] – ‘ja’. Mimo iż intensywność bezdźwięcznego glajdu w rosyjskim jest słabsza, można ten znak zastosować dla form typu *но́вы[ç] – но́вый, мя́жки[ç], редуци́рованы[ç]* itp.

§ 26.2. Na styku międzywyrazowym sytuacja kształtuje się inaczej w porównaniu z pozycją przed pauzą. Pod pojęciem styku międzywyrazowego należy rozumieć połączenie dwóch wyrazów akcentowanych, jak również połączenie wyrazu akcentowanego z partykułami enklitycznymi: *ли, бы, лишь* i postfiksami: *либо, то, ни́будь* lub innymi enklitykami. W transkrypcji fonetycznej taki styk można oznaczać znakiem [_], zob. niżej. Natomiast do wyrazów akcentowanych należy zaliczyć również wtórne przyimki, np. *сквозь, (на)проти́в, вокру́г*, które mają własny akcent wyrazowy i mogą funkcjonować również nie tylko jako przyimki (por. *Все вокру́г ста́ли встава́ть*), zob. § 25 i przypis 32. Toteż ich występowanie przed innymi wyrazami (np. *вокру́г оси́*) należy rozpatrywać jako styk międzywyrazowy.

Wymowa spółgłoski wygłosowej pierwszego wyrazu w takich przypadkach zależy od tego, jakiej klasy głoska znajduje się na początku wyrazu następnego. W wielu sekwencjach w wygłosie wyrazu pierwszego obowiązuje wymowa spółgłoski bezdźwięcznej niezależnie od jej literowego oznaczenia. Zachodzi to wówczas, gdy następujący wyraz ma w nagłosie:

- 1) samogłoskę, np. *друг уна́л: дру[k _u]на́л, муж уи́ёл: му[š _u]и́ёл, и́дёт о́сень: и́дѣ[t _'o]сень;*
- 2) spółgłoskę sonorną, z [j] i [i] łącznie, np. *мог ли: мо[k _l'i]³⁶, вокру́г я́блони: вокру́[k _j'a]блони, сад растёт: са [t _r]астёт, и́дёт ле́то: и́дѣ[t _l']это, приде́шь ли: приде́[š _l']и;*
- 3) spółgłoskę [v] lub [v'] przed samogłoską lub spółgłoską sonorną, przy czym [v] i [v'] zachowują swoją dźwięczność, np. *ся́дь в углѹ: ся[t' _yu]глѹ, напро́тив Ва́ли: напро́ти[f _v'a]ли, граф Ворони́цов: гра[f _v]орони́цов, уби́ть врага́: уби́[t' _vr]ага́;*
- 4) spółgłoskę b/dźw., np. *испу́г проше́л: испу́[k _p]роше́л, вокру́г сто́ла: вокру́[k _s]то́ла, и́дёт в шко́лу: и́дѣ[t _š]ко́лу.*

Interesujące w tych kontekstach jest pojawianie się sekwencji [f _v] (zob. p. 3), które są dość niezwykle, albowiem ciągi spółgłosek, różniące się tylko jedną cechą, w śródgłosie mają tendencję do usuwania jej i zlewania się w jedną głoskę wzdłużoną (zob. § 31).

W pozostałych kontekstach niezależnie od literowego oznaczenia obstruenty wyrazu pierwszego występują w swych dźwięcznych realizacjach. Zachodzi to:

- 5) przed spółgłoskami dźwięcznymi wyrazu następnego, np. *нос бе́лый: но[z _b']е́лый, вокру́г бере́зы: вокру́[g _b']ере́зы, Оста́н сбегáл: Оста́[b _z'b']егáл, коне́ц го́да: коне́[ž _g]óда* itp.
- 6) przed [v] i [v'], po których następują obstruenty dźwięczne, np. *о́тзвук взры́ва: о́тзвук[g _vzr]ы́ва, привле́чь вдовѹ: привле́[ž' _vd]овѹ.* W tej pozycji zjawiają się głoski [ž], [ž'] i [ɣ], (zob. § 2 i 25), np. *оте́ц до́ма – оте́[ž _d]о́ма, грех ду́мать – гре[ɣ _d]у́мать.*

³⁶ Wymowa tego wyrażenia niczym się nie różni od formy l. mn. czasu przeszłego czas. *мочь – мо́кли.*

Zatem i na styku międzywyrazowym mamy do czynienia z neutralizacją spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych, z odmiennymi wynikami dla poz. 1–4 (występują tylko bezdźwięczne) i 5–6 (występują tylko dźwięczne). Dla języka rosyjskiego można odnotować tendencję do absolutyzacji „ubezdźwięczniania” spółgłosek wygłosowych – od czasu do czasu można zauważyć zachowanie bezdźwięczności w poz. 5 i 6 (np. *брат Бопúца* – *бра[t b]opúца*, *дед Грúуа* – *де[t g]púуа*, *зуб болúм* – *зy[p b]олúм* itp.). Jest to zjawisko nieregularne i niejasne, prawdopodobnie powiązane ze szwem syntagmatycznym (załamaniem intonacji).

Spółgłoski nagłosowe wyrazu drugiego nie ulegają wyraźnym wpływom wygłosowych głosek wyrazów je poprzedzających, zachowując swoje niezależne właściwości.

Porównanie z językiem polskim wykazuje znaczne podobieństwo do rosyjskiego tylko w przypadku północno-wschodniej (warszawskiej) odmiany regionalnej, w której przed samogłoskami, sonornymi i b/dźw. spółgłoskami, jak i w rosyjskim, obowiązuje bezdźwięczność obstruentów niezależnie od oznaczenia literowego, np. *Бóг* [k] *узнал*, *рóд* [t] *Романовых*, *скáд* [t] *идziesz*, *бáдź* [ć] *миły* itp. Tylko pozycja przed [v] w tej odmianie polszczyzny daje inny rezultat – obowiązuje dźwięczność spółgłoski wygłosowej wyrazu pierwszego, np. *даć* [ź] *wiare*, *браť* [d] *Вojтка*, *зрóб* [b] *wieniec*, *скáд* [d] *wiesz* itp., tak samo jak pozycja przed innymi dźwięcznymi, np. *быć* [ź] *dobrym*, *стáд* [d] *do wieczności*, *дáш* [ź] *zapalić* i in.

Natomiast w południowo-zachodniej (poznańsko-krakowskiej) odmianie polszczyzny sytuacja jest odwrotna – we wszystkich pozycjach, z wyjątkiem położenia przed spółgłoskami bezdźwięcznymi, obowiązuje wymowa spółgłosek dźwięcznych niezależnie od oznaczenia literowego, *буk* [g] *opadł*, *брзег* [g] *morza*, *знów* [v] *идziesz* i *грзех* [ɣ] *мóвить*, *слуп* [b] *огня*, *wiерsz* [ź] *мáмы*, *дуh* [ɣ] *Бо́жy* itp.

§ 27. Twardość i miękkość w grupach spółgłoskowych również może wiązać się z asymilacyjną zależnością między niektórymi typami spółgłosek w śródgłosie i na stykach przymków pierwotnych z wyrazami akcentowanymi. Jednakże nie ma tu całkowitej zależności asymilacyjnej między twardością a miękkością sąsiednich spółgłosek, z jaką mieliśmy do czynienia w przypadku dźwięczności (zob. § 25, 26). W zasadzie więc w języku rosyjskim istnieją wszystkie możliwości połączeń spółgłosek twardych i miękkich, tzn. sekwencje typu [C+C’], [C’+C], w których nie ma zależności asymilacyjnej między spółgłoskami, tworzą je głoski o przeciwstawnych właściwościach pod względem twardości-miękkości, oraz takie sekwencje [C+C], [C’+C’], w których taka zależność występuje, jak również takie [C+C] i [C’+C’], w których takiej zależności nie ma, a występowanie twardej i miękkiej spółgłoski jako pierwszego członu sekwencji jest uwarunkowane wyłącznie strukturą foniczną określonej jednostki znaczeniowej (tzw. „własnym wyborem”). Struktura takich typów na ogół jest związana z określonymi klasami głosek tworzących sekwencję, lub z określonymi, a czasem z pojedynczymi głoskami (zob. niżej zachowanie [t] i [l’]).

§ 27.1.1. Sekwencje typu [C+C’]. W pozycji wewnątrz wyrazu brak zależności asymilacyjnej można odnotować dla następujących sekwencji z pierwszą spółgłoską twardą:

– [t] może znajdować się przed dowolną spółgłoską miękką, np. *мóлвить*, *толпúться*, *долбúть*, *полтúна*, *Бóлдино*, *балдétь*, *ползёт*, *полсть*, *тóлице*, *мóлча*, *пóлки*, *дóлгий*, *не лги* i in.;

– spółgłoska drżąca [r] z reguły może być twarda przed miękkimi wargowymi i tylnojęzykowymi (*арбúтp*, *первúчный*, *в нóрме*, *в тóрфе*, *корпétь*, *на гóрке*, *нóрки*, *в мóрге*), lecz można zauważyć wymowę twardego [r] również przed pozostałymi spółgłoskami miękkimi (z wyjątkiem [r’]), np. *пóртить*, *горлянка*, *аккордеóн*, *кóрни*, *кóрчит*; w pewnych przypadkach tego typu można jednak odnotować fakultatywnie wymowę [r’] lub półmiękkiego [r’], np. *пёрстень*, *борц*, *вертétь*, *смерть* i in.;

– twardość zachowują dźwiękowe [š], [ž] przed wszystkimi miękkimi (np. *швед*, *шпиль*, *жми*, *жнётe*, *шпиль*, *жрец*, *ждётe*, *мишки*, *жги*) oprócz miękkich dźwiękowych [č’] i [š’:]

– twarde [n] może występować przed miękkimi wargowymi i tylnojęzykowymi, np. *конвёрт*, *конфétы*, *бáнки*, *тáнгенс*;

– zębowe [t], [d], [s], [z], [c] mogą występować przed miękkimi tylnojęzykowymi, zachowując swoją twardość np. *носкúи*, *без гитáры*, *мозгúи*, *скúнуть*, *сгúнуть* – [zg’], *ткёт*, *с химéрой*, *схéма*, *сétки*, *от кинотеáтра*, *клéцки*;

– tylnojęzykowe są twarde przed miękkimi wargowymi i przedniojęzykowymi (zębowymi i dźwięcznymi), np. *букве, в мазме, хмель, к Вите, рóxля, нóгти, где, клятва, глядѣть, к чѣрту, бахчá*.

Powyższe spółgłoski, rzecz jasna, mogą również występować przed twardymi partnerami wymienionych wyżej spółgłosek, np. [ɬ] może być wymawiane przed dowolną twardą (por. *халвá, холмы́, балдá, колтак, колдун, ползу́, волхвы́, лгут*), [n] przed twardą tylnojęzykową i wargową (por. *конво́й, танго*), a [ʃ], [ʒ] przed wszystkimi twardymi (por. *шпóры, жбан, жду, что – [ʃt], жгу, ко́шка*) itd. Taka sytuacja sprawia, że te spółgłoski lub typy spółgłosek nie są neutralizowane przed głoskami wymienionymi jako drugie. Są one twarde niejako z „własnego” wyboru.

§ 27.1.2. Sekwencje [C'+C], czyli spółgłoski miękkie przed twardymi są możliwe w sekwencjach:

– [j] z dowolną twardą, np. *ша́йба, айвá, войнá, ба́йты, гэ́йша, убíйца, сто́йка, тайгá* i in.;

– [l'] z dowolną twardą (oprócz [ɬ]), np. *львы, пáльма, со́льды, кольт, пóльза, льны, бо́льшие* i in.;

– [n'] z dowolną spółgłoską twardą (np. *гоньба́, ме́ньше, ба́нька, конька́, деньга́*) oprócz przedniojęzykowo-zębowej i [r]; miękkie [n'] może wystąpić wyjątkowo przed twardym [s] na styku morfemów w wyrazach *шóньский, день-деньско́й* oraz przy adaptacjach polskich imion własnych typu *Гда́ньск, Пло́ньск, Камíньский* i form pochodnych, np. *гда́ньский, то́руньский*. Sekwencja [n'sk] występuje również w przymiotniku *тянь-ша́ньский* (od nazwy pasma górskiego *Тянь-Шáнь*). W innych wyrazach przy zapisie **-нск-** na tym szwie morfemowym obowiązuje wymowa twardego [n], np. *славя́нский*. Również przed [c] i [s] przyrostków **-ц-** i **-ств-** w języku rosyjskim występuje twarde [n], np. *концы́, хánство*. W języku polskim przed tymi sufiksami na ogół występuje spółgłoska [ń], co przy nauce języka rosyjskiego w Polsce jest czasem przenoszona na grunt rosyjski, prowadząc do niepoprawnej wymowy typu **славя́[n']ский, *ко[n']цы́*;

– [č'] i [š':] z dowolną twardą oprócz [ʃ], np. *пóчва, чмо́кнуть, пóчта, мо́щный, начну́, бо́чка*;

– miękkich spółgłosek przedniojęzykowo-zębowych oraz [r'] z twardymi wargowymi i tylnojęzykowymi, np. *тьма, возму́, письмо́, борьба́, про́сьба, ве́дьма, Пётъка, аво́ська, го́рько, серъга́* i in.;

– miękkie [r'] występuje ponadto przed sufiksalnym [s] w formach *сентя́брьский, октя́брьский, дека́брьский* i pochodnych³⁷. Warto odnotować również możliwość archaicznej wymowy [r'] przed wargowymi i tylnojęzykowymi w niektórych wyrazach, w których w pisowni brak miękkiego znaku **ь** (np. *не́[r']вый, це́[r']ковь, ве[r']х*). Zapis **ь** bowiem często sprzyja zachowaniu miękkości spółgłosek (zob. niżej).

Wymienione wyżej spółgłoski mogą występować również przed spółgłoskami miękkimi, tzn. [l'] przed dowolną miękką (por. *мольбе́, скользи́ть, льсти́ть – [l's't'] lub [l's't']*, *пóльки, о́льгин* i in.), inne przedniojęzykowo-zębowe i [r'] przed miękkimi wargowymi i tylnojęzykowymi (por. *смех, змея́, твёрды́й, дверь, в борьбе́, ре́дьки, се́рьги, го́рький* i in.), [č'] i [š':] przed dowolną miękką (por. *в пóчве, на пóчте, чтить, пóчки, мо́щне́е*) itd. Podobnie jak w § 27.1 pierwsze człony takich sekwencji nie są poddawane procesom neutralizacyjnym ze względu na twardość-miękkość następującej spółgłoski. Ich miękkość jest niezależna, pochodząca z „własnego” ich wyboru.

Warto odnotować, że para spółgłosek lateralnych [ɬ] – [l'] (łącznie z ich dźwięcznymi wariantami) nie zna ograniczeń pozycyjnych w języku rosyjskim. Stanowią one pewien ewenement w rosyjskim systemie konsonantycznym. Występowanie pozostałych spółgłosek bowiem w mniejszym lub większym stopniu podlega ograniczeniom, nie tylko ze względu na cechę dźwięczności, lecz także na twardość-miękkość. A poza tym spółgłoski różniące tylko jedną cechą, tworząc sekwencję, w wyniku zależności asymilacyjnych mają skłonność do geminacji i wydłużenia (zob. niżej, § 27.2 i 31). Głoski [ɬ] – [l'] tę regułę czasem naruszają.

³⁷ Na marginesie tych form trzeba zauważyć, że [r'], mając między obstruentami większą sonorność (2 3 0 0), tworzy dodatkowy jej szczyt, czyli sylabę, i zgodnie z tym sekwencja [br'sk] jest wymawiana z sylabicznym [r']. Zob. § 34.3.

Wykład 7. Sekwencje [C+C], cz. 2

§ 27.2. Asymilacyjna twardość lub miękkość. W pozostałych przypadkach w rosyjskich grupach spółgłoskowych występuje zależność twardości lub miękkości spółgłoski pierwszej od odpowiedniego nacechowania drugiej, czyli zależność asymilacyjna, a w konsekwencji neutralizacja twardych lub miękkich spółgłosek. Taka zależność jest rezultatem procesów asymilacyjnych zachodzących w języku rosyjskim w przeszłości.

Jedną z reguł, kształtujących tę zależność, wynika z zasady, że w wyrazie nie powinno być sekwencji, w których spółgłoski różnią się tylko twardością-miękkością (oczywiście, z wyjątkiem wspomnianych w poprzednim wykładzie [ɬ] i [l']). Nie powinno być zatem sekwencji [t+t'] czy [t'+t], [n+n'] czy [n'+n] itp., dopuszczalne są tylko sekwencje typu [t+t], które prowadzą do geminacji głosek i w konsekwencji do ich wydłużenia, czyli [t+t] → [t:] (podobnie jak [n+n] → [n:], [t'+t'] → [t':], [n'+n'] → [n':] itp., zob. § 31). Jeśli druga spółgłoska jest twarda, to zachodzi geminacja spółgłosek prowadząca do powstania twardej spółgłoski długiej, np. *в воду* – [v:], *ссадить, с солью* – [s:], *странный* – [n:], *разжать, без жалости* – [ʒ:], *тридцать* – [c:], *к зоруды* – [g:] itp. Takie sekwencje w języku rosyjskim nie podlegają wahaniom czy zmianom, są trwałe.

§ 27.2.1. Sekwencje typu [C+C]. Zaczniemy jednak od sekwencji z drugą spółgłoską twardą „wymuszającą” twardość niektórych poprzedzających spółgłosek.

Cały szereg sekwencji spółgłoskowych obowiązuje wspólna, tzn. asymilacyjna twardość. Dotyczy to ciągów fonicznych, w których występują³⁸:

– spółgłoski wargowe przed wszystkimi twardymi, np. *бомба, вóру, в путь, вдох, в том, обдумать, плохо, лантá, купцы́, брóсить, ланшá, обжéчь, в жизни, кафтáн, лáвка, в гóру, нивх*, w konsekwencji nie ma miękkich wargowych przed jakąkolwiek spółgłoską twardą;

– spółgłoski przedniojęzykowo-zębowe (oprócz [ɬ] i [l']) przed twardymi przedniojęzykowymi; dotyczy to również [n] przed większością zębowych (oprócz [s], zob. § 27.1.1), np. *стол, здорóвий, с вами, слово, пóдло, под собо́й, над náми, контóра, дно, сны, концы́, гоңцá;*

– spółgłoski tylnojęzykowe przed wszystkimi twardymi, np. *квас, звоздь, эквáтор, к маме, кто, коздá, к нам, вáхта, грозá, к рука́м, хлор, хруст;*

– [r] przed twardymi przedniojęzykowymi, np. *корсáр, борт, борзóй, гóрцы, ржáвий, коршун;*

– obstruenty dźwiękowe przed twardymi obstruentami dźwiękowymi, np. *лучше.*

Ta zależność w granicach wyrazu byłaby kompletna, gdyby nie liczebniki złożone typu: *пятьсóт, семьсóт*, w których przed twardym [s] występują miękkie [t'] i [m']. Jednakże te formy należy potraktować szczególnie, ponieważ podczas ich odmiany wyraźnie przejawia się ich dwuwyrazowy charakter – odmiana dotyczy obydwu członów, pojawia się także dwuakcentowość: *пятьисóт, пятьюста́ми*. W tych przypadkach można dostrzegać styk międzywyrazowy, który nie wymusza asymilacji według cechy [±miękkość], tzn. dopuszcza sekwencję [C'+C] spółgłosek przedniojęzykowych.

§ 27.2.2. Sekwencje typu [C'+C']. Istnieją także grupy konsonantyczne, w których pierwsza głoska podlegała na początku XX w. asymilacyjnemu oddziaływaniu miękkości głoski następującej po niej. W ten sposób powstawały ciągi miękkich spółgłosek stanowiące wyraźną cechę rosyjskiej bazy artykulacyjnej. Lecz w sekwencjach poddanych w swoim czasie asymilacji miękkościowej zaczęły zachodzić w XX w. pewne procesy, które zmodyfikowały istniejące jeszcze do niedawna zależności. We współczesnym języku rosyjskim bowiem obserwuje się w nich tendencję do dyspalatalizacji, czyli do osłabienia palatalnej artykulacji spółgłosek stojących przed miękkimi. Dyspalatalizacja jest jednym z typów tzw. dysymilacji (rozpodobnienia), polegającej na tym, że dwie zbliżone lub jednakowe głoski zmieniają się w sekwencję głosek różnych lub wykazujących większe zróżnicowanie. Przykładem dysymilacji może być wymowa przysłówka *легко* – *ле[хк]ó* (sekwencja „zwarta + zwarta” zmienia się na sekwencję „szczelinowa + zwarta”) lub wymowa

³⁸ Trzeba zwracać uwagę na rzeczywistą postać foniczną przytaczanych niżej sekwencji, uwzględniając dźwięczność lub bezdźwięczność asymilacyjną.

zaimka *что* jako [što] zam. *[č'to] czy [šn] zam. [č'n] w *скучно, молочница* (głoska zwarto-szczelinowa traci zwartość przed inną zwartą, zostawiając tylko element szczelinowy).

Dyspalatalizacja prowadzi do pojawiania się spółgłosek półmiękkich (w transkrypcji oznaczanych jako [t'], [m'], [s'] itd.), których artykulacja polega na słabszym wzniesieniu języka do podniebienia twardego, lub takich, które można określić jako niezróżnicowane pod względem twardości-miękkości. Takie realizacje zależą od wielu czynników, m.in. od typu spółgłoski, od ich pozycji wyrazowej, od struktury morfemowej, jak też od oznaczenia literowego, co postaram się zilustrować niżej. Duże znaczenie ma również zróżnicowanie regionalne, są bowiem regiony, w których dyspalatalizacja nie jest powszechna.

Podobnie jak w grupach [C+C] również w sekwencjach [C'+C'] panowała zasada jednakowego nacechowania w jednym ciągu spółgłosek różniących się tylko miękkością, w związku z czym powstawały sekwencje dwóch jednakowych miękkich spółgłosek, jeśli następna była miękka, a w konsekwencji do wydłużonych spółgłosek miękkich, np. *введéние, в Вене* – [v':], *рассéчь* – [s':], *без земли* – [z':], *поддержáть* – [d':], *оттенок, от тебя* – [t':], *отчий* – [č':], *стрáнник* – [n':] itp. Wyjątek stanowi wspomniana wyżej sekwencja [t+1'], znana z form *поллитровка* i *пол-литра*³⁹, oznaczających półlitrową butelkę wódki. Jest to jednak przypadek odosobniony.

W przypadku głosek wydłużonych zjawisko dyspalatalizacji nie jest notowane. Wyjątek mogłaby stanowić sekwencja [s's'] w formie czasu przeszłego czas. *разрастúсь* – *разрósся* (przykład prof. Leonida Kasatkina, który interpretuje ją jako przykład sekwencji „twarda + miękka”), gdyby nie to, że w tej formie występuje postfiks *-ся* mający w pewnych formach czasownika rosyjskiego status zbliżony do enklityki (zob. przyp. 43 o zakończeniach *-ться* w formach trybu rozkazującego).

Omówienie sekwencji podlegających miękkości asymilacyjnej zacznę od pozycji przed gładem [j], który jako głoska palatalna jest w pewnym sensie kwintesencją miękkości, jego artykulacja polega bowiem na palatalnym układzie języka w kanale głosowym.

Przed [j] miękkość asymilacyjna dotyczyła do niedawna wszystkich spółgłosek, z wyjątkiem [š], [ž], [c]. Obecnie jest ona utrzymywana głównie w zakończeniach wyrazowych (tzn. w części wyrazu znajdującej się bliżej końca) oraz tam, gdzie jest oznaczona literą **ь**, np. *брáтья, семья, корья, коньяк* i *пьяный, сьёрра, рьяный, кьянти* itp. Na początku wyrazu lub w części znajdującej się bliżej początku, zwłaszcza na stykach prefiksально-приимковых, można odnotować półmiękkość, np. *сэесть, в яме, иньэ́кция, подьэхать, под ёлкой, объём, с едой* itd. Najbardziej podatne na dyspalatalizację w tej pozycji są spółgłoski wargowe, które nawet przy zapisie **ь** mogą być wymawiane półmiętko lub realizować się jako niezróżnicowane względem tej cechy, np. *вьюга, бьют, пьяный*.

Asymilacyjnej miękkości podlegały także grupy złożone ze spółgłosek tej samej klasy lokalnej (oprócz przypadków wymienionych w § 27.1), tzn. spółgłoski wargowe przed miękkimi wargowymi, zębowe przed miękkimi zębowymi, dźwiękowe obstruenty przed dźwiękowymi obstruentami miękkimi, tylnojęzykowe przed miękkimi tylnojęzykowymi.

W sekwencjach głosek wargowych dyspalatalizacja jest dość powszechna (np. *ри́фме, арифме́тика*), obejmuje grupy nagłosowe, zwłaszcza styki prefiksально-приимkowe, np. *вместе, в бегу, обвётреный*. Wyjątek stanowią formacje typu *обмякнуть*⁴⁰. W końcowej części wyrazu miękkość jeszcze może być utrzymana, lecz również tam możliwa jest półmiękka realizacja spółgłoski pierwszej, np. *ревмя́, бóмбе, по любви́*.

³⁹ Wyrazy te wywodzą się z form typu *пол-яблока, пол-листа*, w których cząstka *пол-* ma status przymiotnika nieodmiennego, będącego w istocie rzeczy odrębnym wyrazem. Na styku wyrazowym (zob. niżej) nie ma bowiem asymilacyjnych zależności ze względu na twardość-miękkość spółgłosek. Dowodzą tego również sekwencje [t+1'] w wyrażeniach typu *дал ли, сказа́л ли, осёл лежи́т* itp. Przekształcenie wyrażenia *пол-литра* mającego status zbliżony do dwuwyrazowego, w którym sekwencja [t+1'] jest w pełni uzasadniona, w rzeczownik (por. *принеси́ полли́тру*) utrwaliło tę sekwencję i przekazało kolejnemu derywatowi – rzecz. *полли́тровка*, w którym cząstka *пол-* jest pozbawiona akcentu i jest wymawiana z samogłoską zredukowaną [ə].

⁴⁰ Sekwencje [b'm'] tworzą w istocie rzeczy jedną spółgłoskę, określaną terminem „faukalna”, toteż jej miękkość jest niepodzielna, wspólna dla obu członów domniemanej sekwencji.

W sekwencjach głosek przedniojęzykowo-zębowych miękkość asymilacyjna jest zachowywana głównie w części końcowej wyrazów. Utrzymanie miękkości w tej pozycji dotyczy przede wszystkim spółgłosek [sʹ], [zʹ] przed innymi miękkimi zębowymi, szczególnie przed [tʹ], [dʹ], [nʹ], np. *кость, гость, пѣсня, жизнь, звѣздик*. Na początku wyrazów i na stykach prefiksально-приимковочных w takich sekwencjach może wystąpić półmiękkość, lecz wciąż jest możliwa całkowicie miękka realizacja, np. *снег, снесу́, стиху́, стиха́ть, здесь, с не́ю*, szczególnie w niektórych odmianach regionalnych języka rosyjskiego.

Przed [tʹ], [dʹ] często notuje się [nʹ], np. *интелигѐнт, винтик*, lecz przy istnieniu domniemanego styku morfologicznego w pierwszej części wyrazu może pojawiać się półmiękkie [nʹ] (*конте́кст*). Przed [sʹ], [zʹ] zębowa spółgłoska nosowa realizowana jest półmiękką, np. *консисте́нция*; dopiero użycie **ь** w formach typu *оста́нётся* pozwala na utrzymanie pełnej miękkości.

Spółgłoski [tʹ], [dʹ] w sekwencji z [nʹ], [lʹ] tworzą jednolity kompleks dźwiękowy (tzw. głoski faukalne), w którym miękkość jest wspólna dla obydwu składników (zob. przyp. 30), np. *дня, отня́ть, для, подлѐц, от неѐ*. Przed [sʹ], [zʹ] spółgłoski te występują tylko na szwach prefiksально-приимковочных i w tej pozycji są one na ogół półmiękkie, np. *подземѐлье, отсѐя́ть*. Przed postfiksальным *-ся* w formach trybu rozkazującego zapis z **ь** powoduje, iż spółgłoska [tʹ] utrzymuje miękkość, np. *охо́тятся, отме́тятся*.

Przed [lʹ] inne spółgłoski zębowe w większości przypadków są już wymawiane półmiękką zarówno w końcowych, jak i początkowych partiach wyrazów, chociaż może się zdarzać również całkowicie miękka realizacja, np. *во́зле, по́сле, я́сли, мы́сль*. Pozycja nagłosowa i styk prefiksально-приимковочный (np. *сли́вки, зли́ться, из любви́, с Людо́й*) wyraźnie wzmacnia dyspalatalizację, dając półmiękkie realizacje [sʹ], [zʹ].

Sekwencje złożone z dwóch obstruentów dźwiękowych są rzadkie. Do nich można zaliczyć możliwość wymowy grupy [šʹčʹ] lub [šʹčʹ] pojawiającej się na szwie morfologicznym (np. *расчѐт, исчислѐние, без чѐсти, с чем, изво́зчик*, zob. § 28.1). Obecnie w takich przypadkach jest wymawiana jednolita spółgłoska [šʹ:].

W rzadkich sekwencjach dwóch spółgłosek tylnojęzykowych miękkość pierwszej jest realizowana w postaci pełnej miękkości lub półmiękkości, np. *лѣжкий – лѣ[χʹkʹ]ий* lub *лѣ[χʹkʹ]ий*.

§ 27.2.3. Miękkość obowiązywała do niedawna również spółgłoski wargowe przed miękkimi zębowymi i dźwiękowymi oraz zębowa przed wargowymi i przedniojęzykowe przed dźwiękowymi.

Obecnie miękkość wargowych przed zębowymi jest utrzymywana w końcowych fragmentach wyrazów tylko przy oznaczeniu **ь**, np. *ста́вьте, гото́вятся*. W pozostałych przypadkach normą jest już półmiękkość lub brzmienie niezróżnicowane w początkowych partiach wyrazów, np. *всегда́, в зѐмлю, обдѣргать*. Tak samo jest przed miękkimi dźwiękowymi, np. *ямы́к, Камча́тка*.

Również spółgłoski zębowe przed miękkimi wargowymi zachowują miękkość w zasadzie tylko przy zapisie **ь** (*вѣдьме, тисльме*). W innych sytuacjach pojawia się półmiękkość lub niezróżnicowana twardość/miękkość w każdej pozycji wyrazowej, np. *списа́ть, свет, святость, бѣтве, дверь*. Miękkość w sekwencjach [tʹvʹ], [dʹvʹ] prowadziła do wymowy pierwszych głosek prawie jak spółgłosek zwarto-szczelinowych [cʹ], [zʹ], np. [cʹvʹ] *орды́й*, [zʹvʹ] *ѣрь*. Taka wymowa uchodzi już za archaiczną, obecnie preferowana jest realizacja półmiękkich [tʹ], [dʹ] w tych wyrazach, lecz można jeszcze spotkać Rosjan używających wymowy starszej.

Spółgłoska [c] należy do twardych niemających swojego miękkiego odpowiednika w pozycji przed samogłoską czy w wygłosie. Twardość zachowuje również przed innymi spółgłoskami, w tym też miękkimi (np. *клѣцки*). Przed [vʹ] jednak (np. w wyrazach *цвет, цвести, расцветка* itp.), podobnie jak inne zębowe, fakultatywnie może wystąpić się miękka odmiana [cʹ], która obecnie na skutek dyspalatalizacji jest realizowana jako półmiękką ([cʹ]).

Przed dźwiękowymi [čʹ], [šʹ:] spółgłoski przedniojęzykowe występują w swych dźwiękowych odmianach (zob. § 28.1). Spółgłoska [nʹ] zachowuje miękkość przed [čʹ] w każdej pozycji, np. *кѣчик, аничѣус*, przed [šʹ:] może być półmiękką, np. *гощи́к*⁴¹. Spółgłoska [tʹ] przed [šʹ:] występuje w swej półmiękkiej postaci, np. *отсчѐт – o[tʹ šʹ:]ѐт*.

⁴¹ O możliwości szczególnej realizacji miękkiej spółgłoski nosowej przed [šʹ:] w formach *жѣнщина, деньчи́к* zob. § 12.4 i § 30.

§ 27.2.4. Miękkie i twarde spółgłoski na styku międzywyrazowym nie wykazują zależności asymilacyjnych, mogą być wszystkie 4 kombinacje ciągów fonicznych, zdeterminowane tylko „własnym” wyborem. Mogą to być sekwencje o niezróżnicowanym nacechowaniu, np. [C+C] – *брат сосéда, вкус кóфе, сон бáбушки* lub [C'+C'] – *дaть сестрé, брось кинжáл, перестáнь бéгать*, jak i o przeciwstawnym, np. [C+C'] – *брат сестрý, вкус киселý, сон беднякá, бóдет ли* i (może najbardziej interesujące) [C'+C] – *дaть сосéду, сквозь тумáн, брось нýtь, стань дóбрым, постáвь тудá, удáрь по лицу, не верь Сáне*. Na takim styku można również spotkać sekwencje spółgłosek różniących się tylko nacechowaniem miękkościowym, np. *брось скучaть* – [s'#s], *нос сýний* – [s#s'], *встань нá ноги* – [n'#n], *он не знал* – [n#n'], *дaть тумакá* – [t'#t], *вот тебé на!* – [t#t']. Wymowa takich sekwencji głosek polega na nieprzerwanej stopniowej zmianie układu języka w jamie ustnej, tzn. na cofaniu go z pozycji przedniej w głąb kanału głosowego w sekwencjach [C'#C] i na przesuwaniu go do przodu z tylnego położenia w sekwencjach [C#C']. W śródgłosie taka sytuacja dotyczyła tylko sekwencji [l#l'] w ograniczonej liczbie przykładów. Na styku międzywyrazowym jest ona ograniczona tylko możliwością pojawienia się grupy wyrazowej z wygłosowym [l] i nagłosowym [l'] w jednym ciągu (np. *дал ли, упáл листóк, осёл лежýт* itp.) i takie samo ograniczenie dotyczy możliwości pojawienia się sekwencji [l'#l] (por. *столь лáсковый, учíteль ломáл, жаль дунý*).

§ 28. Ograniczenia łączliwości spółgłosek ze względu na miejsce artykulacji dotyczą tylko głosek przedniojęzykowych.

§ 28.1. Takie ograniczenia występują wtedy, gdy drugim członem grupy spółgłoskowej jest obstruent dźwiękowy, a przed nim znajduje się spółgłoska przedniojęzykowa, która w innych pozycjach jest realizowana jako zębowa. W takich przypadkach powstają albo wzdłużone spółgłoski dźwiękowe [š:], [ž:], [č:], [š':], albo sekwencje, w których przed dźwiękowymi obstruentami występuje dźwiękowy wariant odpowiedniej głoski przedniojęzykowej.

Pierwszy typ realizacji obserwuje się przy połączeniu:

– dwóch spółgłosek szczelinowych, co daje wzdłużone szczelinowe [š:], [ž:], [š':], np. *сшýtь, сжáться, расщепítь*;

– spółgłoski szczelinowej z afrykatą [č'], co prowadzi do pojawienia się wzdłużonego szczelinowego [š':] lub [š'č'], np. *с чем, извóзчик, счёт*;

– spółgłoski zwartej z afrykatą [č'], co prowadzi do wzdłużonego [č':], np. *отчёт, подчúстить, от чего, под чертóй*.

Dźwiękowe modyfikacje głosek przedniojęzykowych dotyczą:

– przedniojęzykowych sonornych przed dowolnym dźwiękowym obstruentem; w takich sekwencjach pojawiają się dźwiękowe [n], [n'], [l], [l'], np. *кинжáл, кóнчик, пóдчица, бóльше, кольчýга*;

– przedniojęzykowych zwartych spółgłosek przed szczelinowymi dźwiękowymi; powstają dźwiękowe [t], [d], [t'], np. *от шýма, поджáть, отсчёт* – [t'š':].

§ 28.2. Przesunięcie miejsca artykulacji cechuje również językowe spółgłoski nosowe, które przed tylnojęzykowymi mogą być realizowane jako tylnojęzykowe [ŋ], [ŋ']. Taka realizacja w sposób regularny zachodzi przed grupą spółgłoskową, której pierwszym składnikiem jest tylnojęzykowe [k] lub [g], np. *пунктúр, гáнстеп*. Tylko przy bardzo starannej wymowie w takich sekwencjach może być zachowana zębowa artykulacja [n] lub [n']. Przed pojedynczym [k] lub [g] wewnątrz morfemu i na stykach morfemowych – w odróżnieniu od polszczyzny – w języku rosyjskim na ogół wymawia się zębowe odmiany spółgłosek nosowych (*конкурéнт, танкétка, аңгúн; бáнка, сáнки* itd.).

§ 29. Inne ograniczenia łączliwości spółgłosek. Wyrażnych ograniczeń związanych z innymi cechami, np. ze sposobem artykulacji, w zasadzie nie ma – dopuszczalne są sekwencje dowolnych spółgłosek należących do różnych klas modalnych.

§ 29.1. Specyficzne ograniczenia modalne można odnotować jedynie wśród obstruentów przedniojęzykowych. Są one związane z tym, że przed afrykatami przedniojęzykowymi nie sposób wymówić zwartych spółgłosek przedniojęzykowych – w języku rosyjskim nie ma wymawianych jako sekwencja odrębnych głosek

grup *[tc], *[tč']. Zapisy **тц**, **дц**, **тч**, **дч** oznaczają wymowę pojedynczych spółgłosek [c], [č'], które w zależności od kontekstu mogą być krótkie lub wydłużone (zob. § 31), np. *отца́, подча́с, два́дцать, се́рдце*.

W tej samej lokalnej klasie spółgłosek ograniczenia dotyczą łączliwości głosek [t], [d], [t'], [d'] ze szczelinowymi [s], [z], [s'], [z'] w niektórych pozycjach wyrazowych i formach gramatycznych. Sekwencje odrębnie wymawianych [ts], [dz] występują na stykach prefiksalnie-przymikowych (np. *от суббо́ты, под землёй, отступн*)⁴². Analogiczną sekwencję [t's'] spotyka się w formach trybu rozkazującego czasowników zwrotnych typu: *охот́ься, отме́ться* itp.

W innych pozycjach takie sekwencje są niedopuszczalne, a za **тс**, **дс** i **тьс** kryje się wymowa [c] lub [c:]. Zdarza się to na granicy sufiksальной (*советский, заводскóй*), jak również w formach bezokolicznika i 3. os. czasu teraźniejszego czasowników zwrotnych (np. *купа́ться, купа́ются*)⁴³. Jeśli **т** występuje między dwoma **с** (np. *фаши́стский*), w wymowie pojawia się [s], które fakultatywnie może być wydłużone.

Postfixs *-ся/-сь* w zwrotnych formach czasowników po samogłoskach i po spółgłoskach (z wyjątkiem sytuacji opisanej w poprzednich akapitach) obecnie jest wymawiany na ogół z miękkim [s']. Lecz można spotkać twarde [s], jeśli postfix następuje bezpośrednio po twardym [t], np. *купа́лся, смея́лся* lub (rzadziej) po samogłosce [a] lub [o], np. *уда́лось, смея́лась*. Taka wymowa cechowała starsze pokolenie Rosjan i niektóre odmiany regionalne. W tradycji historycznej jest również całkowita twardość spółgłoski [s] w tym postfixie.

§ 29.2. W niektórych sekwencjach na liczbę spółgłosek są nakładane pewne ograniczenia. Między [s], [z] a [n], [n'], [t], [t'], [b'] w wielu wyrazach nie wymawia się [t], [d] mimo użycia na piśmie odpowiednich liter, np. *шесна́дцать, późно́, пра́здник, изве́стный, сча́сливый, постла́ть, настби́ще*. Jednakże w innych wyrazach taka wymowa jest dopuszczalna – *бе́здна, безво́змездный*, co można tłumaczyć ich książkowym nacechowaniem lub przynależnością do archaicznego stylu wymowy. W wyrazie *бе́здна* ponadto po [z] jest granica prefiksalna, która, jak nieraz odnotowaliśmy, pozwala na większą swobodę realizacji grup spółgłoskowych.

§ 30. Szczególne grupy spółgłoskowe. Rozbieżności między zapisem a rzeczywistą wymową dotyczą czasem pojedynczych wyrazów lub form.

W formach wyrazu *со́лнце* nie wymawia się [t], lecz samogłoska [o] jest realizowana tak, jakby [t] było obecne – [s'óncɕ]. Spośród możliwych wyjaśnień tego fenomenu można przytoczyć wyrazy pokrewne, w których [t] nie zanika, wywołując odpowiednią modyfikację samogłoski [o] (np. *со́лнышко, со́лнечный*), a to z kolei jest zachowywane w formie *со́лнце*.

W wyrazach *мя́гкий, лёгкий, мя́гко, лёгко́, мя́гче, лёгче, смя́гать, обле́гать* oraz pochodnych litera **г** oznacza [x] lub [x'].

Wyrazy *чу́ство, здра́вствовать* oraz pochodne są wymawiane bez głoski oznaczonej pierwszą literą **в**. W innych wyrazach za taką pisownią kryje się wymowa głoski [f], np. *нра́вственный, я́вственный*, nie mówiąc już o [f] w wyrazie *ше́фство*.

W niektórych wyrazach w zapisach **чт**, **чн**, litera **ч** oznacza głoskę [š], np. *что́, ничто́, конёчно́, скучно́, Ильи́нична, Никити́чна*. Czasem z zapisem **чн** wiąże się wymowa wariantywna – [šn] lub [č'n], np. *моло́чница, яи́чница, серде́чный*. Jednak w większości przypadków przy takich zapisach obowiązuje wymowa [č'], np. *не́что, конёчный, прóчно, то́чный*.

Interesującym zjawiskiem jest pojawienie się w języku rosyjskim nosowego gładu [ĩ], występującego regularnie w języku polskim jako realizacja [ń] przed [s] (np. *koński, państwo*), [n] przed [ś] lub [ź] (*w sensie, w zenie*) lub w końcowej fazie wymowy tzw. nosówek przed szczelinowymi [ś], [ź], np. *геш́ [g'eǰś], укásić [uk'oǰsíć], рзечи́ć [ž'eǰzić]*. W języku rosyjskim taki gład pojawia się fakultatywnie i w ograniczonym zakresie, głównie po wysokich samogłoskach [e], [i], [y] przed szczelinową miękką [š':], np. *же́нщина – же́[ĩ]щина*,

⁴² Mogą one być realizowane również jako dwusegmentowe [cs], [zɕ].

⁴³ Różnica między formami trybu rozkazującego typu *отме́ться*, gdzie za sekwencją literową **ться** kryje się wymowa dwu odrębnych głosek [t's'], a formami bezokolicznika typu *взя́ться* wymawianego z długą spółgłoską [c:] wynika z tego, że cząstka *-ся* w trybie rozkazującym ma status zbliżony do enklityki. Por. uwagę na temat wymowy formy *разрóбсья* (zob. wyżej § 27.2.2)

зачи́щик – зачи[ĩ]щик, во́льщик – во́ль[ĩ]щик, де́ньщик – де[ĩ]щик itp. W innych kontekstach (po [o], [a], [u], np. ба́щик, го́щик, стру́щик itd.) obowiązuje wymowa dźwiękowego miękkiego [nʹ] lub półmiękkiego [ṇʹ].

§ 31. Spółgłoski wzdlużone (długie). Kształtowaniu się wyrazów z poszczególnych morfemów, a także wyrazów fonetycznych z proklityk i enklityk oraz wyrazów akcentowanych czasem towarzyszy zlewanie się lub podwajanie spółgłosek – geminacja. Geminacja może być również wynikiem zlewania się spółgłosek na styku międzywyrazowym. W niektórych morfemach spółgłoski podwojone stanowią ich cechę immanentną, por. suf. **-nn-** i niektóre rdzenie pochodzenia obcego (zob. niżej). Wtedy mamy do czynienia z tendencją do wzdlużenia (dłuższej wymowy) spółgłosek. Reguły wzdlużenia spółgłosek przedstawione niżej mają do siebie to, że nie działają w sposób bezwarunkowy, są zaledwie tendencjami: inaczej mówiąc, mają sporo odstępstw, wyjątków i wariantów realizacji. Jednakże w wielu sytuacjach służą jako racjonalne wyjaśnienia takiej lub innej realizacji geminat.

Spółgłoski wzdlużone są wymawiane na ogół w pozycji interwokalicznej, czyli między samogłoskami [VCV]. Do niej należy również zaliczyć pozycję w nagłosie przed samogłoską [#CV]. W sąsiedztwie spółgłosek [VCCV], [VCCV] itp. lub w wygłosie [VCC#] długie spółgłoski w zasadzie nie powinny występować (zob. jednak niżej). W transkrypcji fonetycznej wzdlużenie oznaczamy za pomocą diakrytyki [:], np. *Анна*: A[n:]a. O innym oznaczeniu niektórych głosek długich będzie mowa niżej.

Kolejne ograniczenie wiąże się ze strukturą morfemową wyrazu i akcentem. Na stykach morfemów wymowa wzdlużonych spółgłosek nie zależy od akcentu – mogą one występować po sylabie akcentowanej, przed akcentowaną i w pewnej odległości od niej, np. *со́нный* – [n:], *два́дцать* – [c:], *рассу́док* [s:], *вы́купаться* – [c:], *введе́ние* – [vʹ:], *песенный* – [nʹ:] itp.

Wewnątrz morfemu spółgłoski podwojone w pisowni są notowane głównie w wyrazach pochodzenia obcego i są realizowane jako długie przede wszystkim bezpośrednio po samogłosce akcentowanej, np. *ка́сса* – [s:], *бру́тто* – [t:], *ва́нная* – [n:], *гру́ппа* – [p:], *ви́лла* [f:] i in. Przy innym usytuowaniu wobec akcentu mimo geminacji literowej na ogół wymawia się spółgłoski krótkie, np. *о́ккупант*, *ко́ммюна*, *акку́ртано*, *аппа́рат*.

W sąsiedztwie ze spółgłoską długość najczęściej nie występuje niezależnie od pochodzenia wyrazu, np. *расска́зать*, *иску́ство*, *ру́сский*, *гру́ппка*, *кла́ссный* itp.

Na stykach międzywyrazowych również występuje wzdlużenie spółgłosek, np. *о́н ну́жен*: ó[n:]úžen, *идёт домо́й*: ide[d:]omóy, *нас суди́ли*: nas[s:]yúdiли. Dotyczy to głównie pozycji 4 i 5 (zob. wyżej § 26.2).

Są to główne tendencje wymowy spółgłosek wzdlużonych. Od tych reguł jest jednak sporo odstępstw.

Na stykach prefiksально-приимковых wzdlużenie spółgłosek jest możliwe również w sąsiedztwie konsonantycznym (tzn. nie w pozycji interwokalicznej, np. *воззва́ние* – [z:v], *бессла́вие* – [s:f], *из зно́я* – [z:n], *расшнурова́ть* – [š:n]). Czasem jest to uwarunkowane koniecznością zróżnicowania postaci fonicznej wyrazów lub grup wyrazowych, np. *от тры́сости* – [t:r] vs *о тры́сости* – [tr].

Jeśli spółgłoski mające możliwość geminacji są oznaczone różnymi literami, to bardziej prawdopodobna jest wymowa spółgłosek wzdlużonych w wygłosie (*нутч*, *матч* – [čʹ:]), niezależnie od pozycji względem akcentu (*эвфония́* – [f:], *эвфемизм* – [fʹ:]), jak również przed spółgłoskami (*фаши́стский* – [s:]).

Zdarza się, że mimo podwojenia liter spółgłoskowych po samogłosce akcentowanej nie ma wzdlużenia spółgłosek, np. *те́ннис*, *анте́нна*, *телегра́мма*, *оди́ннадцать*, lub są dwa warianty wymowy, np. *профе́ссор*, *фи́нны*, *хе́тты*. Zauważalna jest zależność od długości wyrazu – im dłuższy jest wyraz, tym większa jest szansa skracania spółgłosek geminowanych, oraz od stopnia adaptacji wyrazu – im bardziej wyraz jest zasymilowany, tzn. nie traktowany jako obcy, a w dodatku bardziej częstotliwy, powszechny, tym bardziej można się spodziewać krótkiej wymowy spółgłosek potencjalnie „długich” (np. *анте́нна*, *те́ннис*, *програ́мма*). Są to jednak tylko tendencje, a nie absolutne wyznaczniki wymowy. Np. wyrazy *гру́ппа*, *ма́сса*, *касса́*, *ва́нна* i in. mają wysoką frekwencję i są zasymilowane, powszechnie używane, lecz zawsze są wymawiane z długimi spółgłoskami, taka ich wymowa jest niejako utrwalona.

Ponadto można odnotować przypadki fakultatywnej lub nawet obligatoryjnej długości spółgłosek oznaczonych jednakowymi literami w niektórych wyrazach, niezgodne z powyższymi regułami, tzn. występujące

nie bezpośrednio po samogłosce akcentowanej, np. *абба́т, ассимиля́ция, ассона́нс, балла́да, Варра́ва, заллома́н*. Jest to możliwe również w wygłosie wyrazów, np. *балл, бонн, ванн, вилл*. Fakultatywnie długość może być utrzymywana w przyrostkach *-нн-, -анн-, -енн-* imiesłowów biernych i przymiotników niezależnie od odległości od sylaby akcentowanej.

Najnowsze tendencje ortoepiczne wymowy rosyjskiej pozwalają na zastępowanie w niektórych kontekstach spółgłosek wzdłużonych krótkimi. Dotyczy to m.in. zakończenia form osobowych czasownika i bezokolicznika na *-тся, -ться*, szczególnie jeśli nie znajdują się bezpośrednio po sylabie akcentowanej, np. *вы́купаться, снаряжа́ются* itp. Skracanie wymowy można zauważyć również w liczebnikowych częściach *-дцать*, np., *оди́ннадцать, двáдцать* itp.

Można odnotować fakultatywną długość glajdu [j] po samogłoskach akcentowanych przy zapisach typu *Ма́йя, али́ллу́йя, фойе́*. W takich przypadkach występuje odmianka [j] (a nie [i]), mimo iż nie występuje przed samogłoską akcentowaną.

Wymowa spółgłosek wzdłużonych, jak widać, wymaga dobrego rozeznania w normach ortoepicznych języka rosyjskiego i weryfikacji wymowy w słownikach ortoepicznych.

Fonetycznie długość spółgłosek szczelinowych i spółotwartych jest realizowana jako zwykle wydłużenie artykulacji (w transkrypcji fonetycznej jest to czasem oznaczane za pomocą diakrytyki [ː] nad symbolem głoski, np. [s̄], [n̄], [v̄]). W przypadku spółgłosek zwartych lub zwarto-szczelinowych ma to charakter przedłużenia zwarcia z następującą po nim intensyfikacją szumu rozwarcia (w transkrypcji diakrytyka [ː] po symbolu głoski, np. [tː], [kː]). Spotykana w polszczyźnie realizacja geminat w postaci dwóch oddzielnie artykułowanych spółgłosek rozdzielonych krótką wstawką wokaliczną, np. *i[nːn]y, o[dːd]aé*, w języku rosyjskim jest niedopuszczalna. Należy jej unikać na wyższym poziomie władania językiem rosyjskim.

Wykład 8. Sekwencje [C+V]

§ 32. Łączliwość spółgłosek z samogłoskami. Pewne problemy sekwencji fonicznych typu [C+V] (spółgłoska + samogłoska) zostały poruszone w poprzednich wykładach, jak i w rozdziałach omawiających niektóre zjawiska i procesy fonetyczne, np. redukcję samogłosek nieakcentowanych w zależności od takiego lub innego nacechowania poprzedzających je spółgłosek. W tym wykładzie będzie przedstawiona synteza problematyki dotyczącej łączliwości spółgłosek z samogłoskami w rozbiu na samogłoski akcentowane (tab. 7) i nieakcentowane (tab. 8).

§ 32.1. Sylaby akcentowane

Tab. 7. Grupy CV (samogłoski akcentowane)

	Spółgłoski	Samogłoski					
		a	o	u	e	i	y
1	twarde (oprócz [ż], [š], [c] i tylnojęzycznych)	+	+	+	+*	–	+
2	twarde tylnojęzyczne	+	+	+	+*	–	–*
3	[ż], [š], [c]	+	+	+	+	–	+
4	miękkie (oprócz tylnojęzycznych)	+	+	+	+	+	–
5	miękkie tylnojęzyczne	+*	+*	+*	+	+	–

(Znak „+” oznacza istnienie odpowiedniej sekwencji, np. spółgłosek tylnojęzycznych z samogłoską [a], [o], [u]. Znak „–” oznacza brak (zakaz) odpowiedniej sekwencji, np. spółgłosek [ż], [š], [c] z samogłoską [i]. Asterysk „*” przy znaku „+” lub „–” sygnalizuje możliwość lub brak istnienia odpowiednich sekwencji pod pewnymi warunkami, które są omówione w dalszej części wykładu).

Niżej przytaczam przykłady sekwencji i komentarze na temat łączliwości głosek w sekwencjach C+V w kolejności podanej w tab. 7. Lecz już na samym początku można stwierdzić, że w sylabach akcentowanych w sekwencjach typu „spółgłoska + samogłoska” ([C+V]) wewnątrz wyrazu brak w języku rosyjskim sekwencji „dowolna spółgłoska twarda + [i]” i „dowolna spółgłoska miękka + [y]”. Inaczej mówiąc, samogłoski [i] vs [y] występują w pozycjach, które wzajemnie się wykluczają (dystrybucja komplementarna). Pozostałe samogłoski (czasem pod pewnymi warunkami) występują po wszystkich wymienionych w tabeli typach spółgłosek.

1) Przykłady sekwencji „spółgłoska twarda (oprócz tylnojęzycznych i [ż], [š], [c]) + [a], [o], [u], [y] w sylabach akcentowanych: *сад, бабушка, быдла, вода; больно, само, фон, лодка, только, соль, рост; вуз, функция, веду, турок, беру, клуб, сумма; выдра, дыко, воды, сыр, возы, корыто*.

Twardość tych spółgłosek przed [e] wymaga wyjaśnień. Rzadko w takich wypadkach używa się litery э, która oznacza twardość poprzedzającej spółgłoski (jak np. w *нэл, мэр, ээр, дэнтон* czy akronimach typu *ТЭЦ, СЭВ*). Sekwencje „twarda spółgłoska + [e]” występują głównie w wyrazach obcych, gdzie na ogół jest używana litera e (np. *тест, мембр, модель, пюре, кафе, коктейль, тендеция, дейбл* itp., zob. § 6), która w wyrazach rodzimych, jak i w wielu obcych sygnalizuje miękkość poprzedniej spółgłoski⁴⁴. Samogłoska [e] występuje po twardych spółgłoskach także przy wymawianiu akronimów literowych typu *ФСБ* [fɛzb'e] lub [fɪzb'e] lub skrótów typu *u m. n.* [ɪtɐ'e] lub [ɪtɐ'e] itp.

2) Po tylnojęzycznych spółgłoskach twardych regularnie występują [a], [o], [u] (np. *рука, галка; хочет, зород; куст, мозу, хутор*). Natomiast w odróżnieniu od innych spółgłosek twardych tylnojęzyczne [k], [g], [x] w śródgłosie prawie są nieznane przed [y] (wyjątek stanowią zapożyczone *акын* i dźwiękonaśladowcze *зыкаты*). Spotkać można [k'y] na styku przyimka *к* i rzeczowników z nagłosowym *н*- (np. *к имени, к Ёре* itp., zob. p. 5).

⁴⁴ Taka sytuacja wynika z tego, że w języku rosyjskim aż do XVIII–XIX w. przed samogłoską [e] różnego pochodzenia (z *[e], *[ɛ] i *[ɨ]) spółgłoski ulegały palatalizacji, tzn. stawały się miękkie, i dopiero zapożyczenia z języków zachodnioeuropejskich począwszy od XVIII w. umożliwiły wymowę sekwencji [C+e], lecz w pisowni utrzymała się tradycyjna pisownia e.

Sekwencje typu [ke], [ge], [xe] od dawna regularnie występują na styku przyimka *к* z wyrazem zaczynającym się na [e] (np. *к этому, к Эдику*), z końcem XIX w. pojawiły się w akronimach typu (*ГЭС, КЭП, ХЭЛЗ* itp.), a z końcem XX w. – w nowych zapożyczeniach, w których samogłoska może być oznaczana literą *е* (*кёмпинг, хёппенинг, хёви-мётал, хёппи-энд*), jak i *э* (*кэт, хэнд, эльский*).

3) Po spółgłoskach [ʒ], [ʃ], [c] mogą występować wszystkie samogłoski akcentowane z wyjątkiem [i] (np. *жарко, царь; шорох, желтый, цоколь, хором; жемчуг, целый; шуба, возж, к концу; жирный, ножи, цифра* itp.). Po literach *ж, ш, ц* na piśmie są używane samogłoskowe litery jotowane: *е, ё* oraz *и* – wynika to z tradycji pisowni rosyjskiej, która się kształtowała jeszcze wtedy, kiedy omawiane spółgłoski były miękkie (XIII–XV w.). Mimo użycia liter jotowanych spółgłoski są twarde.

4) Spółgłoski miękkie (z wyjątkiem tylnojęzykowych) mogą występować w sekwencjach ze wszystkimi samogłoskami oprócz [y] (np. *вяжет, пятка, глянет, съдем, часто, пращя; привёл, идёт, тётя, везём, чёрный, ещё; тубик, чувство, ищю; белый, теперь, месть, десять, летний, нет, карэта, цель; милый, физика, видно, тихо, сильно, дятля, римский, чисто, щит* itp.).

5) Miękkie tylnojęzykowe [kʰ], [gʰ], [xʰ] najłatwiej tworzą sekwencje z samogłoskami przednimi [i] i [e] (np. *кислый, гимн, хитрый, ноги; в руке, на ноге, хётты, элий* itd.). Przed [y] nie mogą występować. Miękkie [kʰ] tworzy sekwencję [kʰo] w formach rodzimego czas. *ткать (ткёшь, ткём)*. Analogiczne formy gwarowe *жзёт, жзёте* (dla sekwencji [gʰo]) od czas. *жечь* są jeszcze traktowane jako nienormatywne. Natomiast przed pozostałymi samogłoskami [kʰ], [gʰ], [xʰ] występują w wyrazach zapożyczonych (np. *Гёте, гюйс, кюрий, хянга, Кёльн*), akronimach (*КИУТ*) lub indywidualnych neologizmach (*жерехёнок, швахятина*).

§ 32.2. Sylaby nieakcentowane. W sylabach nieakcentowanych w porównaniu z akcentowanymi można zauważyć więcej ograniczeń (por. stosunek znaków „+” vs „–” w tab. 1 i 2), co wiąże się ze zwiększoną zależnością samogłosek nieakcentowanych od twardości lub miękkości poprzedzających je spółgłosek. Lecz i tu można odnotować komplementarną dystrybucję [ɪ] vs [ɨ], [ĩ] vs [i] oraz w większości pozycji śródgłoskowych [ə] vs [i], z których pierwsza z pary występuje po spółgłoskach twardych, druga zaś – po miękkich. Jediną samogłoską, która może występować prawie po wszystkich spółgłoskach twardych i miękkich jest [u], toteż w dalszym toku rozważań (poza p. 5) nie będę szczegółowo omawiał sekwencji [C+u], przytaczając tylko przykłady. Przy pozostałych można zauważyć takie lub inne ograniczenia wymagające komentarza.

Tab. 8. Grupy CV (samogłoski nieakcentowane w śródgłosie)

	Spółgłoski	Samogłoski						
		α	ə	ɪ	ɨ	ĩ	ı	u
1	twarde (oprócz [ʒ], [ʃ], [c] i tylnojęzykowych)	+	+	–	+*	–	–	+
2	twarde tylnojęzykowe	+	+	–	+*	–	–	+
3	[ʒ], [ʃ], [c]	+	+	–	+	–	–	+
4	miękkie (oprócz tylnojęzykowych)	–	–*	+	–	+	+	+
5	miękkie tylnojęzykowe	–	–	+	–	+	+	+*

Przykłady sekwencji wg kolejności w tab. 8.

1) Po spółgłoskach twardych (z wyj. tylnojęzykowych i [ʒ], [ʃ], [c]) swobodnie mogą występować [α] i [ə] oraz [ɪ] i [ɨ] (np. [α] – *нога, Москва, давать, родиться*; [ə] – *вынос, запад, карандаши, красота, вольно*; [ɪ] i [ɨ] – *рыбак, рыбаки, выдавать, была, не было*; [u] i [ũ] – *пустой, пустота, рубить, вырубить* itp.). Głoska [ɨ] pojawia się również w 1. przedakcentowej sylabie wymiennie z [e] w literowych akronimach (np. *ФСБ* – [ɪfɨz'b'e], *и т. п.* – [ɪtp'e]) oraz wyrazach pochodnych (np. *нэпáч* – [nɨp'ač]). Taka sama realizacja występuje w wyrazach pochodzenia obcego, w których mimo użycia litery *е* spółgłoski są wymawiane twarzo. W sylabie 2. przed akcentem i poakcentowych jej alternantem jest [ə] (np. [ɨ] – *тендэ́нция, эстетический, модели́ровать*; [ə] – *террорист, альтернатива, неонаци́ст, принтер* i in.).

2) Sekwencje twardych tylnojęzykowych z nieakcentowanymi samogłoskami są powszechne przed [α] i [ə] (np. [α] – *кассир, голодный, холодный*; [ə] – *голодать, выгадать, выкатить, хорошеет, красotka, коротко*). Przed [ɪ] może wystąpić [k] przyimka *к* przed rzeczownikiem z nagłosowym *э-* (*к экзамену, к Эстони*), w innych sylabach nieakcentowanych alternantem może być [ə] (*к этажу, к Эдуарду*), lecz trzeba brać pod uwagę możliwość zachowania wymowy „czystego” [e]. Ponadto [ɪ] może wystąpić w akronimach literowych i ich derywatach (np. *КГБ* – [kəɣb'e], *эбист* – [ɛb'ist] itp.).

3) Twarde [ʒ], [ʃ], [c] mają zupełną swobodę pojawiania się przed wszystkimi samogłoskami nieakcentowanymi oprócz tych, których występowanie jest uwarunkowane miękkością poprzedzającej spółgłoski (czyli przed [i] lub [ɪ]). Można przytoczyć mnóstwo przykładów (np. [α] – *жара, шажо, шокировать, царича*; [ə] – *шоколад, желтоватый, выценить, шаровары*; [ɪ] – *жалеть, шесті, цена, жестянка, живу, цыган, широкій, [ɪ] – выжид, цифровой, широко, мышцы, пальцы*; [u] lub [ũ] – *шутить, цунами, жутковатый*).

4) Z kolei po spółgłoskach miękkich (poza tylnojęzykowymi) mogą występować samogłoski nieakcentowane [ɪ] lub [i] uwarunkowane miękkością poprzedzającej spółgłoski (np. [ɪ] – *язык, беру, тянуть, лежат, честить, на деле, сему, такие, частотный; диковинка, сундй, сами*; [i] – *вытянуть, выделка, ледокол, частота, с няней, роцей, плачем, чистота, лэзть* itp.), jak również [u] lub [ũ] (np. *южное, люблю, бюро, бюрократ, Марию, чудить, чудодейственный*).

Po spółgłoskach miękkich w wygłosowych sylabach otwartych w końcówkach pewnych form gramatycznych (zob. § 21) pojawia się również centralna samogłoska nieakcentowana w odmianie przesuniętej do przodu [ə] (np. *башня, аллея, стоя, молча, учителя, звенья, горькая, сдался, простое, варенье, платье* itp.). Samogłoska [ə] występuje po spółgłoskach miękkich również w niektórych końcówkach gramatycznych w wygłosowych sylabach zamkniętych (np. *ходят, просят, тащат; детям, плачам, видясь, стараясь* itp., zob. § 18.1).

5) Po miękkich tylnojęzykowych powszechnie występują nieakcentowane [ɪ], [i] (np. [ɪ] – *герой, гяур, кедровый, в норке, Херсон, гитара, хитрее*; [i] – *херувим, ракет, геморрой, китобойный*). Natomiast [u] po miękkich tylnojęzykowych spotyka się w rzadkich wyrazach obcych (*кювет, кюрасо, гювеч*).

§ 33. Grupy wokaliczne

§ 33.1. Samogłoski w nagłosie wyrazu. W nagłosie wyrazu gramatycznego, jak i wyrazu fonetycznego w języku rosyjskim w sylabach akcentowanych z wyjątkiem [y] swobodnie mogą występować prawie wszystkie samogłoski (np. [a] – *адрес, азбука, алгебра*, [o] – *он, окна, отчий, от роду, опера*, [u] – *ухо, умственный, утлый, устрица*, [i] – *иск, имя, истина*, [e] – *это, эхо, экспорт, этика* i in.)⁴⁵. Komentarza wymagają wyrazy z nagłosowym [e]. Z wyjątkiem kilku rodzimych (np. *этак, это, этот*) większość jest pochodzenia obcego. Nieco więcej rodzimych leksemów ma nagłosowe [a] (spójnik *а*, *азбука, азы, ахнуть, аканье*, ссл. *алчный, алчущий* i in.); zdecydowana większość jednak jest obcojęzyczna.

Tab. 9. Samogłoski nagłosowe

samogłoski	akcentowane					nieakcentowane				
	a	o	u	i	e	α	ɪ	ɪ	u	
dystrybucja	+*	+	+	+	+*	–	+	+*	–	+

W nagłosowych sylabach nieakcentowanych z reguły nie występują samogłoski II stopnia redukcji – zredukowane [ə], [i], [ɪ], [ũ] oraz [ɪ]. Powszechnie spotyka się [α], [ɪ] oraz [u] (np. [α] – *аттест, армяк, аккурано* i *окно, от него, орудие*; [ɪ] – *этаж, этический, эстамп*⁴⁶, *иду, цмена, ц она, история, цпаниец*; [u] – *уходить, у него, удить* itp.).

⁴⁵ Nagłosowe [y] pojawia się wyjątkowo w niektórych wyrazach dźwiękonaśladowczych: *ыкать, ыканье* i w nazwie litery **ы**.

⁴⁶ W wyrazach typu *езда, Елена, язык* w wymowie kulturalnej w nagłosie występuje sekwencja [ɪi]. Gład [i] może zanikać w niestarannej potocznej wymowie.

§ 33.1.2. Sekwencje „samogłoska + samogłoska” [V+V]. Możliwości występowania sekwencji złożonych z dwu samogłosek ([V+V]) w języku rosyjskim są raczej niewielkie. Przede wszystkim warto odnotować, że w takich ciągach drugim składnikiem nie może być [y], przed [i] zaś po samogłoskach może pojawiać się pod akcentem [j] (np. *мо́й, во́лнственный*), a w sylabach nieakcentowanych bardziej lub mniej wyraziste [i], dlatego np. w formach typu *вы́играть, по́иск* itp. nie można z absolutną pewnością upatrywać sekwencji [ʲyɪ], [ʲoɪ].

Sekwencje typu [V+V] w rosyjskich formacjach rodzimych są notowane głównie na styku prefiksально-приимковом i w skrótowcach literowych (akronimach), np. *заучи́ть, заобла́чный, вы́удить, наэконо́мить, надоу́мить, переубе́дить, по о́зеру, за окно́м, у Э́ллы, КЯ́У, ГПУ* [gepeʲu].

Wewnątrz morfemów sekwencje wokaliczne w wyrazach rosyjskich są rzadkością (*нау́к, нау́тина, а́укать, мя́укать*). W tej pozycji występują one głównie w wyrazach lub morfemach obcojęzycznych, np. *боа́, кано́э, ра́дио, поэ́т, ао́рта, неоло́гизм, зоопáрк, дуэ́ль, теорéма, эксплуа́тация, ра́диус, миллио́н* itd. Nieakcentowane [u] na drugim miejscu sekwencji w takich ciągach w języku rosyjskim w odróżnieniu od polskiego na ogół zachowuje swe właściwości sylabotwórcze, tzn. nie przekształca się w glajd typu [ɥ], np. *аудиéncia, качу́к, пау́за, теурги́я* i nie tworzy dyftongu na wzór pol. *paauza, aut* – [aw] itp. Sekwencje [ʲau] (*пау́за*), [ɔu] (*аудиéncia*), [jɥ] (*теурги́я*) są dwusylabowe – rozkładają się na dwie odrębne sylaby.

W wymowie sekwencji samogłoskowych w języku rosyjskim należy unikać charakterystycznej dla wymowy polskiej wstawki zwarcia kraniowego między nimi, np. *наука* – n[aʲu]ka, *pootwierac* – p[oʲo]twierac. Takie zwanie przed samogłoską w mowie rosyjskiej nie pojawia się także na styku prefiksально-приимковом (np. *на окне́, вы́учить, заохать* itp.). Może wystąpić fakultatywnie tylko po pauzie przed samogłoską nagłosową wyrazu fonetycznego, np. *окно́, ударéние, и́цет, аспéкт, о нём, у них*.

§ 33.2. Nowe sekwencje [V+V]. Obecnie w języku rosyjskim zachodzą pewne procesy prowadzące do powstania nowych sekwencji wokalicznych w pozycji wewnątrzmorfemowej również w wyrazach rodzimych. Wiąże się to z osłabieniem, a następnie zanikiem glajdu [i] między dwiema samogłoskami (pozycja interwokaliczna), z których druga jest nieakcentowana. W formach typu *мо́ю, зна́ю, во́ет, но́вая, ста́рые, рисы́ет, поеди́нок* itp. glajd [i] słabnie aż do zupełnego zaniku. Dzięki temu w wymowie rzeczywistej powstają nowe sekwencje samogłoskowe. Jednakże w odróżnieniu od sekwencji omówionych wyżej mają pewną cechę wyróżniającą – druga samogłoska jest wymawiana tak, jak po spółgłoskach miękkich, tzn. jako [ü], [ë] itd. Jednocześnie stojące przed nimi samogłoski akcentowane występują w odmianach typowych dla pozycji przed spółgłoską miękką – [ʲoʲ], [ʲaʲ], [ʲuʲ] itp.

Tym samym wyrazy *зна́ю, мо́я, но́вая* są wymawiane jako [znʲaʲü], [mʲoʲë], [nʲovʲë], a nie *[znʲau], *[mʲoə], *[nʲovʲə].

W języku polskim glajd [i] w pozycji interwokalicznej utrzymuje się we wszystkich kontekstach. Przeniesienie tego nawyku na grunt rosyjski (tzn. zachowanie dobitnej wymowy [i]) może prowadzić do powstania wrażenia „akcentu obcego”. Warto też pamiętać, że zanik [i] niezgłoskotwórczego zachodzi tylko w pozycji interwokalicznej. Po spółgłoskach (np. *бра́тья – [tʲjə], вы́пью – [pʲjü]* itp.) ten glajd stanowi trwały składnik struktury fonetycznej wyrazów i jego opuszczenie może prowadzić do zakłócenia komunikacji, np. wielokrotnie cytowanego nierozróżnienia sekwencji [CʲjV] vs [CʲV], np. form *выльет vs вьлет* czy *госты vs госту*.

§ 34. Specyficzne sekwencje głosek w języku rosyjskim. W języku rosyjskim są sekwencje głosek, których na ogół nie spotykamy w innych językach. Niektóre spośród nich w ten czy inny sposób wiążą się z miejscem glajdu [j] w rosyjskim systemie fonetycznym i z miękkością spółgłosek.

§ 34.1. Przed samogłoską w języku rosyjskim poza spółgłoskami twardymi ([C+V]) mogą być następujące sekwencje foniczne (tab. 10): 1) spółgłoska miękka – [CʲV], np. *дя́дя*, 2) spółgłoska miękka z [j] – [CʲjV], np. *ды́як*, 3) spółgłoska miękka z [ɪ] i [i] – [CʲɪjV], np. *комéдия* oraz 4) spółgłoska miękka z [ɪ] bez [j] – [CʲiV], np. *диáметр*. Po spółgłoskach [ʃ], [ʒ], [c] zamiast [ɪ] w sekwencjach 3. i 4. występuje [ɨ], np. *эмо́ция, циáнит*. Za tymi sekwencjami kryje się także zróżnicowanie struktur sylabicznych. Sekwencje [CʲV] i [CʲjV] tworzą jedną sylabę, [CʲɪjV] oraz [CʲiV] są dwusylabowe.

Samogłoski w sekwencjach typu [C'ɨ'V], [C'ɨ'V] na piśmie są oznaczane również literą *e*, np. *теáтр*, *сеáнс*, *теóрия*, *теургиá*, *теолóгия*, *алеу́ты*, *нео́н* itd.

Tab. 10. Specyficzne rosyjskie sekwencje głosek

	[C'V]	[C'jV] [CjV]*	[C'ɨ'V] [Cɨ'V]**	[C'ɨ'V] [Cɨ'V]**
przed samo- głoską akcen- towa- ną	<i>пя́тка</i> <i>бе́дра</i> <i>ве́л</i> <i>грузя́</i> <i>поля́на</i> , <i>поде́т</i> , <i>ле́н</i> <i>бере́т</i> , <i>ре́в</i> <i>ряд</i> , <i>буря́т</i> <i>иде́т</i> , <i>иде́м</i> <i>ткё́т</i> , <i>Кя́хта</i> <i>спасе́н</i> –	<i>пя́нка</i> <i>бе́т</i> <i>ве́м</i> , <i>живе́м</i> <i>друзья́</i> <i>италья́нка</i> , <i>полье́т</i> <i>воре́</i> , <i>старе́м</i> <i>буры́н</i> <i>пролье́т</i> , <i>копье́м</i> <i>кья́нти</i> <i>лосьо́н</i> –	<i>пиа́вка</i> <i>изби́ение</i> <i>Вийо́н</i> <i>зия́ть</i> <i>вли́ние</i> <i>остриё́</i> , <i>прие́м</i> <i>острия́</i> <i>прие́м</i> <i>авта́ркия</i> <i>персия́нка</i> –	<i>пиа́ла</i> , <i>пиа́но</i> , <i>теáтр</i> <i>био́лог</i> , <i>био́ника</i> <i>вио́ла</i> , <i>тео́лог</i> <i>азиа́т</i> , <i>идеáл</i> <i>лиáна</i> , <i>Лио́н</i> , <i>Лео́н</i> <i>врио́</i> , <i>Рио́ни</i> , <i>тео́рия</i> <i>Риа́д</i> , <i>шариáт</i> <i>идио́т</i> , <i>идио́м</i> <i>кио́т</i> , <i>киáн</i> , <i>океáн</i> <i>Сио́н</i> , <i>пансио́н</i> <i>моцио́н</i> ** <i>революцио́нный</i> **
przed samo- głoską nie- akcen- towa- ną	<i>пу́ля</i> <i>Вла́дю</i> <i>де́тям</i> <i>Мару́ся</i> <i>мо́лча</i> – – – –	<i>сту́лья</i> <i>грудо́ю</i> <i>бра́тьям</i> <i>бру́сья</i> <i>су́чья</i> <i>уду́щья</i> * <i>ру́жья</i> * – –	<i>монопо́лия</i> <i>ору́дию</i> <i>па́ртиям</i> <i>пару́сия</i> <i>отли́чия</i> <i>безду́щья</i> ** <i>ору́жья</i> ** <i>эмо́ция</i> ** –	<i>фо́лио</i> <i>диурез</i> , <i>тиамин</i> <i>сионизм</i> , <i>пионер</i> <i>Чиáно</i> <i>Шизофок</i> ** <i>Жиáр</i> , <i>Жионо́</i> ** <i>циани́т</i> ** <i>эмоцио́нальный</i> ** <i>Леони́д</i> , <i>идеали́ст</i>

Uwaga: asterysk pojedynczy * dotyczy występowania spółgłosek [š], [ž], [c], podwójny ** sygnalizuje pojawienie się [ɨ].

Przy oznaczaniu samogłosek [ɨ], [ɨ] literą *e* w starszym typie wymowy rosyjskiej wymawiano [i^ɛ] lub (w II stopniu redukcji) zredukowaną głoskę oznaczaną znakiem [ɚ]. Obecnie te głoski zlały się z nieakcentowanymi [ɨ], [ɨ], co zwiększyło częstotliwość występowania sekwencji [C'ɨ'V], [C'ɨ'V] i umocniło ich pozycję w systemie ortoepicznym języka rosyjskiego, mimo iż wewnątrz morfemu najczęściej są one cechą wyrazów obcej proveniencji. W wyrazach rodzimych można je spotkać na styku prefiksalno-przyimkowym po przyimku-przedrostku *при-* (np. *при́уме*, *приоткры́ть*), po przedrostkach *пре-*, *пере-* (*преубеди́ть*, *переадресова́ть*) i po negacjach *не-*, *ни-* (*неожиданно*, *неужели*, *не о́н*, *ниоткуда́*; *ни он* i *ни она́*).

Sekwencje realizowane jako [C'+ɨ+V], [C+ɨ+V] przy użyciu litery *и* lub *e* cechują staranny styl wymowy kulturalnej (literackiej). W mowie potocznej lub niestarannej, jak też w wyrazach częstotliwych mogą być skracane do sekwencji [C+j+V] lub nawet [C'+V], [C+V], np. **матерья́л*, **организацо́нный*, **бядло́гия* (*биоло́гия*), **сяни́зм* (*сионизм*), **тятра́льный* (*театра́льный*), *няфит (*неофит*), **идяли́зм* (*идеализм*), **бе́ника* (*био́ника*) itp. Jest to nowy trend w fonetyce rosyjskiej w XXI wieku, wcześniej traktowany jako gwarowy lub należący do mowy spontanicznej.

Sekwencje [C+ɨ+V] vs [C+j+V] mogą tworzyć minimalne⁴⁷ lub quasi-minimalne pary różnych wyrazów, np. *воскресе́нье* – *воскресéние*, *варе́нье* – *варе́ние*, *жизне́* – *жизни́е*, *ру́жья* – *ору́жья*, *Ма́рья* – *Мария́* oraz *ряд* – *Риа́д*, *ле́н* – *Лио́н* i wiele innych, lub też stylistyczne warianty wyrazów o tym samym znaczeniu

⁴⁷ Parę minimalną stanowią dwa wyrazy różniące się tylko jedną głoską.

(por. zwykle *сча́стья* i poetyckie *сча́стия* u M. Lermontowa, regularne *дья́вол* i patetyczne cerkiewne *диа́вол*; regularne *проше́ние*, *учрежде́ние* i potoczne *проше́нье*, *учрежде́нье*). Pojawianie się zakończeń na *-(н)ие* vs *-(н)ье* i *vice versa* w poezji rosyjskiej wynika czasem z potrzeb rytmicznych wiersza⁴⁸.

§ 34.2. Sekwencje z samogłoską [i] (a po [š], [ž], [c] – [ɨ]) w różnych kombinacjach z [j] w języku rosyjskim należy omówić odrębnie z tego względu, że można w nich zauważyć pewną specyfikę, zwłaszcza w sylabach wygłosowych. Polega to m.in. na tym, że oprócz zróżnicowania [C'i] vs [C'ji] (np. *семи́* – *семьи́*, *гости́* – *гостьи́*) należy rozróżniać również [C'ɨi] vs [C'ɨj] (*арми́и* – *арми́и*, *на́ртии* – *на́ртии*). Przy tym w sekwencjach [C'ɨi] występuje nie pojedyncza samogłoska, lecz dwuszczytowy (dwusylabowy) kompleks przedzielony mniej lub bardziej wyrazistym głajdem [i], zob. tab. 11.

Tab. 11. Wygłosowe sekwencje [C'ɨi] vs [C'ɨj] ([C'ɨi] vs [C'ɨj])*

[C' ɨi] ([C' ɨi]*)	[C' ɨj] ([C' ɨj]*)
<i>в печэ́нии</i>	<i>печэ́ний</i>
<i>при варэ́нии</i>	<i>варэ́ний</i>
<i>о Воскресэ́нии</i>	<i>воскресэ́ний</i>
<i>в а́рмии</i>	<i>а́рмии</i>
<i>на ста́нции*</i>	<i>ста́нций*</i>
<i>в ору́жии*</i>	<i>ору́жий*</i>

W języku rosyjskim istnieje zróżnicowanie sekwencji samogłosek bez [j] ([VV]) i takich samych samogłosek z [j] pomiędzy nimi ([VjV]), np. *нау́к* – *даю́т*. Przy tym w sekwencjach z [i] nieakcentowane samogłoski na skutek zaniku głajdu występują w swych przednich odmianach (zob. wyżej § 33.2).

Tab. 12. Sekwencje nagłosowe [jV] vs [ɨjV] vs [ɨV]⁴⁹

przed samogłoską	jV	ɨjV	ɨV
a	<i>я́сно</i>	<i>И́я</i>	<i>И́аков</i>
u	<i>ю́ный</i>	<i>ию́нь, ию́ль</i>	<i>ию́дей</i>
o	<i>ё́жик</i>		<i>ию́н, ию́ника, Ио́рдан, Ио́анн</i>
e	<i>е́м, е́ль</i>	<i>ие́рэй, Ие́русалим, иезу́ит</i>	
i		<i>Иису́с</i>	

Ciekawą osobliwością języka rosyjskiego nieznaną w innych językach (np. w polskim) jest występowanie w nagłosie wielu wyrazów obcojęzycznych (m.in. imion własnych) dwusylabowych sekwencji [ɨjV] i [ɨV] różnych od jednosylabowych ciągów typu [jV] (np. *ию́ль* – *Ию́да* vs *юг*, *И́я* – *И́аков* vs *я́сный* (zob. tab. 12. Sekwencje nagłosowe).

§ 34.3. **Sekwencje spółgłosek sonornych z obstruentami w śródgłosie i nagłosie.** Godne uwagi są również specyficzne sekwencje rosyjskie ze spółgłoskami sonornymi między dwoma obstruentami, np. *октя́брьский*, *надсмóтритчик*, *литáвритчик*, lub na początku wyrazów przed obstruentami: *мстить*, *ртуть*, *льстить*, *ржи*. Specyfika rosyjskich sekwencji spółgłoskowych w takich przypadkach polega na tym, że spółgłoski sonorne [r], [r'], [l'] zachowują swe właściwości, stając się sylabicznymi w śródgłosie, i w ten sposób pojawiają się sekwencje typu [br'sk], [tʃš':], [vʃš':], w których występują dodatkowe sylaby ze spółgłoską sonorną jako swoim centrum. Natomiast nagłosowe sekwencje mogą być realizowane z sonorną sylabiczną

⁴⁸ M.in. formy *сча́стия* u M. Lermontowa mogą być wywołane koniecznością zachowania jambicznego rytmu wiersza „Па́рус” (*Всё́, он сча́стия не и́щет // И не от сча́стия бе́жит*), natomiast A. Puszkina z tego samego powodu i dla zachowania rymu z wyrazem *видэ́нье* zamiast *мгно́вение* w wierszu „К***” użył *мгно́венье* (*Я по́мню чу́дное мгно́венье...*) i następnie konsekwentnie całą serię form na *-ье* (*вдохно́венье*, *заточе́нье*, *пробужде́нье*).

⁴⁹ Pomijam tu rzeczywiste postaci fonetyczne, tzn. realne samogłoski nieakcentowane, przytaczając tylko ortograficzne zapisy sekwencji.

lub z ubezdźwięcznioną: [ʃt] / [rt], [m̥s't'] / [m's't'], [l̥s't'] / [l's't'] itp. W języku polskim w sekwencjach typu [krv], [trk], [plv] i [rt] itp. (np. *krwawy*, *Piotrka*, *plwać*, *rtęć*) na ogół występują b/dźw. [ʃ] i [l], co może stwarzać Polakom pewne trudności w opanowaniu poprawnej wymowy rosyjskich sekwencji z sylabicznymi sonornymi.

§ 34.4. Uproszczenia fonetyczne w formułach adresatywnych z imionami odojcowskimi (patronimami) i innych formach. Używanie imion osobowych z patronimicznymi (odojcowskimi) imionami (np. *Ива́н Васи́льевич*, *А́нна Петро́вна*, *Васи́лий Фёдорович*, *Анто́нина Константи́новна*) stanowi specyficzną cechę rosyjskiej etykiety językowej. Są one używane również jako adresatywy przy zwracaniu się do rozmówcy lub przywołując go w różnych sytuacjach. W funkcji adresatywnej najczęściej występują one w postaci skróconej np. *Иван Ива́нович* → *Ван Ва́ныч*, *Алекса́ндр Алекса́ндрович* → *Сан Са́ныч*, *Па́вел Па́влович* → *Пал Па́лыч*, *Мари́я Алекса́ндровна* → *Мри́я Ликса́нна* lub nawet *Мри́я Са́нна*, *Екатери́на Васи́льевна* → *Тьри́на Си́льнна*⁵⁰. Skracanie patronimów przedstawione wyżej w postaci ekstremalnej może przechodzić przez stadia pośrednie, np. *Ива́нович* → [ɪv'anəiç'] → [v'an'iç'] → [v'an'ič'], *Алекса́ндровна* → [l'iks'andʁnə] → [l's'andnə] → [s'andnə] → [s'andnə].

Przegląd wszystkich patronimów i ich stopniowego skracania przekracza zakres niniejszych wykładów. Można tylko stwierdzić, że nieakcentowane zakończenia patronimów dla mężczyzn na *-ович*, *-евич* rzadko są realizowane w postaci [C+əv'ič'], [C'+iv'ič'], można odnotować postać [C+əič'] → [C'ič'] (*-ва́ныч*) i [C'+ič'] → [C'ič'] (*-си́лич*). Końcowe fragmenty żeńskich patronimów zapisywane jako *-ична* są stale realizowane z sekwencją [ʃn], a nieakcentowane zakończenia typu *-овна*, *-евна* są skracane do postaci [C+ənnə] (*-ва́нна*), [C'+iɲnə] (*-си́льнна*) itd.

Wymowa odtwarzająca w każdej sytuacji komunikatywnej pełną postać foniczną adresatywów o strukturze „imię osobowe + patronim” wynikającą z ich pisowni (tzw. wymowa ortograficzna) cechuje cudzoziemców, zdradza więc, że mówiący nie jest rodowitym Rosjaninem. Taka wymowa występuje nawet u cudzoziemców władających wzorową wymową rosyjską.

Skracania i uproszczenia dotyczą również innych wyrażen, zwłaszcza w mowie spontanicznej (częstotliwe np. przy liczebnikach, por. *пятьдесят* [p'ʲis'ät], *сёмьдесят* [s'ëm'is'it], **ты́ща* (*ты́сяча*), a także w innych formacjach, np. *бۇдет* [b'u'it], *хóдит* – [x'o'it], *пра́вильно* [pr'a'ɪ'ń], *когда́* – [kadá] itd.). Ich pełny opis również przekracza ramy akademickiego wykładu. Opanowanie takiej wymowy, a przede wszystkim wiedza o niej powinna być jednym z celów praktycznego przyswajania języka na poziomie filologicznym.

Na tym kończą się wykłady poświęcone w głównej mierze fonetyce, czyli opisowi rosyjskiej wymowy we wszystkich jej przejawach i szczegółach, na jakie można sobie pozwolić w wykładach dla słuchaczy, dla których język rosyjski jest jeszcze obcy. Następne wykłady będą poświęcone funkcjonalnej analizie głósowni rosyjskiej, czyli fonologii, przy której będą czasem potrzebne odwołania do szczegółów fonetycznych.

⁵⁰ Warto przytoczyć okrzyk *Палóсич* (*Пáвел Óсипович*) sprzedawczyni na widok Korowiowa i Behemota demolujących sklep dewizowy w powieści M. Bułhakowa „Mistrz i Małgorzata”.

Wykład 9. FONOLOGIA

§ 35. Uwagi wstępne. Poprzednie wykłady były poświęcone zagadnieniom fonetycznym. Fonetyka zajmuje się warstwą brzmieniową mowy w ten sposób, że bada konkretną wymowę ciągu fonicznego, zwracając (w miarę możliwości) uwagę na najdrobniejsze szczegóły ich artykulacji i brzmienia (w badaniach akustycznych) czy percepcji (w badaniach percepcyjnych). W wykładach ze względu na to, że słuchaczami są osoby dopiero próbujące opanować język rosyjski jako obcy, uwaga była skoncentrowana na aspekcie artykulacyjnym. Dlatego starałem się przedstawić całość zjawisk związanych z wymową (artykulacją) poszczególnych głosek i ich kombinacji w zależności od kontekstu i innych zjawisk fonicznych (w szczególności od akcentu). W pewnych przypadkach jednak (np. alternacje samogłosek, napełnienie foniczne pewnych jednostek znaczeniowych i in.) trzeba było wykroczyć poza zakres ściśle fonetyczny, przedstawiając funkcjonowanie lub występowanie głosek w zależności np. od formy gramatycznej, od struktury morfemowej czy od konieczności rozróżniania jednostek znaczeniowych (wyrazów). Główny nacisk był jednak położony na aspekt materialny, fizyczny. Istotnym metodologicznie wnioskiem badań fonetycznych jest stwierdzenie, że konkretnych głosek w mowie danego języka jest nieskończenie wiele. Nawet więcej – nieskończenie wiele jest konkretnych realizacji jakiegokolwiek typu głoski (np. nieskończenie wiele [a] czy [ɪ] lub [t]). Prezentacja tej nieskończonej wielkości wymagałaby nieskończonej ilości czasu, dlatego w różnych opisach fonetycznych najczęściej poprzestaje się na prezentacji najwyżej kilku realizacji, czasem tylko jednej. Takie też były opisy fonetyczne w poprzednich wykładach.

§ 36. Fonologia i fonetyka. Zjawiska foniczne języka można analizować nie tylko z punktu widzenia materialnego, artykulacyjnego, lecz także zwracać uwagę na aspekt funkcjonalny, czyli na funkcję, jaką one pełnią w języku. Przy takim podejściu uwagę skupiamy nie na osobliwościach i niuansach wymowy, lecz na kwestiach dotyczących miejsca zjawisk fonicznych w strukturze języka, na zasadach ich funkcjonowania oraz na strukturze podsystemu języka, do którego należą. Dział lingwistyki zajmujący się tym podsystemem jest nazywany fonologią.

Wyodrębnienie fonologii z fonetyki wynika z postulatu rozróżniania w obiekcie lingwistyki dwu aspektów lub poziomów analitycznych, czyli mowy i języka. Rozróżnienia tych aspektów dokonał przed ponad 100 laty założyciel współczesnej lingwistyki, szwajcarski językoznawca Ferdinand de Saussure. Badanie mowy polega na bezpośredniej obserwacji zjawisk zachodzących w trakcie posługiwania się językiem. Analiza na poziomie mowy traktuje zjawiska foniczne jako fizyczne, materialne, tzn. jako jednostki artykułowane, mające określone brzmienie, występujące w różnorodnych kombinacjach ze sobą, i – w szczególności – jako głoski i ich sekwencje tworzące jednostki wyższego poziomu (mające znaczenie). Fonetyka może posługiwać się przy tym narzędziami innych dziedzin (np. anatomii w badaniach artykulacji czy fizyki w badaniach akustycznych).

W analizie na poziomie języka te same zjawiska są rozpatrywane jako manifestacje abstrakcyjnych relacji mających na celu pełnienie podstawowej funkcji języka: funkcji komunikatywnej, ukierunkowanej na przekazywanie informacji. Analiza poziomu językowego jest właściwym obiektem lingwistyki jako dziedziny naukowej i posługuje się w zasadzie własnymi metodami i procedurami, odwołując się tylko do ogólnych i/lub szczegółowych podstaw metodologicznych wszelkiego opisu naukowego.

Zjawiska foniczne biorą udział w pełnieniu funkcji komunikatywnej przez to, że nadają kształt materialny jednostkom języka mającym znaczenie – morfemom, wyrazom i ich sekwencjom biorącym udział w tworzeniu podstawowych jednostek komunikatywnych języka – zdań i tekstów. Różne jednostki mające znaczenie, zwłaszcza znaczenie leksykalne, czyli popularnie mówiąc – wyrazy, na ogół mają niejednakowy kształt foniczny. Wyjątek stanowią homonimy – wyrazy o różnym znaczeniu, lecz jednakowej postaci fonicznej, np. *uax* jako termin szachowy i jako tytuł władców Iranu.

Wynika to stąd, że zjawiska foniczne (głoski) na poziomie języka pełnią funkcję dystynktywną, tzn. pozwalają rozróżniać znaczące jednostki języka. Na przykład wyrazy: *там, дам, нам, сам, рам, лам, вам, мам* są różnymi jednostkami znaczącymi, w ich nagłosie zarazem znajdują się różne foniczne elementy –

głoski, pozwalające identyfikować je jako jednostki o różnych znaczeniach. Wyrazy *кмо* i *мок* różnią się tym, że te same składniki foniczne zajmują różne miejsca w wyrazie, natomiast *yuël* i *uël* – obecnością/brakiem samogłoski w nagłosie. Jest rzeczą naturalną, że mogą istnieć wyrazy różniące się całkowicie swym kształtem fonicznym, np. *мох* – *пуч* – *каша* i in.

Z drugiej strony, składniki foniczne pozwalają ustalać tożsamość określonej jednostki znaczącej, tzn. pełnią funkcję konstytutywną, która jest uzupełnieniem dystynktywnej i jest z nią ściśle sprzężona.

Tym samym fonologia, mając wspólny z fonetyką obiekt analizy – zjawiska foniczne, poddaje je analizie, biorąc pod uwagę to, czy i jak, a także dlaczego pełnią one określone funkcje, i stawia pytania dotyczące identyczności lub odmienności jednostek znaczących ze względu na ich kształt foniczny.

§ 37. Podstawowe pojęcia fonologii. Podstawowej jednostce fonetycznej mowy – głosce – na poziomie analizy fonologicznej odpowiada pojęcie fonemu, który jest analizowany jako jednostka języka pełniąca funkcję dystynktywną. Najbardziej ogólna definicja fonemu brzmi następująco: jest to najmniejsza, niepodzielna jednostka planu wyrażania, niemająca znaczenia, zdolna pełnić funkcję dystynktywną. Bardziej konkretne definicje fonemu zależą od przyjętej teorii lingwistycznej i od tego, jakie jednostki znaczące są uważane za podstawę analizy lingwistycznej. Na przykład w Moskiewskiej Szkole Fonologicznej podstawą analizy jest nie wyraz, lecz allomorf (znacząca część wyrazu), co dawało specyficzne rezultaty dla identyfikacji fonemów w konkretnych przypadkach, np. w formach *ёод-у* i *ёод-а* w rdzeniu jest postulowany ten sam fonem mimo różnego brzmienia ([v'od-y] vs [vəd-'a]). Jeszcze bardziej skomplikowana podstawa analizy i reguły de-rywacji fonicznej obowiązują w szkołach wywodzących się z językoznawstwa transformacyjno-generatywnego (zob. Szkoły morfonologiczne, § 51).

Język rosyjski był poddawany interpretacji fonologicznej przez różne kierunki lub szkoły fonologiczne. W swoich wykładach system fonologiczny języka rosyjskiego będę przedstawiał zgodnie z ogólnymi zasadami strukturalizmu europejskiego, wywodzącego się głównie z Praskiego Koła Lingwistycznego, umożliwiającego taki sposób analizy, który może być wykorzystywany przy opanowywaniu jakiegoś języka jako obcego i pozwala na zwarte przedstawienie całości systemu.

§ 38. Fonemy i zasady ich identyfikacji. Podstawowe właściwości fonemu jako jednostki językowej w strukturalizmie europejskim są określane na poziomie formy wyrazowej. Do nich należy dyskretność, tzn. niepodzielność na mniejsze odcinki czasowe. Następstwem tego założenia jest to, iż fonem jest minimalną, niemającą znaczenia, jednostką planu wyrażania, tzn. fizycznej strony znaku językowego. Fonemy same w sobie są pozbawione znaczenia. Na przykład ani w fonemie /s/, ani w /o/, ani w /n/⁵¹, tworzących rosyjski wyraz *соп* nie jest zawarta żadna przesłanka, że oznacza on ‘stan spokoju i wypoczynku z wyłączoną świadomością’. Ta forma ma takie znaczenie tylko jako kompleks tych fonemów i tylko przy określonym ich szyku (por. inną kolejność tych samych fonemów w wyrazie *нос*). Związek tych fonemów ze znaczeniem nie jest bezpośredni. Polega on na tym, że fonemy mogą być podstawą rozróżniania i utożsamiania form wyrazowych, tzn. pełnić funkcję dystynktywną i konstytutywną, służąc jako składniki postaci fonicznej jednostki znaczącej. Dlatego spotykany powszechnie skrót myślowy: „zastąpienie jednego fonemu innym powoduje *zmianę znaczenia* wyrazu” jest merytorycznie niewłaściwy. Substytucja fonemów prowadzi jedynie do *zamiany postaci fonicznych* wyrazu, a to z kolei do utożsamienia go z wyrazem już mającym inne znaczenie lub zgoła nieistniejącym, czyli nie mającym żadnego znaczenia (zob. niżej).

Na poziomie mowy odpowiednikami fonemów są głoski. Zadanie fonologii polega na uogólnieniu nieograniczonej liczby (czyli wspomnianej na wstępie nieskończonej wielości) głosek i sprowadzeniu ich do ograniczonej liczby fonemów w trakcie procedury identyfikacji. Inaczej mówiąc, nieskończoną wielość wariantów sprowadza się do ograniczonej liczby inwariantów, czyli elementów stałych o niezmiennym statusie systemowym. W tym celu są stosowane różnorodne zasady i kryteria. Jednym z pierwszych w fonologii było kryterium par minimalnych – istnienie w języku dwu wyrazów różniących się tylko jedną głoską. Można na przykład ustalić, że wiele spółgłosek obstruentalnych różniących się dźwięcznością i bez-

⁵¹ Fonemy w strukturalizmie ujmuje się w ukośny nawias, np. /s/.

dźwięcznością należy w języku rosyjskim traktować jako manifestacje różnych fonemów. Wynika to z istnienia w języku rosyjskim par minimalnych: *том – дом, был – был, сон – зон* itp., które pozwalają wyróżnić fonemy /t/, /d/, /p/, /b/, /s/, /z/.

Stosowana jest również procedura komutacji – zastępowanie głosek wyrazu innymi. Jeśli taka zamiana prowadzi do powstania innego wyrazu lub wyrazu nieistniejącego, to takie głoski należy uznać za manifestacje odrębnych fonemów. Na przykład o odrębności fonematycznej /š/ i /b/ świadczą próby zamiany nagłosowego /š/ spółgłoską /b/ zarówno w wyrazach *шар, шок, шум, шить* (powstają istniejące w języku *бар, бок, бум, быть*), jak również w wyrazach *шинель, шалаш*, kiedy powstają nieistniejące w języku **бынель, *балаш*, a zatem następuje dezintegracja tożsamości wyrazów. Natomiast jeśli przy tej procedurze tożsamość wyrazu nie jest zakłócona, to głoski należy traktować jako alofony jednego fonemu. Na przykład, zamiana wygłosowego sonornego [r] w wygłosie wyrazów *мур, шар, удар* bezdźwięcznym [r̥] (zob. § 26.1) nie skutkuje powstaniem wyrazu o innym znaczeniu i nie zakłóca tożsamości wyrazu, różnica między [r] a [r̥] nie wywołuje istnienia różnych jednostek znaczeniowych, zatem te głoski należy uznać za alofony fonemu /r/.

Z tymi zasadami wiąże się także analiza dystrybucyjna, rozpatrująca występowanie głosek w różnych pozycjach. Jeśli dwie odmienne głoski występują w tej samej pozycji w wyrazach o różnym znaczeniu, to są one manifestacjami różnych fonemów (np. [l'] i [l] w *пóлька vs пólка, поля vs полá, даль vs дал* itp. należy uznać za manifestacje fonemów /l'/ i /l/). Natomiast jeśli jedna z głosek występuje w pozycji, w której nie może występować druga, i *vice versa*, to między nimi zachodzi stosunek dystrybucji komplementarnej. Można wtedy zakładać, że są one alofonami jednego fonemu. Na przykład samogłoska [ä] występuje między spółgłoskami miękkimi, gdzie nie jest znane [a], występujące w innych pozycjach, w których z kolei nie ma [ä]. To pozwala wnioskować, że są one alofonami tego samego fonemu. Można rozróżniać alofony pozycyjne i fakultatywne. Pozycyjnymi alofonami fonemu /a/ są [a], [ä], [â], gdyż są zależne od kontekstu pozycyjnego, natomiast spółgłoski [r] i [r̥] manifestujące fonem /r/ są alofonami fakultatywnymi, ponieważ występują w tej samej pozycji (wygłos wyrazu), zaś taka czy inna odmianka zależy od staranności lub tempa wymowy, jak też od takich czy innych upodobań mówiącego.

Identyfikacja głosek jako alofonów jednego fonemu w strukturalizmie europejskim wymaga fonetycznego podobieństwa – nie można uznawać za alofony jednego fonemu głosek rozbieżnych.

Po dokonaniu procedury identyfikacji fonemów według przedstawionych wyżej zasad ustala się inwentarz fonemów, który w danym języku powinien składać się ze ściśle określonej liczby jednostek.

§ 39. Opozycje fonologiczne i cechy dystynktywne. Między fonemami jako jednostkami służącymi do rozróżniania kształtu fonicznego form wyrazowych istnieją relacje przeciwstawienia – opozycje. Dzięki opozycjom między fonemami można dostrzec mniejsze lub większe podobieństwo, które pozwala na charakterystykę fonemów uwzględniającą ich elementy składowe – fizyczne czyli artykulacyjne cechy alofonów będących manifestacjami danych fonemów. Na przykład między alofonami fonemów spółgłoskowych /p/ i /b/ można zauważyć więcej zbieżnych parametrów artykulacyjnych, niż między /p/ a /z'/. Alofony fonemów /p/ i /b/ mają wspólne miejsce (wargowość) i sposób (zwartość) artykulacji oraz należą do spółgłosek twardych. Różnica między nimi sprowadza się do bezdźwięczności alofonów fonemu /p/ w przeciwieństwie do dźwięczności alofonów /b/. Między alofonami fonemów /p/ i /z'/ wspólna jest tylko przynależność do klasy spółgłosek, pozostałe parametry – miejsce oraz sposób artykulacji, jak również [±miętkość] i [±dźwięczność] są odmienne. Dlatego opozycja /p/ : /b/ jest określana jako jednowymiarowa, a /p/ : /z'/ jako wielowymiarowa.

Cechy, które różnią fonemy w opozycjach jednowymiarowych, są określane jako dystynktywne (dalej: CD). Natomiast właściwości fonetyczne niewystępujące w opozycjach uważane są za redundantne (zbyteczne). Przy tym jednak status dystynktywności cechy nie jest absolutny. Ta sama cecha może być dystynktywna dla jednego typu fonemów, a redundantna dla innych. Na przykład [±dźwięczność] jest dystynktywna w opozycjach fonemów /p/ : /b/, /s/ : /z/ i in. Dlatego fonemom /p/ i /s/ można przypisać bezdźwięczność ([–dźwięczność]), a /b/ i /z/ dźwięczność ([+dźwięczność]) jako ich CD. Dla fonemu /r/ cecha ta ma status redundantnej, ponieważ spółgłoska bezdźwięczna [r̥] jest alofonem fonemu /r/, a nie odrębnym

fonemem. O fonemie /r/ można powiedzieć, iż nie różni się tą cechą od jakiegokolwiek innej, nie jest więc ona dla niego dystynktywna.

CD należą do podstawowych pojęć fonologicznych. Fonemy bowiem mogą być traktowane jako jednostki pochodne, ponieważ każdy fonem może być przedstawiony jako zespół (wiązka) CD. Na przykład ros. /p/ może być przedstawione jako wiązka następujących CD, zapisanych w układzie binarnym⁵² [+spółgłoskowość, +wargowość, +zwartość, –dźwięczność, +twardość].

W fonologii powstawały i nadal powstają różnorodne systemy CD. W niniejszym wykładzie system fonologiczny języka rosyjskiego jest oparty na wyróżnionych na wykładach z fonetyki artykulacyjnych właściwościach alofonów fonemów rosyjskich. Dodatkowo w wykładzie 12 (§ 49) system będzie przedstawiony w postaci dendrytu opartego na binarnym ujęciu wszystkich CD i analizującego całość systemu (bez odrębnego traktowania spółgłosek i samogłosek).

§ 40. System fonologiczny i korelacje. Na ustaleniu inwentarza fonemów i ich CD analiza fonologiczna języka się nie kończy, ponieważ jednym z postulatów współczesnej lingwistyki jest postulat przedstawiania języka jako systemu o określonej strukturze, wynikający z tezy, że język nie jest luźnym zbiorem poszczególnych niepowiązanych ze sobą elementów (np. głosek czy fonemów), lecz systemem jednostek mającym ściśle określoną strukturę. Jednym z poziomów strukturalnych systemu językowego jest (pod)system fonologiczny, który również cechuje określona, specyficzna dla danego języka struktura relacji między podstawowymi jednostkami – fonemami i ich CD.

Struktura systemu fonologicznego jest określana przez opozycje fonemów i ustalone dzięki nim CD, które na przecięciu z fonemami przedstawiają relacje między nimi oraz wyznaczają określone miejsce każdego fonemu, a w ostatecznym rezultacie wszystkich fonemów w systemie.

Jednowymiarowe opozycje fonologiczne, w których występuje ta sama CD, są określane jako opozycje proporcjonalne. Na przykład cecha dźwięczności występuje w proporcjonalnych opozycjach /p/ : /b/, /f/ : /v/, /t/ : /d/, /s/ : /z/, /š/ : /ž/ itd. Szereg takich opozycji tworzy korelację fonologiczną. Tym samym można stwierdzić istnienie w języku rosyjskim korelacji spółgłosek według CD dźwięczność vs bezdźwięczność, którą można przedstawić również w układzie binarnym jako [±dźwięczność]. Korelacji zazwyczaj jest kilka. Drugą istotną korelacją rosyjskiego systemu fonologicznego jest miękkościowa, której szczegółowa analiza, jak i przegląd pozostałych korelacji, będzie przedstawiona w następnym wykładzie. Fonemy wchodzące w największą liczbę korelacji tworzą centrum systemu fonologicznego, natomiast fonemy, które nie wchodzą do żadnej korelacji, są traktowane jako znajdujące się na peryferiach systemu⁵³.

§ 41. Fonemy i pozycje. W wyrazach i formach wyrazów fonemy znajdują się względem siebie w skomplikowanych relacjach. Istnieją relacje paradygmatyczne, które powstają między jednostkami językowymi analizowanymi jako porównywalne ze sobą zjawiska. Przykładem paradygmatyki w fonologii mogą być opozycje fonemów występujących w tej samej pozycji w dwu lub więcej wyrazach, np. /k/ : /g/ : /x/ : /p/ : /b/ : /v/ : /m/ : /t/ : /n/ : /l' / : /m' / w nagłosie wyrazów *kom*, *zod*, *xod*, *nom*, *gom*, *gom*, *mom*, *tom*, *dom*, *nom*, *dem*, *mëd*.

Można wyróżnić także relacje syntagmatyczne, które przejawiają się w połączeniach fonemów ze sobą w granicach form wyrazowych, np. w zjawiskach zależności asymilacyjnych i neutralizacji fonemów w różnych pozycjach. Dla poszczególnych korelacji, a czasem również dla pojedynczej opozycji, można wyróżnić pozycje mocne i słabe. Pozycją mocną dla danej korelacji lub danej opozycji jest taka, w której mają one możliwość maksymalnego rozróżnienia. Na przykład usytuowanie rosyjskich spółgłosek przed samogłoskami jest pozycją mocną dla korelacji spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych.

Ze słabą pozycją mamy do czynienia w przypadku, kiedy dana opozycja lub korelacja nie może być zrealizowana. W takich przypadkach zachodzi neutralizacja fonemów, w której wyniku fonemy rozróżniane w pozycji mocnej są reprezentowane przez alofon jednej z nich lub przez inną głoskę. Na przykład w języku rosyjskim w wygłosie przed pauzą mogą występować tylko obstruenty bezdźwięczne, dlatego dla korelacji

⁵² Układem binarnym jest przedstawienie jakiegoś zjawiska za pomocą znaków „+” vs „–” lub nacechowania zero-jedynkowego.

⁵³ Nie mylić z pojęciem mocnego centrum akcentowego i słabego peryferium (zob. § 15.1).

dźwięcznościowej spółgłosek ta pozycja jest uważana za słabą i tym samym za pozycję neutralizacji CD [±dźwięczność].

Dyskusyjny pozostaje status głosek pojawiających się w pozycjach neutralizacji. W klasycznej fonologii Praskiego Koła Lingwistycznego jest im przypisywany status archifonemu, tzn. takiej jednostki fonologicznej, której brakuje jednej z CD właściwych dla fonemów danej klasy. Na przykład w wyrazach *мог* i *мок* w wygłosie postuluje się istnienie archifonemu /K₁/, który w odróżnieniu od fonemów /k/ i /g/ nie ma CD [±dźwięczność]. W innych szkołach w takich przypadkach głoska jest interpretowana jako alofon jednego z neutralizowanych fonemów, tym samym w wyrazach *мог* i *мок* w wygłosie upatruje się fonem /k/.

Wykład 10. Analiza rosyjskiego systemu konsonantycznego

§ 42. **Konsonantyzm rosyjski.** System fonemów spółgłoskowych w języku rosyjskim liczy 37 jednostek (zob. tab. 13). Status fonematyczny wielu spośród nich nie wymaga specjalnego uzasadnienia. Możliwość użycia ich w pozycji mocnej, tzn. przed samogłoskami, jest jednym z argumentów na rzecz ich odrębności fonematycznej. Istnienie wielu par minimalnych lub quasi-minimalnych pozwala dokonać identyfikacji całości rosyjskiego systemu konsonantycznego. Na przykład, z pary *мать – мять* wynika konieczność wyróżnienia nagłosowych spółgłosek jako alofonów odrębnych fonemów /m/ – /m'/, z kolei para *мять – нять* pozwala wyróżnić fonem /p'/, którego odrębność od /p/ jest uzasadniona parą *нясть – пасть*. Poszukując w ten sposób innych par minimalnych, można zidentyfikować wszystkie fonemy konsonantyczne języka rosyjskiego. Przykładowy ciąg takich par jest przedstawiony w ćw. 93 na s. 105 skryptu z 2021 r.

Jednak w poszczególnych przypadkach warto zastanowić się nad identyfikacją fonemów spółgłoskowych, nad wyodrębnieniem niektórych cech dystynktywnych (dalej: CD) i przypisaniem ich fonemom. Prezentację systemu konsonantycznego prowadzę według klas fonemów spółgłoskowych wyróżnionych ze względu na miejsce (§ 43) i sposób (§ 44) artykulacji oraz korelację dźwięcznościową (§ 45) i miękkościową (§ 46), idąc od góry tabeli.

Tab. 13. System fonemów spółgłoskowych języka rosyjskiego i ich CD

Klasy lokalne \ Klasy modalne	wargowe		j ę z y k o w e			
	tw.	mięk.	twarde		miękkie	
głajdy			j			
lateralne			ł		l'	
wibranty			r		r'	
nosowe	m	m'	n		n'	
b/dźw. zwarte	p	p'	t		t'	
dźw.	b	b'	d		d'	
afrykatywne			c		č	
b/dźw. szczelinowe	f	f'	s		s'	
dźw.	v	v'	z		z'	
			š		š'	
			x		x'	
Klasy modalne \ Klasy lokalne	tw.	mięk.	tw.	mięk.	tw.	mięk.
	wargowe		zębowe		dziąsłowe	
			przedniojęzykowe			
			tylnojęzykowe			

§ 43. **Klasy lokalne.** CD związane z miejscem artykulacji pozwalają zidentyfikować klasy lokalne spółgłosek rosyjskich. Najpierw można dokonać podziału na klasę wargowych i niewargowych (językowych). Wśród spółgłosek wargowych nie ma potrzeby wyodrębniania dwuwargowych i wargowo-zębowych, jak w opisie fonetycznym (zob. § 8), ponieważ ta różnica jest fonologicznie nieistotna (nierелеwantna), w opozycjach /p/ : /f/, /b/ : /v/, /p'/ : /f'/, /b'/ : /v'/, jak również /m/ : /v/, /m'/ : /v'/, /m/ : /f/, /m'/ : /f'/ dla zróżnicowania fonemów wystarczają cechy związane ze sposobem artykulacji, a mianowicie zwartość/szczelinowość w opozycjach /p/ : /f/, /b/ : /v/ i nosowość/nienosowość w opozycjach /m/ : /v/, /m'/ : /v'/ itd. W dodatku warto zauważyć, że mogą być warianty spółgłosek wargowych, które łączą w sobie zwarcie dwuwargowe z wargowo-zębowym, np. [b^v] – *обвалыть* czy [p^f] – *сапфир*. Przypisanie im domniemanej CD [+dwuwargowość] byłoby niezgodne ze stanem faktycznym.

Cecha językowości jest wystarczająca dla określenia miejsca artykulacji /j/ oraz spółgłosek lateralnych, wibrantów i nosowych /n/, /n'/. Jako dystynktywna występuje ona dopiero w opozycjach spółgłosek nosowych – /m/ : /n/, /m' / : /n'/. Dla /j/, lateralnych i drżących spółgłosek jest ona cechą zbyteczną (redundantną), ponieważ w regularnej wymowie rosyjskiej nie ma glajdu wargowego⁵⁴, lateralnych wargowych⁵⁵ i wibrantu wargowego. Ponieważ jednak alofony tych fonemów w języku rosyjskim są wymawiane regularnie w strefie językowej, to językowość można traktować jako inherentną cechę glajdu /j/ i wibrantów, tzn. taką, która, wynikając z glajdowości, lateralności czy wibracyjności, stale im towarzyszy. Lateralną (boczną) strikturę alofonów /ʎ/ i /ʎ'/ czy wibrację czubka języka dla /r/ można rozpatrywać jako uwarunkowaną fizjologicznie, tzn. przypisaną językowi.

Takie ukształtowanie cechy językowości znajduje potwierdzenie również w tym, że na przykład wśród alofonów /n/ znajduje się nie tylko zębowe [n] i dźwiękowe [ɲ], lecz także tylnojęzykowe [ŋ] oraz glajd nosowy [ɲ̃] (zob. § 28.2). Tym samym zawężenie konkretyzacji tej cechy lokalnej dla fonemu /n/ (np. do przedniojęzykowości) byłoby sprzeczne z rzeczywistym stanem rzeczy. Z kolei zaś językowość jako niepodzielna cecha lokalna fonemu /r/ znajduje potwierdzenie również w jego indywidualnych odmianach, wśród których można odnotować tylnojęzykowe (tzw. „uwularne”) [ɹ].

Dla spółgłosek zwartych językowość, znajdującą się w opozycji do wargowości, należy podzielić na przedniojęzykowość i tylnojęzykowość. Przedniojęzykowość jako niepodzielna CD fonemów /t/, /d/, /t'/, /d'/ dobrze współgra z tym, że wśród ich alofonów występują nie tylko zębowe, lecz także dźwiękowe [t], [d], [t'], [d'] (zob. § 28.1).

Podziału przedniojęzykowych na zębowe i dźwiękowe należy dokonać tylko dla spółgłosek szczelinowych i afrykatywne, ponieważ w opozycjach typu /s/ : /š/ różnica ta jest – jak się wydaje – najważniejsza⁵⁶. Wśród szczelinowych tworzy ona niewielką korelację, złożoną z 4 opozycji: /s/ : /š/, /z/ : /ž/, /s'/ : /š'/, /z'/ : /ž'/.

Wyróżnienie klasy spółgłosek tylnojęzykowych nie dostarcza chyba większych wątpliwości. Tworzą ją trzy pary spółgłosek /k/ – /k'/, /g/ – /g'/, /x/ – /x'/. Kontrowersje wokół ich identyfikacji dotyczą nie miejsca artykulacji, lecz problemu korelacji miękkościowej i dźwięcznościowej (zob. niżej).

Można wyróżnić kilka korelacji opartych na CD miejsca artykulacji. Wśród zwartych tworzą je opozycje wargowych z przedniojęzykowymi i tylnojęzykowymi: /p/ : /t/ : /k/ – /b/ : /d/ : /g/ – /p'/ : /t'/ : /k'/ – /b'/ : /d'/ : /g'/, a wśród szczelinowych opozycje wargowych z wymienioną wyżej korelacją zębowych i dźwiękowych: /f/ : /s/ : /š/ – /v/ : /z/ : /ž/ – /f'/ : /s'/ : /š'/ – /v'/ : /z'/ : /ž'/.

Forma tych korelacji jest nie dychotomiczna (binarna), lecz tzw. gradualna, zawierająca w szeregu więcej niż dwie opozycje. Można je z grubsza przedstawić w następującej postaci:

Korelacja lokalna zwartych	Korelacja lokalna szczelinowych
p : b : p' : b'	f : v : f' : v'
t : d : t' : d'	s : z : s' : z'
k : g : k' : g'	š : ž : š' : ž'

§ 44. Klasy modalne. CD oparte na sposobie artykulacji wynikają z różnic istniejących między alofonami różnych fonemów spółgłoskowych. Cecha glajdowości dla /j/ wynika stąd, że obydwa jego alofony: głoska [j] o pewnych cechach spółgłoskowych i glajd [j̃], stanowią ogniwo pośrednie między samogłoskami a spółgłoskami. Glajdy mają wiele wspólnego z samogłoskami, są wokoïdami (zob. § 8), w ich artykulacji bowiem

⁵⁴ Taki glajd jest w systemie fonematycznym języka polskiego. Jest to wargowa spółgłoska /w/, oznaczana najczęściej literą **ł**, np. *łapa*, *była*, *szłam* itp., dlatego w języku polskim /j/ i /w/ tworzą opozycję jako językowa vs wargowa.

⁵⁵ Wargowa realizacja [ʎ] jest znana niektórym dialektom rosyjskim oraz może wystąpić jako nienormalna fakultatywna manifestacja tego fonemu, co potwierdza tezę, że dla ros. /ʎ/ nie ma wyróżniającej cechy miejsca artykulacji. Jest ona w tym wypadku redundantna.

⁵⁶ Są próby uzasadniania różnicy między alofonami spółgłosek /s/ a /š/ itp. kształtem szczeliny lub tym, że alofony /s/ są jednoogniskowe, a /š/ – dwuogniskowe (mające dwie szczeliny w jamie ustnej).

nie ma przeszkód dla prądu powietrza w kanale głosowym. Ponieważ jednak nie pełnią funkcji sylabotwórczych, są zaliczane do systemu konsonantycznego. Na tym polega specyfika fonemu /j/ w porównaniu z pozostałymi spółgłoskami, których alofony są kontoidami (zob. § 8), czyli głoskami, w których artykulacji w kanale głosowym obserwuje się tworzenie i pokonywanie striktur.

Właściwości artykulacyjne alofonów /ʎ/ i /ʎ'/ polegają na bocznym (lateralnym) przejściu prądu powietrza, a /r/ i /r'/ na drganiu (wibracji) języka w jamie ustnej. Alofony /m/, /m'/ i /n/, /n'/ cechuje przejście części prądu powietrza przez jamę nosową. Stąd wynika kwalifikacja ich CD i odniesienie do odpowiednich klas modalnych. Spółgłoski zwarte, wymawiane zazwyczaj z niedużą eksplozją po rozwarciu, jako cechę najbardziej ogólną mają zwarcie, eksplozja bowiem w pewnych kontekstach lub warunkach mówienia może zupełnie zanikać lub być niepostrzegana. Dla /c/ i /č'/ za moment istotny można uznać afrykatywny sposób artykulacji, tzn. zakończenie zwarcia szczeliną lub po prostu spowolnione albo ześlizgowe rozwarcie, a dla spółgłosek typu /v/, /z/, /ž/, /x/ – szczelinę.

Korelacje związane ze sposobem artykulacji są niezbyt wyraziste. Można odnotować jedynie niewielką korelację według CD „lateralna vs drżąca” (/ʎ/ : /r/, /ʎ'/ : /r'/) oraz „zwarta vs szczelinowa” wśród spółgłosek wargowych (/p/ : /f/, /p'/ : /f'/, /b/ : /v/, /b'/ : /v'/). Korelacja „zwarta vs szczelinowa” spółgłosek językowych jest zakłócona brakiem jednoznacznego odniesienia cechy miejsca artykulacji. Na przykład /t/ jako spółgłoska przedniojęzykowa wchodzi w tę korelację jednocześnie i z /s/, i z /š/. W innym przypadku istnieją nierównomierne relacje z cechą dźwięczności – dla /k/ i /g/ ta cecha jest dystynktywna, dla /x/ – redundantna.

§ 45. Korelacja dźwięcznościowa. CD [±dźwięczność] jest notowana w znacznej liczbie opozycji wśród spółgłosek zwartych i szczelinowych. Tworzą one obszerną korelację złożoną z 12 par spółgłosek – /p/ : /b/, /p'/ : /b'/, /f/ : /v/, /f'/ : /v'/, /t/ : /d/, /t'/ : /d'/, /s/ : /z/, /s'/ : /z'/, /š/ : /ž/, /š'/ : /ž'/, /k/ : /g/, /k'/ : /g'/. Nie wchodzi do niej przede wszystkim spółgłoski sonorne. Przypadki ich ubezdźwięcznienia nie stoją z tym w sprzeczności, ponieważ realizacje b/dźw. [m̥], [n̥], [ŋ̥'] [ʎ̥], [ʎ̥'], [r̥], [r̥'], podobnie jak i zgłoskotwórcze [m̥], [n̥], [ŋ̥'], [ʎ̥], [ʎ̥'], [r̥], [r̥'] pojawiające się w wygłosie po spółgłoskach (zob. § 26.1), są alofonami fonemów /m/, /n/, /n'/, /ʎ/, /ʎ'/, /r/, /r'/.

Również niektóre spółgłoski obstruentalne przy analizie fonologicznej nie wchodzi do tej korelacji, gdyż cecha dźwięczności nie jest dla nich dystynktywna. Dotyczy to afrykat /c/ i /č'/ oraz szczelinowych tylnojęzykowych /x/ i /x'/. Taki ich status wynika z braku w języku rosyjskim głosek */z/ i */z'/, */ɣ/ i */ɣ'/ o statusie fonemów. Natomiast pojawiające się w pewnych kontekstach [ʒ], [ž'] oraz [ɣ] i [ɣ'] należy traktować jako alofony fonemów /c/ i /č'/ oraz /x/ i /x'/, przy czym w pozycji przed spółgłoskami dźwięcznymi (zob. § 25 i 26.2) są one wariantami pozycyjnymi, [ɣ] i [ɣ'] zaś w wyrazach typu *Богa*, *благие* – wariantami fakultatywnymi.

W odróżnieniu od spółgłosek sonornych cecha bezdźwięczności dla tych fonemów jest jednak relewantna, czyli fonologicznie istotna, ponieważ przed nimi zachodzi neutralizacja korelacji dźwięcznościowej – przed [c], [č'], [x], [x'] dopuszczalne są tylko obstruenty bezdźwięczne, por. [šč] – *запоро́жцы*, [fč'] – *ковчѣг*, [tx] – *по̀дхо̀д*, [vx'] – *ни́ху* i in.

Korelacja dźwięcznościowa spółgłosek znajduje odbicie w neutralizacji CD [±dźwięczność] w wielu pozycjach: w wygłosie przed pauzą, na szwie międzywyrazowym (zob. § 26), w śródgłosie przed spółgłoskami bezdźwięcznymi i przed dźwięcznymi z wyjątkiem /v/ i /v'/ (zob. § 25). Są to dla tej korelacji pozycje słabe. Mocną pozycją dla CD [±dźwięczność] jest położenie przed samogłoską, spółgłoską sonorną oraz przed /v/ i /v'/, po których następuje samogłoska lub spółgłoska sonorna z samogłoską.

§ 46. Korelacja miękkościowa. Największą korelacją w konsonantyzmie rosyjskim jest miękkościowa – szereg proporcjonalnych opozycji fonemów różniących się twardością i miękkością. Nie ulega wątpliwości, że nie wchodzi do niej jedynie fonem /j/, gdyż w języku rosyjskim nie ma innych glajdów. Przy pozostałych spółgłoskach można z większą lub mniejszą pewnością rozważać możliwość włączenia ich do tej korelacji.

Niemniej należy uzasadnić relewancję fonologiczną tej cechy dla rosyjskich spółgłosek generalnie i w pewnych szczegółowych przypadkach.

§ 46.1. Dla 12 par spółgłosek – /m/ : /m'/, /p/ : /p'/, /b/ : /b'/, /f/ : /f'/, /v/ : /v'/, /ʎ/ : /ʎ'/, /r/ : /r'/, /n/ : /n'/, /t/ : /t'/, /d/ : /d'/, /s/ : /s'/, /z/ : /z'/ – dystynktywność tej cechy jest niewątpliwa, ponieważ są one rozróżniane przed samogłoskami, w wygłosie wyrazowym, a niektóre spółgłoski również przed innymi spółgłoskami (por. *пóдка* – *пóлька*, *гóркай* – *гóрькой*, *ба́нка* – *ба́нька*, *ре́дкай* – *ре́дькой* itd.).

Ponieważ w języku rosyjskim istnieje zdecydowana opozycja typu [C'V] : [C'jV] (zob. § 12.2 i 34.1), sekwencji spółgłosek miękkich z samogłoskami nie można interpretować jako ciągów fonemów z /j/, co jest uzasadnione dla miękkości wielu spółgłosek na przykład w języku polskim, w którym w zasadzie tylko głoski palatalne nie wymagają obecności glajdu [j] przed samogłoskami (zob. § 10.2 o palatalności asynchronicznej cechującej realizację tzw. miękkości w języku polskim).

§ 46.2. Do korelacji miękkościowej należy już włączyć spółgłoski tylnojęzykowe, które przez dłuższy czas znajdowały się poza nią, a twarde [k], [g], [x] i miękkie [k'], [g'], [x'] były traktowane jako pozycyjne warianty fonemów /k/, /g/, /x/ pozbawionych zróżnicowania pod względem tej cechy. Między nimi bowiem panowała dystrybucja komplementarna – miękkie były możliwe tylko przed /I/ i /e/, przed którymi nie mogło być twarde tylnojęzykowych, twarde natomiast notowano przed /a/, /o/, /u/, przed którymi z kolei nie mogło być miękkich, oraz w wygłosie, gdzie miękkie również nie mogły występować. Jednakże w ciągu XX wieku dzięki zapożyczeniom i akronimom pojawiły się z jednej strony sekwencje /ke/, /ge/, /xe/, z drugiej zaś /k'a/, /k'o/, /k'u/, /g'a/, /g'o/, /g'u/ itd. (zob. § 32.1), które zmieniły zasady łączliwości tych spółgłosek z samogłoskami i doprowadziły do tego, że twarde i miękkie spółgłoski tylnojęzykowe zyskały status odrębnych fonemów.

Jednakże włączenie spółgłosek tylnojęzykowych do korelacji miękkościowej nie jest pełne – można tu odnotować pewne ograniczenia. Przeciwwstawienie /k/ : /k'/, /g/ : /g'/, /x/ : /x'/ notuje się tylko przed fonemami samogłoskowymi /e/, /o/, /a/, /u/. W śródgłosie nie ma ich opozycji przed fonemem /I/ włączającym jako alofony samogłoski [i] i [y] (zob. niżej § 47). W odróżnieniu od innych par tej korelacji nie są one również przeciwstawiane w wygłosie i przed spółgłoskami, co można traktować jako konsekwencję ich późnej, dopiero XX-wiecznej fonematyzacji.

§ 46.3. Miękkie szczelinowe spółgłoski dźwiękowe [š:] i [ž:] czasem są interpretowane jako sekwencje dwóch fonemów – /š+č/ lub nawet /s+č/ i /ž+ž/. Przesłanką takiego traktowania jest fakt, że każde połączenie spółgłoski [s] lub [š] z [č'] prowadzi do wymowy [š':] (zob. § 28.1). W przypadku [ž':] zakłada się zmiękczenie podwojonego [ž] wewnątrz morfemu.

W innych interpretacjach uznaje się odrębność fonematyczną /š':/ i /ž':/, lecz czasem przypisuje się im długość jako bardziej istotną CD i przez to nie włącza się do korelacji miękkościowej, traktując miękkość jako cechę inherentną długości.

Jednakże długość tych spółgłosek nie jest stała (por. możliwość wymowy krótkiego [š'] w formach *платц*, *пóмоуць*, *моуцный*, *хуцный*, zob. § 12.5). Stałe jest to, że zachowują się one jak spółgłoski miękkie, przed nimi bowiem (głównie przed /š'/) zachodzi neutralizacja korelacji miękkościowej innych spółgłosek (np. [n] – [n'], [t] – [t'] przed [š:], por. [n'] w *гóщицк*, *каменицк*, [t'] – *отсчёт*, zob. § 27.2.3). To, jak również fakt, iż spółgłoski [š:], [ž:] istnieją jako jednolite kompleksy artykulacyjne, pozwala traktować je jako odrębne fonemy i włączać do korelacji miękkościowej, przypisując im status miękkich korelatów dla twardych spółgłosek /š/, /ž/. Z kolei status spółgłosek /š/, /ž/ jako nacechowanych twardością znajduje potwierdzenie również w tym, że przed nimi zachodzi neutralizacja CD [±miękkość] niektórych spółgłosek w wariacie twardym (np. [d] w *поджáть*, [r] w *кóришн*, *гóрше*, [v] w *вжúтьсá*, zob. § 27.2.1).

Odrębność par /š/ : /š'/, /ž/ : /ž'/ od omówionych wyżej wargowych i przedniojęzykowych (zob. § 46.1) polega jedynie na tym, że one same są neutralizowane względem tej cechy w ograniczonym zakresie (zob. § 27). Na przykład brak ich neutralizacji przed /j/ i przed innymi przedniojęzykowymi.

§ 46.4. Istnieją również próby interpretacji /c/ i /č⁵⁷/ jako fonemów skorelowanych ze sobą w sposób następujący: twarde /c/ – miękkie /č'/. Wynika to stąd, że alofony /c/ w mocnych pozycjach i w większości słabych

⁵⁷ Fonem /č/ jako niemający CD [+miękkość] nie może być oznaczony diakrytyką [']. Dopiero potraktowanie go w ramach korelacji miękkościowej powinno dać oznaczenie /č'/.

są twarde, natomiast alofony /č/ miękkie. One same zachowują się również odpowiednio do tego przeciwstawienia – przed nimi zachodzi neutralizacja CD [$\pm$ miękkość] wielu spółgłosek (np. twarde [n], [s], [r] przed [c]: *концы́, го́нца, це́на, го́рцы*, zob. § 27.2.1, i miękkie [nʲ] przed /čʲ/, np. *ко́нчик, го́нчар*, zob. § 27.2.2). Odpowiednio też wpływają na alternacje samogłosek w pozycjach nieakcentowanych (po /c/ jako twardej dominuje *a-owatość*, po /čʲ/ jako miękkiej w śródgłosie panuje *i-owatość*). Przy traktowaniu ich jako pary „twarda vs miękka” miejsce artykulacji byłoby nierelevantne.

Jednakże można te spółgłoski interpretować również jako zróżnicowane pod względem CD miejsca artykulacji: /c/ – jako spółgłoskę zębową, a /č/ – dźwiękową, ponieważ ich alofony należą do odpowiednich klas lokalnych. Przy takim traktowaniu nierelevantną byłaby CD [$\pm$ miękkość].

Spółgłoski te są jedynymi afrykatami w rosyjskim konsonantyzmie i dlatego można zakładać, że w ich przypadku obydwie CD: zębowość-dźwiękowość i twardość-miękkość są ściśle ze sobą powiązane, pozostając nierozdzielne (zob. dodatkowe argumenty na rzecz takiej interpretacji w § 49).

§ 46.5. Tym samym korelacja miękkościowa w języku rosyjskim może być reprezentowana przez co najmniej 17 opozycji fonologicznych, a przy włączeniu do niej również afrykat – nawet przez 18. Poza korelacją pozostaje jedynie fonem /j/, dla którego CD [$\pm$ miękkość] nie jest dystynktywna.

Dominacja korelacji miękkościowej w rosyjskim konsonantyzmie łącznie z redukcją samogłosek nieakcentowanych w sposób najbardziej wyrazisty stanowi o specyfice rosyjskiego systemu fonologicznego.

Rozważania o statusie fonologicznym spółgłosek w niektórych przypadkach prowadziłem bez powoływania się na szczegółowy materiał językowy, operując tylko zjawiskami i pojęciami fonologicznymi. Konkretnie przykłady są bowiem zawarte we wcześniejszych wykładach i partiach skryptu poświęconych problematyce fonetycznej. W tym wykładzie odwoływałem się do odpowiednich paragrafów i akapitów, w których można znaleźć uzasadnienie stawianych tez i proponowanych rozwiązań.

Wykład 11. System wokaliczny języka rosyjskiego

§ 47. Wokalizm. Samogłoski akcentowane. Interpretacja fonologiczna akcentowanych samogłosek rosyjskich w większości przypadków nie sprawia trudności. Status /a/, /o/, /e/, /u/ jako odrębnych fonemów nie ulega wątpliwości. Wynika to z istnienia minimalnych par typu *мал – мол – мул, сор – сэр – сур, мял – мѐл – мел*. Warianty tych samogłosek, występujące w różnych kontekstach fonetycznych, np. [a] – [ä] – [ˈa] – [aˈ] – [â] – [ˈâ] itp. (zob. § 14), należy traktować jako pozycyjne alofony jednego fonemu, ponieważ relacje między nimi mieszczą się w ramach dystrybucji komplementarnej, a ponadto wzajemne ich zastępowanie nie prowadzi do utraty tożsamości wyrazu lub do zlania się z wyrazem o innym znaczeniu. Np. zamiana alofonu [â] wariantem [a] w wyrazach *дал, вал, мальи́й, за́лы* i innych zawierających wariant [â] po spółgłoskach twardych przed [ɫ] nie spowoduje dezintegracji tych wyrazów, utrudni jedynie poprawną ortofonicznie wymowę tej rosyjskiej spółgłoski lub wywoła wrażenie „akcentu obcego”.

Akcentowane [i], [y] również są przeciwstawiane innym samogłoskom. Znajduje to wyraz w minimalnych parach *мул – мыл, сон – сын, сэр – сыр, мял – мил, мою́ – мою́* itp., które dobitnie świadczą o ich odrębności od fonemów /a/, /o/, /e/, /u/. Relacje pomiędzy samymi samogłoskami [i] – [y] są bardziej skomplikowane. Z ich łączliwości ze spółgłoskami (zob. § 32.1) wynika, że między nimi istnieje dystrybucja komplementarna i dlatego należy je rozpatrywać jako alofony jednego fonemu. Tak zresztą interpretują je przedstawiciele wielu szkół fonologicznych, z wyjątkiem szkoły L. Szczerby, zwanej kiedyś Leningradzką Szkołą Fonologiczną. Zwolennicy odrębnego statusu fonematycznego tych samogłosek jako dowód przytaczają istnienie w języku rosyjskim takich wyrazów, jak nazwa litery **ы** albo czas. *ыкать*. Jednakże takie twory językowe stanowią odrębny podsystem wyrazów – dźwiękonaśladowczych lub specjalnych⁵⁸ pozostających poza podstawowym systemem językowym. W podstawowym systemie języka rosyjskiego [i] i [y], będąc w pozycjach nawzajem wykluczających się, są alofonami fonemu, który tutaj oznaczam symbolem /I/, by nie utożsamiano go ze znakiem [i] jako oznaczeniem głoski na poziomie fonetycznym i przez to nie ograniczono do alofonu [i].

§ 47.1. Tym samym na rosyjski wokalizm akcentowany składa się 5 fonemów: /a/, /o/, /e/, /u/ oraz /I/. Jego systemowe ujęcie prezentuje tab. 14.

Tab. 14. Rosyjski system wokaliczny

Labializacja Stopień rozwarcia	nielabializowane	labializowane
	wysoki	ɪ
średni	e	o
niski	a	

CD rosyjskich samogłosek akcentowanych oparte są na różnicach trzech stopni rozwarcia (wysoki, średni, niski) i braku/obecności labializacji. Cecha szeregu jest nierелеwantna, co dobrze kojarzy się z przemieszczaniem się ich alofonów pozycyjnych do tylnej lub przedniej strefy jamy ustnej w zależności od kontekstu spółgłoskowego, szczególnie od takiej lub innej wartości CD [±miętkość] sąsiednich spółgłosek w trakcie dyftongizacji samogłosek w sylabach akcentowanych (zob. § 13.1). Tak więc alofony fonemu /a/ należą do trzech szeregów: [ä] do przedniego, [a] do środkowego i [â] do środkowo-tylnego, a w szczególnym kontekście – po spółgłoskach miękkich przed [ɫ] (np. *взял, нача́ло*) występuje alofon [ˈâ], którego artykulacja przebiega przez wszystkie trzy strefy jamy ustnej.

Również przebieg artykulacji alofonów fonemu /I/ obejmuje wszystkie szeregi: przedni – [i], środkowy – [y], środkowy przesuwany do przodu [yˈ] przed spółgłoską miękką i tylny [yˌ] przed [ɫ] (zob. § 14). Zatem

⁵⁸ Gdyby takie wyrazy włączyć do podstawowego systemu językowego, należałoby postulować istnienie drżącego dwuwargowego fonemu występującego w żartobliwym nazwisku *Фюйтикевич-Тпрутынковский* i uznać zawierający tę głoskę okrzyk *тпру!*, używany przez Rosjan dla zatrzymania konia, za jednostkę podstawowego systemu językowego.

stwierdzenie, że CD fonemu /a/ jest np. szereg środkowy lub tylny, byłoby nieprawdziwe, bo zakładałoby istnienie jakiegoś fonemu typu *[a] o cesze dystynktywnej „szereg przedni”, a w przypadku /I/ przypisanie CD „szereg przedni” wykluczałoby z jego alofonów różne warianty samogłoski [y]. Analogicznie postulowanie CD „szereg tylny” dla fonemu /u/ wymagałoby uznania przedniego [ü] występującego między miękkimi spółgłoskami (zob. § 14) za odrębny fonem, podczas gdy jest to pozycyjny alofon fonemu /u/, którego CD jest labialność i wysoki stopień rozwarcia.

Korelacje w rosyjskim wokalizmie akcentowanym są dość skromne. Są tylko korelacje według CD [±labializacja]: /u/ : /I/, /o/ : /e/ i według cechy, którą można przedstawić binarnie jako [±wysoki stopień rozwarcia]: /I/ : /e/, /u/ : /o/. Fonem /a/ nacechowany CD [+niska] nie wchodzi do żadnej korelacji.

§ 48. Wokalizm nieakcentowany. Fonematyczna interpretacja rosyjskiego wokalizmu nieakcentowanego zależy od zasad teoretycznych szkoły fonologicznej. Poniższa interpretacja jest oparta na przedstawionych wyżej (zob. § 38–41) założeniach europejskiego strukturalizmu. Przy takim pojmowaniu fonologii samogłoski nieakcentowane są traktowane jako alofony fonemów wyróżnionych w pozycji akcentowanej, a nie jako odrębny typ fonemów o CD [+nieakcentowana]. Ich niesamodzielny status fonologiczny wynika chociażby z tego, że akcent rosyjski należy rozpatrywać jako należący do hierarchicznie wyższego poziomu w systemie języka rosyjskiego – do poziomu znajdującego się pomiędzy fonologicznym a leksykalno-morfologicznym, który można odnieść do morfonologii. Samogłoski nieakcentowane są pozycyjnymi wariantami odnośnych akcentowanych i jako takie nie mogą służyć jako elementy zdolne rozróżniać postaci foniczne jednostek znaczących w opozycji do akcentowanych. Potwierdzają to również testy komutacji. Na przykład zamiana samogłoski akcentowanej [a] w wyrazie *дál* nieakcentowaną [α] lub [ə] nie doprowadzi do zlania się tego wyrazu z innym, najwyżej nada mu dziwne brzmienie. Tak samo odwrotna zamiana – samogłosek nieakcentowanych [α] lub [ə] przez [a] akcentowane – nie spowoduje zakłócenia w komunikacji. Wymowa *[kara-daš'a] – *карандашá* nie będzie potraktowana jako inny wyraz rosyjski lub zgoła jakiś nieznan. Będzie tylko odebrana jako „dziwna” w zwyczajnej konwersacji. Taka realizacja pojawia się np. przy skandowaniu (krzyku), kiedy każda sylaba jest akcentowana, lecz to nie prowadzi do utożsamienia tego wyrazu z innym lub do uznania go za nieistniejący.

Nieakcentowane samogłoski rosyjskie można zatem potraktować jako alofony wyróżnionych wyżej akcentowanych na zasadzie podobieństwa fonetycznego i określenia wspólnoty CD.

§ 48.1. Nieakcentowane [u] i [ü] należy odnieść do fonemu /u/ na podstawie wspólnoty ich podstawowej CD [+labialność]. Nieakcentowane [ɪ], [ĩ] oraz [ɨ], [ĩ], między którymi jest stosunek dystrybucji komplementarnej (zob. § 32.2.), są alofonami fonemu /I/ jako nielabializowanej samogłoski wysokiej.

Za alofony fonemu /a/ można uznać nieakcentowane [α], [ə] i [ǝ], ponieważ są one samogłoskami nielabializowanymi, bardziej niskimi niż inne samogłoski nieakcentowane. Widać to na czworobokach wokalicznych samogłosek I i II stopnia redukcji (zob. § 17 i 18), gdzie [α], [ə] i [ǝ] są usytuowane najniżej.

Traktowanie samogłosek nieakcentowanych [ɪ], [ɨ] i [ĩ], [ĩ] jako alofonów fonemu wyróżnionego w wokalizmie akcentowanym zależy od tego, jaki wariant wymowy uznaje się za aktualny dla współczesnego języka rosyjskiego. Przy uwzględnieniu archaicznej już po części normy ortoepicznej, w której alternanty /e/ akcentowanego (czyli [i^ɛ] i [y^ɛ]) jeszcze się różnią od nieakcentowanych [ɪ], [ɨ], [ĩ], [ĩ], należy je traktować jako alofony fonemu /e/. Natomiast pominięcie takiej wymowy, tzn. uznanie, że między alternantami /e/ i /I/ nie ma już różnicy (zob. § 17.2–4, 18.3), skutkuje interpretacją samogłosek [ɪ], [ɨ] i [ĩ], [ĩ] jako alofonów fonemu /I/.

§ 48.2. Umożliwia to postulowanie dla rosyjskiego wokalizmu nieakcentowanego dwu wariantów systemu: starszego i współczesnego, które różnią się między sobą inwentarzem fonemów (4 lub 3 jednostki) i liczbą CD stopnia rozwarcia (3 lub 2 stopnie). Przy porównaniu wokalizmu nieakcentowanego z akcentowanym od razu widoczne są istotne różnice między nimi – zmniejszenie liczby fonemów i CD oraz wariantywność wokalizmu nieakcentowanego. Na tym m.in. polega istota redukcji samogłosek nieakcentowanych w języku rosyjskim.

Specyfika rosyjskiego wokalizmu nieakcentowanego polega jeszcze na tym, że obydwa warianty systemu w pełnym wymiarze w śródgłosie występują tylko po spółgłoskach twardych i dopiero w wygłosie występują zarówno po twardych, jak i po miękkich. Przy współczesnym stanie systemu w tych pozycjach przeciw-

stawiane są fonemy /l/ i /a/, tzn. [α] i [ə] po spółgłoskach twardych różnią się od [ɫ] i [ɨ] w śródgłosie i wygłosie, np. жары́ – жиры́, рада́ – рады́, няня́ – няни́. Przy systemie starszym do tego dochodzi ewentualne rozróżnienie alofonów fonemów /e/ i /l/, tzn. odróżnianie [y^e] od [ɫ] lub [ɨ] po spółgłoskach twardych [ʂ], [ʐ], [c] w śródgłosie (np. це́нить – це́низм) i wygłosie (np. в са́же – са́жи), jak również samogłoski [i^e] od [ɫ] w wygłosie po miękkich (np. няне́ – няни́).

W śródgłosie po spółgłoskach miękkich liczba fonemów redukuje się również do 3 w systemie starszym (/l/, /e/, /u/) i zaledwie do 2 we współczesnym (/l/, /u/), gdyż w takiej pozycji nie występują nieakcentowane alofony fonemu /a/ (zob. § 32.2). Przy całkowitym zaniku samogłosek nieakcentowanych w pozycjach II stopnia redukcji (zob. § 23) pozostaje 1 fonem samogłoskowy, którego relewancję fonologiczną należy postulować, ponieważ w przeciwnym razie trudno byłoby wyjaśnić sylabiczność spółgłosek w opozycji do zwykłych grup spółgłoskowych. Takie rozwiązanie jest bardziej korzystne, niż postulat uznania za odrębne fonemy spółgłosek sylabicznych, których liczebność powinna byłaby równać się liczbie wyróżnionych wcześniej fonemów spółgłoskowych (z wyjątkiem /j/, zob. § 33.1). Za sylabicznością spółgłosek na poziomie fonemacyjnym byłby więc odpowiedzialny postulowany jedyny fonem samogłoskowy. Jest to być może przewidywalny kierunek rozwoju rosyjskiego systemu fonologicznego w przyszłości, kiedy samogłoski zredukowane całkowicie zanikną jako jednostki fizyczne, lecz zostanie utrzymana struktura sylabiczna wyrazu rosyjskiego.

Trzeba tu nadmienić, że należy już w pełni zaakceptować system współczesny, starszy traktując jako odchodzący w przeszłość, archaiczny.

Tab. 15. Wokalizm nieakcentowany

2. System starszy

labial. / rozzwarcie	nielabializowane	labializowane
wysokie	ɪ	ʉ
średnie	e	
niskie	a	

3. System współczesny

labial. / rozzwarcie	nielabializowane	labializowane
wysokie	ɪ	ʉ
niskie	a	

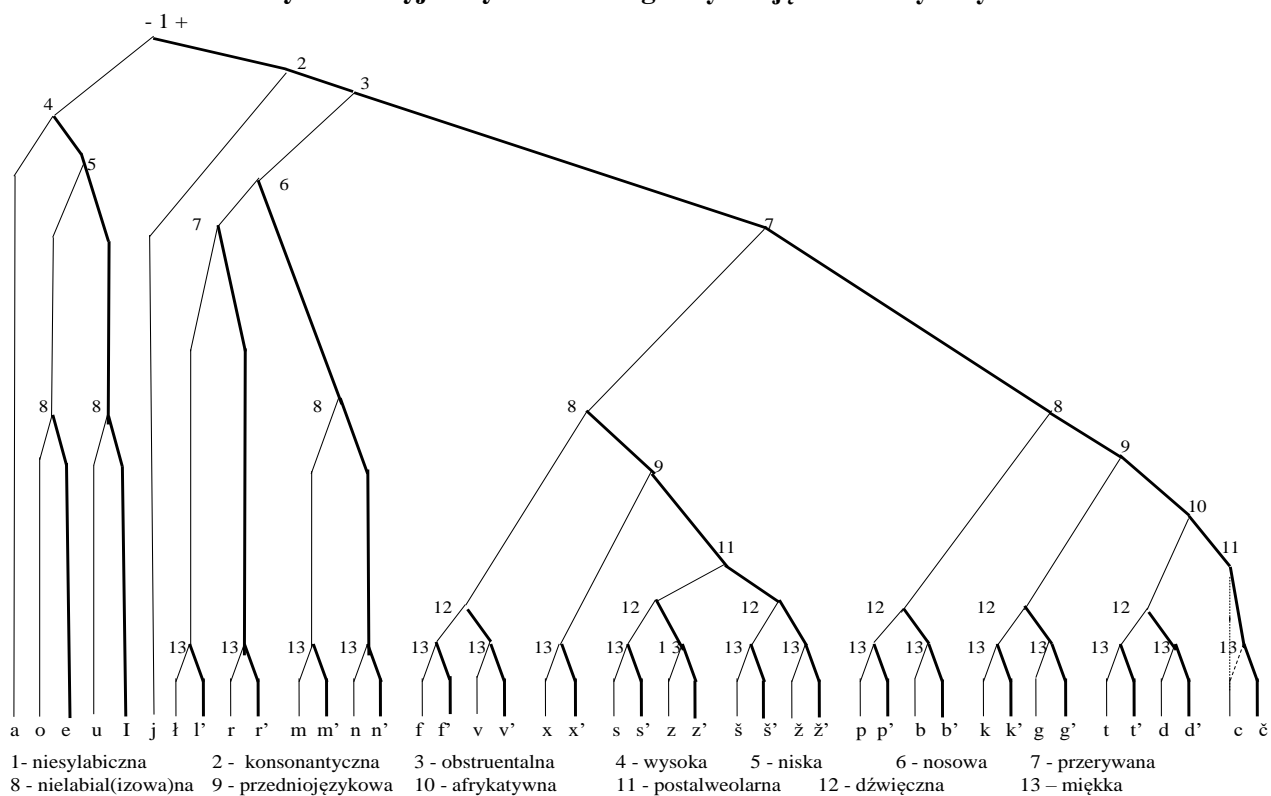
W następnym wykładzie przedstawiam dendrytową interpretację rosyjskiego systemu fonologicznego oraz krótką informację o dwóch szkołach morfonologicznych, czyli takich, które analizują rosyjski system fonologiczny, biorąc za punkt wyjścia morfem jako podstawową jednostkę języka i koncentrując uwagę na relacjach morfonologicznych.

Wykład 12. System fonologiczny języka rosyjskiego w ujęciu dendrytowym. Morfonologiczne interpretacje zjawisk fonicznych

§ 49. **Dendryt.** Przedstawienie rosyjskiego systemu fonologicznego w postaci odrębnych tabel dla systemu konsonantycznego i wokalicznego nie jest jedynym możliwym. Istnieją matrycowe ujęcia systemu obejmujące spółgłoski i samogłoski jako jedną całość. Rozwinięciem matrycy systemu jest dendryt. Takie ujęcia były opracowywane przede wszystkim dla CD opartych na danych akustycznych, lecz później także na danych artykulacyjnych. Niżej przedstawiam opracowany przez siebie dendryt rosyjskiego systemu fonologicznego traktujący niektóre CD jako wspólne dla samogłosek i spółgłosek oraz operujący binarnym ujęciem wszystkich CD. Układ dendrytu i nazwy niektórych cech są inne, niż w ujęciach tabelarycznych i wymagają komentarza.

Rozbicie systemu w całości i w poszczególnych fragmentach polega na przypisaniu CD do określonej części systemu lub do poszczególnego fonemu. Cechy w układzie binarnym są ponumerowane i odzwierciedlają ich hierarchiczną wartość od najbardziej ogólnej (1), do najbardziej szczegółowej (13). Binarność jest uwidocznioma w lewym lub prawym kierunku i grubości linii wskazujących na odpowiednią wartość CD – cienkie linie skierowane na lewo wskazują wartość ujemną (–) określonej CD, linie pogrubione skierowane na prawo – na wartość dodatnią (+)⁵⁹.

Ryc. 9. Rosyjski system fonologiczny w ujęciu dendrytowym

CD #1 jest funkcjonalnie zdefiniowana jako $[\pm\text{niesylabiczność}]$ pozwalająca na rozbicie systemu na podsystem wokaliczny $[-\text{niesylabiczność}]$ umieszczony na lewym skrzydle dendrytu i system konsonantyczny skierowany na prawą stronę zgodnie z CD $[\pm\text{niesylabiczność}]$. Kolejnym punktem rozbicia jest **CD #2** $[\pm\text{konsonantyczność}]$ wyróżniająca w systemie konsonantycznym gład $/j/$ jako element niekonsonantyczny (czyli wokoid) i spółgłoski *sensu stricto* (kontoidy). **CD #3** $[\pm\text{obstruentalność}]$ wyróżnia spółgłoski sonorne

⁵⁹ Odbiega to od dendrytowego ujęcia w innych opracowaniach, w których wartości dodatnie i ujemne są ukierunkowane inaczej: dodatnie (+) na lewo, ujemne (–) na prawo. Różnica wynika z zastosowanych niżej sformułowań poszczególnych CD. Np. przeformułowanie CD $[\pm\text{niesylabiczność}]$ na $[\pm\text{sylabiczność}]$ spowodowałoby zmianę ukierunkowania. Jednakże proponowany tu system CD i ukierunkowanie ich wartości, moim zdaniem, lepiej odzwierciedla relacje między fonemami rosyjskimi i ich CD.

[–obstruentalne] i obstruenty. Zwracam uwagę na to, że cecha #3 nie figurowała w systemie CD w układzie tabelarycznym w § 42. Z **CD #4** [±wysoka] i **CD #5** [±niska] powracamy do samogłosek. Cechą [–wysoka] dysponuje jedynie /a/ reprezentowany przez alofony o najniższym stopniu rozwarcia. Natomiast relatywna cecha [+wysoka] obejmuje grupę samogłosek średnich i wysokich, ich dalsza kwalifikacja wymaga wprowadzenia **CD #5** [±niska] pozwalającej na wyróżnienie samogłosek [–niskich] /u/, /I/ oraz [+niskich] /o/, /e/, a w rzeczywistości obniżonych (definicja tej CD wymaga dalszych przemyśleń).

CD #6 [±nosowość] dotyczy spółgłosek i wyróżnia wśród sonornych grupę nosowych, natomiast **CD #7** [±przerywana] dzieli zbiór spółgłosek na [–przerywane], inaczej ciągłe (są nimi szczelinowe), i [+przerywane], czyli takie, w których artykulacji występuje przerwa fonacji (wibracja dla /r/, /r'/ lub zwarcie dla /t/, /d/ bądź /č/). Kolejna **CD #8** [±nielabial(izowa)na], mająca w dendrycie 5 punktów, dotyczy zarówno samogłosek, wyróżniając [+labializowane] /o/ i /u/, jak i spółgłosek z roz biciem na [+labialne], czyli wargowe i [–labialne], czyli językowe. Wprowadzenie tej cechy doprowadza do końca zdefiniowanie struktury CD wokalizmu rosyjskiego. Warto odnotować, że dzięki zaproponowanemu dendrytowi fonemy samogłoskowe są uszeregowane od najbardziej otwartego /a/ do najbardziej zamkniętego /i/, od którego jest tylko krok do znajdującego się na pograniczu wokalizmu i konsonantyzmu glajdu /j/, będącego w istocie rzeczy wokoidem, lecz funkcjonującego jako element konsonantyczny dzięki **CD #1** [+niesylabiczność] mającej dla /j/ wartość dodatnią.

Kolejne CD dokonują dalszej specyfikacji systemu konsonantycznego. **CD #9** [±przedniojęzykowość] odróżnia spółgłoski przedniojęzykowe od tylnojęzykowych. **CD #10** [±afrykatywność] dokonuje istotnego podziału przedniojęzykowych na zwarte i zwarto-szczelinowe. Kolejna **CD #11** [±postalweolarność] wyróżnia wśród przedniojęzykowych [–postalweolarne] (czyli zębowe) i [+postalweolarne] (czyli dźwiękowe). Zwraca uwagę linia przerywana idąca w lewo do /c/ i przeciwstawiająca tę głoskę jako zębową dźwiękowej /č/. Wynika to stąd, że dla /c/ i /č/ istotna może być **CD #13**, o czym niżej. Linia przerywana oznacza wariant interpretacyjny.

CD #12 – wielokrotnie wymieniana wcześniej [±dźwięczność] dotyczy obstruentów poza /c/ i /č/ oraz /x/ i /x'/. Przegląd kończy **CD #13** [±miękkość] przedstawiająca omówioną wcześniej korelację miękkościową (zob. § 46) i potwierdzająca jej zawartość oraz to, że usytuowanie spółgłosek /c/ i /č/ w dendrycie pozwala na interpretację opozycji między nimi zarówno w ramach **CD #11** [±postalweolarność], jak i **CD #13** [±miękkość], inaczej mówiąc, na nierozdzielność (synkretyzm) tych dwu CD dla rosyjskich afrykat.

Dendrytowe ujęcie rosyjskiego systemu fonologicznego również w przypadku spółgłosek przedstawia naturalne uszeregowanie spółgłosek od jednostek mających jeszcze pewną wspólnotę z samogłoskami (czyli sonornych, w których widmie akustycznym dominuje ton krtaniowy) do konsonantycznych, lecz jeszcze nie zamykających kanału głosowego (szczelinowych), aż do bardziej konsonantycznych (zwartych), wśród których najbardziej krańcowe miejsce zajmują /c/ i /č/ omijające korelację dźwięcznościową i mające podwójny status **CD #11** i **#13**, co symbolizuje linia przerywana również od **CD #13**.

§ 50. Szkoły morfonologiczne. Wymiany historyczne lub/i fonetyczne są obiektem analizy fonologicznej w tych teoriach lingwistycznych, które za podstawową jednostkę funkcjonowania fonemów uważają morfem jako najmniejszą jednostkę języka mającą znaczenie.

§ 50.1. Przedstawiciele **Moskiewskiej Szkoły Fonologicznej** przyjmują, że w formach *водá* i *воды* fonematyczna postać morfemu rdzeniowego *вод-* jest jednakowa, gdyż jest tu jeden i ten sam morfem, różnica między nimi polega tylko na tym, że formy te mają różne końcówki i akcentuację. Ten morfem ma identyczny skład fonematyczny również w formach *вод*, *водка* itd. Natomiast w przypadku par *мор* – *мок*, *под* – *пом*, *коз* – *коч*, będących formami różnych wyrazów o rozbieżnym statusie morfemowym, mimo tożsamości fonicznej, zwolennicy tej szkoły postulują różne napełnienie fonematyczne, które jest wyraźnie widoczne, kiedy spółgłoski wygłosowe występują w pozycji mocnej, tzn. przed samogłoskami lub spółgłoskami sonornymi, np. *могlá* – *мо́кла*, *роговóй* – *родовóй*, *коzá* – *козá* i in. Warto jednak odnotować, że za alofony według Moskiewskiej Szkoły Fonologicznej można uznawać tylko takie głoski, między którymi istnieją relacje wynikające z alternacji fonetycznych (pozycyjnych). Tak więc głoski [α] i [o] są przypisane do fonemu

<o>⁶⁰ w związku ze zjawiskiem redukcji samogłosek akcentowanych i z tym wariantem fonemu, który występuje w pozycji akcentowanej, czyli mocnej. Analogicznie formy *мог, род, коз* mają w wygłosie fonemy <g>, <d>, <z>, ponieważ są przedstawione głoskami [g], [d], [z] w pozycji mocnej, natomiast występowanie bezdźwięcznych [k], [t], [s] w tych formach jest uwarunkowane tym, że w wygłosie wymawia się tylko obstruenty bezdźwięczne i przy zmianie pozycji w tych morfemach zachodzi zamiana dźwięcznych na bezdźwięczne. Dla zwolenników tej szkoły fonem jest szeregiem pozycyjnie wymieniających się głosek. Problem CD tak zinterpretowanych fonemów nie jest dla nich istotny, najczęściej ustala się je dla alofonu akcentowanego (samogłoski) lub występującego przed samogłoską (spółgłoski).

Zdarzają się jednak przypadki, w których nie można określić pozycji mocnej, dlatego że w danym morfemie odpowiednia spółgłoska nie występuje przed samogłoską (np. *страх, лежат, экзáмен*) lub odpowiednia samogłoska nie jest notowana pod akcentem (np. *оппозíция, карава́н, телефо́н*). Dla takich przypadków stosuje się pojęcie hiperfonemu, które jest rozumiane jako brak rozróżnienia fonemów w danym morfemie.

Wymiany typu drugiego – historyczne (morfologiczne) – w Moskiewskiej Szkole Fonologicznej blokują możliwość uznawania głosek za alofony jednego fonemu. Tym samym w formach: *мочь, может* i *мог, могла* mimo tożsamości morfemu skład fonematyczny jest różny. Wynika to stąd, że wymiany [č'] : [ž] : [g] w języku współczesnym nie są pozycyjne. Podobnie różna postać fonematyczna rdzenia jest upatrywana w parach: *мок – мочу́, родить – рожу́, косить – кошу́, носить – нести́* itp. Tak więc, tożsamość fonematyczna w tej szkole wiąże się nie z morfemem we wszystkich jego odmianach, lecz z wariantem morfemu – alomorfem.

§ 51. **W gramatyce transformacyjno-generatywnej** wymiany historyczne nie są przeszkodą dla ustalania tożsamości fonologicznej morfemów. Rdzenie różnych form czas. *мочь, мóкнуть* i *родить* na poziomie reprezentacji fonologicznej powinny być jednakowe. Żeby z nich wygenerować postaci realnie wymawiane, należy zastosować fonologiczne reguły przekształcania (transformacji) reprezentacji fonologicznej w fonetyczną⁶¹. Reguły te pod pewnym względem są analogiczne do zmian historycznych zachodzących w języku w przeszłości.

Na przykład rdzeń {mog-}⁶² różnych form czas. *мочь* zostaje poddany przekształceniom zależnym od kontekstu morfologicznego i fonetycznego. W formie bezokolicznika, którego reprezentacja fonologiczna ma postać {m'og+t̪i}, gdzie {-t̪i} jest sufiksem bezokolicznika, a znak + oznacza styk morfemowy, najpierw zachodzi przekształcenie sekwencji [gt'] w [č'], a potem zanik [i] w pozycji nieakcentowanej i w ten sposób powstaje realna postać fonetyczna [m'oč'].

W formie *мог* przy reprezentacji fonologicznej {m'og+t̪ɤ}, gdzie {t̪} jest sufiksem czasu przeszłego, a {ɤ} końcówką r. męskiego l. poj., najpierw dochodzi do zaniku wygłosowego [ɤ], a potem w wygłosie po spółgłosce w formach czasu przeszłego czasowników zanika [t̪] i dopiero po tym następuje ubezdźwięcznienie [g] w [k]. Tak powstaje postać [m'ok]. W odróżnieniu od niej w formie {mog+t̪'a}, gdzie {a} jest końcówką r. żeńskiego, nie ma warunków dla zaniku [t̪] i ubezdźwięcznienia [g], ale zachodzi proces „akania” – zmiana [o] na [ɑ] w pozycji nieakcentowanej.

W formie *может* przedstawionej w uproszczeniu na poziomie reprezentacji fonologicznej sekwencją fonemów {m'og+et}, gdzie {-et} jest końcówką 3. os. l. poj., zachodzi zmiana [g] w [ž'], które następnie ulega stwardnieniu, oraz redukcja [e] w [ə], co daje realną formę fonetyczną [m'ožət].

Reguły fonologiczne przekształcania reprezentacji fonologicznej w fonetyczną są jednym z najbardziej istotnych procedur fonologii generatywnej. Zachodzą one w ściśle uporządkowanej kolejności i działają we wszystkich przypadkach występowania odpowiednich warunków fonetycznych i/lub morfologicznych. Na przykład zanik wygłosowego [t̪] obejmuje wszystkie formy, kiedy [t̪] znajduje się po spółgłoskach w wygłosie l. poj. czasu przeszłego r. męskiego, por. *нѣс, вѣз, вѣсох, сгрѣб, воскрѣс, занѣк, ѹмер*. Spółgłoska {g} jest zamieniana na [ž], a {k} i {x} na [č'] i [š] przed samogłoską {e} i innymi samogłoskami przednimi na szwie

⁶⁰ Fonemy w Moskiewskiej Szkole Fonologicznej są ujmowane w łamany nawias – <a>, <e>, <s>, <r'> itd.

⁶¹ Procedury i metody stosowane w fonologii generatywnej są tu przedstawione w pewnym uproszczeniu.

⁶² Reprezentacje fonologiczne w fonologii generatywnej są zapisywane w klamrach {}.

morfemowym, np. *нога* – *ножек*, *врага* – *вражеский*, *много* – *умножить*, *рука* – *ручек*, *мóкнуть* – *мóчить*, *пахáть* – *пáшет*.

Dla wyjaśnienia pewnych form fonologia generatywna ucieka się do postulowania fonemów niewystępujących realnie w mowie, mających jednak historyczne uzasadnienie. Na przykład brak zmiany {k}, {g}, {x} na [čʹ], [ž], [š] przed [e] w formach *ногé*, *рукé*, *мы́хе* jest uzasadniane tym, że końcówka Msc. l. poj. ma postać {ai}, która zmienia się na [e] dopiero po tym, jak reguła zmiany {k}, {g}, {x} na [čʹ], [ž], [š] przed samogłoskami przednimi kończy swoje działanie. Natomiast w formach *но́жка*, *ру́чка*, *му́шка* zmiana ta zachodzi przed samogłoską {ь}, która w tych formach zanika, ponieważ w następnej sylabie występuje samogłoska {a}, a w formach *но́жек*, *ру́чек*, *му́шек* zmienia się na [e], ponieważ w następnej sylabie była samogłoska {ь} podlegająca zanikowi w wygłosie.

Fonologia generatywna rozwinęła wiele innych teorii, czasem powracając do zasad strukturalizmu europejskiego (np. fonologia naturalna). Jedną jej odmian jest O.T. (*optimal theory*) próbująca wyjaśniać zjawiska i procesy fonetyczne poprzez wprowadzanie do reprezentacji fonologicznej blokad i/lub zezwoleń, powstrzymujących i/lub umożliwiających działanie określonych zmian prowadzących do wygenerowania odpowiedniej postaci fonetycznej jednostek znaczących.

Wykład 13. GRAFEMATYKA

Teoria pisowni rosyjskiej

§ 52. Wstęp. Z fonetyką i fonologią w językach, które dla oznaczania postaci fonicznych jednostek znaczących (wyrazów, ich części itp.) posługują się systemem środków graficznych zwanym alfabetem (złożonym z grafemów, popularnie nazywanych literami) wiąże się także dziedzina wiedzy o sposobie używania tych środków, nazywana pisownią lub grafematyką. Można wyróżnić dwa aspekty opisu grafematyki. Z jednej strony jest to ustalenie, jak określone jednostki fonetyczne (głoski lub fonemy i ich sekwencje) są oznaczane za pomocą będących w dyspozycji danego języka grafemów (liter) i jakie są relacje między nimi, oraz sytuacja odwrotna – w jaki sposób są używane środki graficzne dla oznaczania głosek. Inaczej mówiąc, są to relacje dwukierunkowe: od głoski (fonemu) do litery i od litery do głoski (fonemu). Ten aspekt można nazwać teorią podstaw pisowni albo grafemiką lub grafią (w rosyjskiej tradycji jest on określany terminem *графика*). Z drugiej zaś strony – do obiektów grafematyki należy analiza teoretycznych podstaw określania norm jednolitych zapisów – teoria ortografii, czyli ustalania reguł poprawnej pisowni.

W niniejszym wykładzie przedstawię problemy tzw. „grafii”, czyli relacje między systemem fonetycznym (głoskami) a systemem środków pisowni rosyjskiej (literami). Problemy teorii ortografii rosyjskiej będą tematem kolejnego wykładu.

§ 52.1. Ogólna charakterystyka alfabetu rosyjskiego. Pismo rosyjskie jest oparte na alfabecie cyrylicy wywodzącym się z pisma greckiego i opracowanym w IX w. przez św. Cyryla i Metodego najpierw w postaci tzw. *glagolicy* dla przekładów Pisma Świętego na język staro-cerkiewno-słowiański (skrót: SCS), a następnie zmodyfikowany przez ich uczniów i nazwany na cześć św. Cyryla *cyrylicą* (ros. *кириллица*). Po przyjęciu chrześcijaństwa w 988 r. przez kijowskiego księcia Włodzimierza alfabet ten został przyjęty przez Słowian Wschodnich i zapoczątkował rozwój ich piśmiennictwa. Współczesny kształt liter alfabetu rosyjskiego został ustalony na początku XVIII w., kiedy zgodnie z dekretem Piotra I kształty tradycyjnych liter cyrylicy zostały zastąpione literami wzorowanymi na piśmie europejskim (łacińskim) i przeznaczonymi dla druku ksiąg świeckich, ros. *гражданских*, dlatego czasem jest nazywany bardziej właściwym, w mojej opinii, terminem „*graždanka*”. Była to zmiana formalna, ponieważ zasadnicze relacje między pismem a mową pozostały niezmienione. Współczesny skład alfabetu rosyjskiego został ustalony w 1918 r., a ostatnia znacząca reforma ortografii miała miejsce w 1956 r.

Pismo rosyjskie należy do typu fonetycznego, w którym litery (grafemy) – mają za zadanie oznaczanie głosek (fonemów). Wstępne przedstawienie relacji między zapisem a wymową oraz skład alfabetu i klasyfikacja jego składników są zawarte § 1–8 niniejszego cyklu oraz w pierwszych partiach skryptu z 2007 i 2021 r. Alfabet ma ściśle określoną kolejność liter, której należy przestrzegać przy tworzeniu słowników i encyklopedii oraz różnego rodzaju list i wykazów. Oprócz postaci drukowanych litery mają kształty używane w piśmie odręcznym (skoropisie) (zob. § 1).

Przed analizą relacji między pismem a wymową warto przypomnieć klasyfikację liter samogłoskowych i spółgłoskowych. Wyróżniamy następujące dwie klasy liter samogłoskowych: niejotowane: **а, о, у, э, ъ**; oraz jotowane: **я, ё, ю, е**, do których czasem dołącza się literę **и**, mającą w pewnych kontekstach podobną wartość fonetyczną. Natomiast klasyfikacja liter spółgłoskowych wygląda następująco: parzyste **б, в, г, д, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х**, które służą do oznaczania zarówno twardych, jak i miękkich spółgłosek; nieparzyste **ж, ш, ц**, które z reguły oznaczają twarde spółgłoski, i **ч, щ, й**, oznaczające na ogół miękkie spółgłoski; zasady użycia litery **й** są nieco odmienne, niż innych spółgłosek. Poza nimi są litery niemające własnej wartości fonetycznej – znak twardy **ъ** i znak miękki **ь**, których funkcja polega na sygnalizacji specjalnych relacji między literami a realną wymową głosek lub ich sekwencji.

§ 52.2. Sylabiczna zasada pisowni rosyjskiej (oznaczania miękkości lub twardości spółgłosek i głajdu /j/). Między różnymi klasami liter alfabetu rosyjskiego i głosek (fonemów) języka istnieją znaczne różnice ilościowe. Ilustruje je tab. 15.

Tab. 15. Pościowy stosunek między literami a głoskami

	spółgłoski	samogłoski
litery	21	10
fonemy	37	5

Z niej wynika, że liter spółgłoskowych jest prawie dwukrotnie mniej (tylko 21) niż fonemów spółgłoskowych (37). Z kolei liter samogłoskowych jest dokładnie dwukrotnie więcej (10) niż odpowiednich fonemów (5). Do tego jeszcze dochodzą wspomniane twarde **ъ** i miękki znak **ь**.

Z dysproporcji między liczbą liter a liczbą fonemów spółgłoskowych i samogłoskowych wynika istotna konsekwencja dla grafii rosyjskiej. Polega ona na tym, że dla oznaczenia większości spółgłosek różniących się między sobą twardością i miękkością jest używana jedna litera.

Dotyczy to liter spółgłoskowych określanych mianem „parzystych”. Ich konkretna wartość fonetyczna – oznaczanie twardej czy miękkiej spółgłoski – zależy nie od nich samych, lecz od liter następujących po nich. Jeśli po literze parzystej następuje litera samogłoskowa, to poza oznaczaniem odpowiedniej samogłoski ma ona za zadanie wskazywać na twardość lub miękkość spółgłoski oznaczonej tą literą. Dlatego właśnie liczba liter samogłoskowych jest dwukrotnie większa od liczby samogłosek (fonemów). Samogłoski niejotowane w takich pozycjach wskazują na twardość poprzedzającej spółgłoski, natomiast jotowane oraz **и** z reguły na jej miękkość. Por. zróżnicowanie sekwencji [CV] vs [C’V] na piśmie i w wymowie w następujących sylabach:

на – ня, са – ся, то – тѣ, лу – лю, ры – ри, па – пѧ, мо – мѣ

[na] – [n’a], [sa] – [s’a], [to] – [t’o], [lu] – [l’u], [ry] – [r’i], [pa] – [p’a], [mo] – [m’o] itp.

Por. również pary wyrazów: *нос – нѣс, был – бил, вить – вить, вода – водѧ, сэр – сер, лук – люк, рад – ряд, мот – мѣд, пасть – пѧсть, дары – дарѧ, сток – стѣк, коса – кося* itp.

Jeśli parzysta litera spółgłoskowa znajduje się w wygłosie wyrazu lub przed inną spółgłoską, to oznaczanie twardości/miękkości dystynktywnej (nieasymilacyjnej) wiąże się z brakiem/obecnością znaku miękkiego – **ь**, który w takich sytuacjach pełni funkcję zmiękczej, np.:

был – быль, сын – сынь, мер – мерь, брат – брать, дан – дань

[ɫ] – [l’] [p] – [p’] [r] – [r’] [t] – [t’] [n] – [n’]

полка – полька, банка – банька, горка – горько, космы – пѧсьмо itp.

[ɫ] – [l’] [n] – [n’] [r] – [r’] [s] – [s’].

Takie relacje między pisownią a kształtem fonicznym wyrazów składają się na sylabiczną zasadę grafii rosyjskiej, zgodnie z którą przy oznaczaniu twardości/miękkości spółgłosek „parzystymi” literami jednostką zapisu i czytania jest nie pojedyncza litera, lecz sekwencja „litera spółgłoskowa + litera samogłoskowa”, tj. grupa (quasi)sylabiczna, odpowiadająca strukturze optymalnej sylaby – [C+V].

Zasada ta obejmuje swoim działaniem również oznaczanie glajdu /j/. Jest on oznaczany odrębną literą **й** tylko w wygłosie wyrazu (*мой, край, стой, упокой, весѣлый, каравѧй, любѧй*) lub przed spółgłoską (*войнѧ, зайду, дайте, двѧйка, гѣйша, айда, майка, нейте*).

Przed samogłoskami natomiast glajd /j/ najczęściej nie ma odrębnego oznaczenia, a jego obecność fonetyczna (i fonologiczna) jest wkomponowana w wartość fonetyczną samogłosek jotowanych, czasem również litery **и**. Litery jotowane (oraz w pewnych kontekstach **и**) w takich przypadkach oznaczają sekwencję głosek – /j+V/.

Regularnie jest to notowane w następujących kontekstach grafemicznych.

1) W nagłosowych sekwencjach /j+V/ (w sylabach nieakcentowanych [j+V]) wyrazu gramatycznego, tzn. po pauzie graficznej (por. *яма, ѣлка, еда, ѣмкость, ѣхать, язык, юг, ямицики*; w tym również zapisy w nagłosie wyrazowym po przyimkach zakończonych na spółgłoskę: *в яме, к Юре, с юга, с ѣлки, с Елены*,

в Японию, под ярмом itd.). Nie dotyczy to litery **и**, która takim kontekście oznacza pojedynczą samogłoskę [i] lub [ɪ] (np. *имя, у Иры, история*), albo [y], [ɨ] (np. *от имени, с Игорем, в имении* itp., zob. § 5.).

2) Taką samą wartość, czyli /j+V/ ([ɨ+V]), mają samogłoski jotowane oraz litera **и**, jeśli są zapisane po innych literach samogłoskowych (por. *моя, моёй, мой, знаю, дует, въезд, края, моят, поиск, уезжай* itp.). Obecność [j] przy użyciu litery **и** w takim kontekście jest kwestionowane, nawet w sylabie akcentowanej (np. *наивный, поищет, стоит*). Przed samogłoską nieakcentowaną [ɨ] gład [ɨ] może być usuwany, podobnie jak przed innymi samogłoskami nieakcentowanymi (zob. § 33.2).

3) W szczególny sposób jest oznaczana sekwencja /j+V/ po spółgłoskach. Samogłoski jotowane oraz **и** są wówczas zapisywane łącznie z literami **ь** lub **ъ**, znajdującymi się między literą spółgłoskową a samogłoskową. Litery **ь** i **ъ** pełnią tu funkcję rozdzielającą, tzn. sygnalizują, że samogłoska jotowana lub **и** oznacza fonem /j/ i odpowiednią samogłoskę. Znak twardy **ъ** jest używany po przedrostkach zakończonych na spółgłoskę (*съем, подъехать, въявь, изъян, объём, съёмка, адъюнкт, съзвितъ, предъюбилейный, въезжать, объявить*)⁶³, znak miękki **ь** w pozostałych przypadkach występowania sekwencji tego typu (*семья, семью, семье, семьёй, семьи, бьёт, келья, вьюга, рьяно, коньяк, соловьи, братья, счастье, вьюю* itd.). Znak twardy oraz miękki w funkcji rozdzielającej pisze się również po literach nieparzystych (por. *межъязыковой, шью, рожью*).

§ 52.3. Zakres sylabicznej zasady oznaczania /j/ oraz twardości/miękkości spółgłosek jest jednak ograniczony przypadkami wynikającymi z przyjętych dla języka rosyjskiego reguł ortograficznych o różnej proveniencji.

Z jednej strony zasada ta jest ograniczana tradycją piśmiennictwa rosyjskiego, liczącą już ponad 1000 lat, kiedy w wymowie zachodziły szybkie zmiany, pisownia zaś miała na celu ciągłość i stabilność zapisu i tym samym nie uwzględniała zmienności brzmień.

Ta tradycja znajduje swój wyraz w użyciu liter samogłoskowych oraz **и** po nieparzystych literach spółgłoskowych **ш, ж, ц** oraz **ч, щ**. Tak więc mimo iż litery **ш, ж, ц** przed samogłoskami oznaczają twarde spółgłoski, pisze się po nich litery jotowane **е, ё** oraz **и** (por. *шесть, жёлтый, целый, шире, живой, цистерна*). Również w innych pozycjach litery **ш, ж** oznaczają głównie spółgłoski twarde, niemniej w wielu formach gramatycznych obowiązuje po nich pisownia **ь** (np. *спишь, рожь, режьте, набтмашь*). Pisownia **и** po **ш** i **ж** jest absolutna, co jest spuścizną po historycznej miękkości spółgłosek [š] i [ž]. Po **ц** wewnątrz morfemu rdzeniowego dominuje użycie litery **и**, odstępstwa są wyjątkowe (*цыган, цыплёнок, цыпочки, цыц!*), natomiast w końcówkach i przyrostkach sytuacja jest zróżnicowana, w jednych obowiązuje pisownia **ы** (*пальцы, троицын, Ёльцын, куцый, бледнолицый* i in.), w innych **и** (stale pisze się **и** w zakończeniach rzecz. na **-ция** i w formacjach pochodnych (np. *станция* i *станционный*). W wypadkach wątpliwych należy posługiwać się słownikami ortograficznymi.

Litery **ч** i **щ** w pozycji przed samogłoskami oznaczają spółgłoski miękkie, lecz po nich pisze się niejotowane litery samogłoskowe – tylko **а** i **у**, czasem również **о** (por. *часть, хочу, роща, щука, плечом, чопорный*). W pozostałych pozycjach w jednym typie form po nich pisze się **ь** (*ночь, не плачь, беречь, спрячься, вскачь*), w innym **ь** brak (*мяч, плац, мощный*).

§ 52.4. Z drugiej strony sprzeczne z zasadą sylabiczną są zapisy wielu wyrazów pochodzenia obcego i wyrazów o specyficznej strukturze morfologicznej.

W niektórych wyrazach obcych sekwencje /j+o/, /j+a/, /j+e/ w nagłosie wyrazu lub po samogłosce są zapisywane nie za pomocą liter **ё, я, е** jak wynikałoby z zasady sylabiczności, lecz za pomocą sekwencji **йо, йа, йе**, np. *майор, йод, майоран, Гайана, майамцы, Йена, йети, фойе*. W pewnych formach można odnotować zapis **йя**, por. *Майя, аллилуйя*. Po spółgłoskach natomiast zamiast **ьё** zdarzają się zapisy **ьо**, mające tę samą wartość fonetyczną, czyli oznaczenie sekwencji [C'+j'o], np. *лосьён, бульён, шампиньён*.

⁶³ Znak **ь** nie występuje przed **и**, ponieważ w rdzeniach, zaczynających się w innych kontekstach na [i], po przedrostkach zakończonych na spółgłoskę twardą zachodzi wymiana [i] → [y] ujawniana w pisowni (por. *играть – сыграть, идея – безыдейный, имя – безымянный, искать – розыск*).

W skrótowcach złożonych, w których drugi rdzeń zawiera nagłosową sekwencję /j+V/, litery jotowane są zapisywane bezpośrednio po spółgłoskach (czyli bez ъ lub ь) i oznaczają nie miękkość poprzedzającej spółgłoski, lecz sekwencję /j+V/, np. *Мѹніѹст* – *Мѹ[nj'u]ст* (*Министѹрство юстѹици*), *дѹтѹсли* – *дѹ[tj'a]сли* (*дѹтскѹе ясли*), *ѹнѹз* – *ѹ[nj'a]з* (*инститѹт инострѹнных ѹзѹков*), *пѹрѹтѹчѹйка* – *пѹр[tj'i]чѹйка* (*пѹрѹтѹиная ѹчѹйка*). Warto zaznaczyć, że na takich stykach wyrazów złożonych zachodzą również zjawiska fonetyczne podobne do tych, jakie obserwujemy na stykach międzywyrazowych – spółgłoska przed [j] ([i]) nie ulega asymilacji miękkościowej, zachowuje twardą artykulację, tzn. [nj'u], [tj'a], [nj'a], [tj'i], najwyżej można odnotować słabą półmiękkość – [n'j'u], [t'j'a], [n'j'a], [t'j'i].

W skrótowcach złożonych z rdzeniami zaczynającymi się od [i] zapis litery и utrzymuje się również po spółgłoskowych literach parzystych, mimo iż oznacza to wymowę głoski [y]-owatej, np. *пѹдѹинститѹт* – [dɨ] (*пѹдѹагѹгѹицескѹи институт*), *Мѹскѹмѹмѹщѹство* – [mɨ] (*Москѹвское коммѹнальное имѹщѹство*). A więc sytuacja jest taka sama jak na stykach międzywyrazowych i prefiksalnie-przyimkowych.

W wyrazach złożonych z pierwszym członem zakończonym na /j/ można zanotować zapisy litery ѹ z następującą po niej samogłoską niejotowaną, np. *стрѹйотрѹд* – [oɨa] (*стрѹитѹльнѹй отрѹд*), *стрѹйупрѹвлѹние* – [oɨu], *рѹйѹотдѹл* – [aɨa] (*рѹйѹннѹй отдѹл*) itp. I w tym przypadku można znaleźć analogie do styku międzywyrazowego – po [i] w wyrazie *стрѹйотрѹд* и *рѹйѹотдѹл* wymawia się [a] jak w nagłosie wyrazowym, a nie [ɨ] jak w śródgłosie. Znajduje to analogię w innych zapisach ѹо, np. *маѹѹрѹн* – *ма[ɨa]рѹн* (zob. § 17.1).

§ 52.5. Odrębnego omówienia wymagają relacje liter э i е z foniczną postacią wyrazów. Litera э pojawia się regularnie tylko w nagłosie wyrazowym i po samogłoskach, pełniąc funkcje właściwe dla samogłosek niejotowanych (*ѹхо, ѹтѹн, ѹтажѹрка, поѹт, дѹѹлѹнт*). Po spółgłoskach litera э występuje zgodnie z zasadami pisowni po przedrostkach (*сѹконѹमितь, разѹдакѹи, подѹкрѹннѹй*). W rdzeniach zapis э występował jeszcze w XX w. dość rzadko – w zapożyczeniach typu *сѹр, пѹр, мѹр*. W ostatnim czasie takich wyrazów przybyło (por.: *сѹбин, сѹссон, хѹнд, тѹннѹ*). Ich liczbę powiększają także skrótowce literowe (*ГѹС, нѹп, КѹЧ, ЖѹК, зѹк, ЗѹТО, ВѹЧ*), które stanowią podstawę derywatów typu *зѹпѹшник* – ‘współpracownik GPU’, *зѹбѹст* – ‘człowiek związany ze służbami specjalnymi Rosji lub ZSRR’. Różne źródła podają niejednakowe zapisy niektórych wyrazów: э lub е, np. *кѹб* – *кеб*, *зѹк* – *зек*, *сѹйшн* – *сѹйшен*, *хѹпѹэнд* – *хѹпѹэнд*.

Jednakże w przeważającej większości znanych od dawna wyrazów, w których przed /e/ i jego alofonami lub alternantami nieakcentowanymi stale lub fakultatywnie wymawiane są twarde spółgłoski oznaczone parzystymi literami spółgłoskowymi, pisze się nie э, lecz е, np. *аннѹксия, адѹпт, вендѹтта, дѹка, дѹльта, декадѹнс, деѹизм, зерѹ, кѹмпѹнг, мѹдисон, неѹнаѹист, пенснѹ, прѹсса, рѹѹби, сѹттер, секс, тѹннис, тендѹнѹция, тѹст*. Dotyczy to również wielu obcych imion własnych (np. *Шѹпѹн, Сервантѹс, Кѹннеди, Дѹга, Монѹ, Дѹльвиг, Бѹлла, Робѹрт*).

Obok tego można odnotować sporadyczne przypadki fakultatywnej wymowy [e], a nie [je] przy zapisie litery е po samogłoskach, np. *прѹѹкт, диѹта, гѹгиѹна, рѹѹстр*.

Tym samym wartości fonetyczne litery е nie zawsze są zgodne z zasadami użycia samogłosek jotowanych. Wymienione wyżej użycia е wykraczają poza zasady używania tej kategorii grafemów rosyjskich; inaczej mówiąc, litera е nie zawsze zachowuje się jak samogłoskowa litera jotowana. Wynika to z tradycji przyjmowania zapożyczeń z języków zachodnioeuropejskich, w których grafem е służy dla oznaczania głosek typu [e]. Z takim zapisem zaadaptowane zostały zapożyczenia już w XVII–XVIII w., których wymowa była początkowo dostosowana do norm rosyjskich (np. *идѹя, теѹтр, теѹма, вѹна, бельѹтѹж, бѹж, Венѹра, вѹксель, вѹрсѹя, вензель*⁶⁴, *телеѹфѹн, телеграф* itp.), lecz z czasem, zwłaszcza od drugiej połowy XIX w., zaczęło się upowszechniać naśladownictwo wymowy zachodnioeuropejskiej i pojawiły się sekwencje z twardymi spółgłoskami. Przez dłuższy czas jednak nie było w takich zapożyczeniach sekwencji [t+e] (por. [t'] w *лѹкѹция, коллѹгѹя, полѹмика, лѹди, легиѹн, лейтенѹнт, теле-*, itp.) i dopiero w końcu XX w. pojawiły się pożyczki typu

⁶⁴ Jest to XVII-wieczna pożyczka z języka polskiego, w którym wyraz źródłowy ma sekwencje z twardą spółgłoską, czyli [ve] i [ze] (por. *węzeł*), mimo to postać foniczna została dostosowana do ówczesnych rosyjskich reguł fonotaktycznych, w których miękka spółgłoska przed [e] była jeszcze niemożliwa.

лейбл z nagłosową sekwencją [le]. Nieco wcześniej, ale też dopiero w XX w. pojawiły się akronimy typu ЛЭП i derywaty – лёповский itp.

§ 52.6. Specyfika litery **е** w pisowni rosyjskiej polega jeszcze na tym, że w piśmiennictwie rosyjskim przeznaczonym dla potrzeb wewnętrznych (tzn. nie dla cudzoziemców i nie dla szkół mniejszości narodowych w Rosji lub byłym ZSRR) zastępuje ona powszechnie literę **ѣ**, która jest używana tylko wówczas, gdy zapis e prowadzi do dwuznaczności znaczeniowej, na przykład kiedy należy rozróżniać *всѣ* i *все* (por. konteksty: *Они все ждут – Они всеѣ ждут*). Dlatego w tekście rosyjskim powszechnie występują zapisy typu: *вёл, нес, тёплый, лёгкий, ружьё, Лёня, чёрный, семга, живет, идем, Королева* itp., gdzie litera **е** oznacza [o] po miękkiej. Wiąże się to z tradycją piśmiennictwa rosyjskiego, w której do końca XVIII w. nie było sposobu na oznaczenie samogłoski [o] po miękkich spółgłoskach parzystych. Chwytano się różnych możliwości, np. zapisu **но** i in. Literę **ѣ** wprowadził w XVIII w. rosyjski pisarz i historyk N. Karamzin, lecz w pełni się nie przyjęła. Stwarza to wiele problemów dla nie-Rosjan przy czytaniu rosyjskich tekstów, a dla Rosjan jest źródłem wahań lub niepewności co do wymowy niektórych wyrazów, np. w formach typu *современный, местоименный* itp. pod akcentem jedni wymawiają [e], inni [o].

Inną komplikacją lub niedoskonałością rosyjskiej pisowni jest brak regularnego oznaczania akcentu wyrazowego w tekstach nieprzeznaczonych dla specjalnej nauki języka (np. dla obcokrajowców). Potrzeba oznaczania akcentu powstaje tylko w takich przypadkach, kiedy np. z kontekstu nie wynika, czy chodzi o formę *уже* czy *ужё*. Akcent jest zaznaczany również w tych formach przymiotnika *больший*, których zapis bez akcentu byłby identyczny z formami przymiotnika *большой*, np. *большим, большая, большую, большие*.

§ 53. Wartości fonetyczne liter. Na skutek dość skomplikowanych relacji między normami ortografii rosyjskiej (zob. § 54–57) a realną wymową wiele liter alfabetu rosyjskiego ma różnorodne wartości fonetyczne. Dla przykładu litera **а** może oznaczać [a] akcentowane (*час, сад, план*), [ɪ] (*часы, частёнько, щавель*), [ɐ] lub [ɑ] (*самолёт, полка, садовник*), [i] (*участь, площадь*). Litera **д** oprócz oznaczania głosek [d] i [dʲ] może oznaczać [t] (*подкладка, подсчёт*), [tʲ] (*сядь, рёдка*) lub zero dźwięku (*поздно, праздник*) itd. Większość liter posiada po kilka wartości fonetycznych, lecz nie są one równorzędne wobec siebie. Można wyróżnić wartości fonetyczne podstawowe i drugorzędne (wtórne).

Podstawowe wartości fonetyczne określonej litery występują w tych kontekstach, w których nie można użyć innej litery bez zniekształcenia postaci fonicznej słowa. Są to takie przypadki, w których zmiana zapisu może doprowadzić do zmiany postaci fonicznej i w konsekwencji spowoduje zlanie się z innym wyrazem lub powstanie wyrazu nieistniejącego. Tak na przykład kształtują się wartości fonetyczne litery **с** w formach: *сам, сыр, посёл, коса, серый, сюда*, litery **о** w wyrazach: *рот, пальто, работа* itp.

Drugorzędne wartości pojawiają się w takich kontekstach, w których daną głoskę można oznaczyć w inny sposób bez szkody dla postaci fonicznej (czyli dla wymowy). Na przykład oznaczenie spółgłoski [s] literą **с** lub **з** w formach: *нос, вырос, броский, вражеский* lub *воз, привёз, мороз, указка* i in. nie prowadzi do błędnej ich wymowy. Nie zmienia wymowy niepoprawny z punktu widzenia ortograficznego zapis litery **и** lub **е** zamiast **я** w wyrazach *пятёр, мясник, тяжёлый* itp. Wymóg zapisu określonej litery w tych przypadkach wynika jedynie z ogólnej zasady i szczegółowych reguł ortograficznych języka rosyjskiego.

Można zauważyć, że podstawowe wartości liter wiążą się z mocnymi pozycjami dla fonemów, tzn. z pozycjami ich maksymalnego rozróżnienia, drugorzędne natomiast z pozycjami neutralizacji. Zgodnie z tym wartości podstawowe i drugorzędne liter spółgłoskowych i samogłoskowych występują w różnych pozycjach. Wartości podstawowe spółgłosek występują głównie przed samogłoskami, samogłosek zaś w sylabie akcentowanej. Literom spółgłosek sonornych podstawowe wartości są właściwe również w wygłosie.

Dzięki temu kryterium można twierdzić, że parzyste litery spółgłoskowe mają co najmniej dwie podstawowe wartości fonetyczne – oznaczanie spółgłoski twardej i miękkiej. Na przykład litera **с** ma za zadanie oznaczać [s] i [sʲ] (por. *сад* i *сядь*), **н** – [n] i [nʲ] (*нос* i *нёс*), **п** – [p] i [pʲ] (*пасть* i *пясть*). Nieparzyste natomiast mają tylko jedną wartość fonetyczną, np. podstawowym zadaniem litery **ш** – jest oznaczanie [ʃ], a **ч** – [tʃʲ].

Niejotowanym literom samogłoskowym **а, о, э, ы, у** można przypisać tylko jedną wartość – oznaczanie akcentowanych samogłosek [a], [o], [e], [y], [u]. Natomiast jotowane **я, е, ѣ, ю** mają po dwie wartości: 1) po

parzystych literach spółgłoskowych oznaczanie pojedynczej samogłoski, tzn. akcentowanej [a], [e], [o], [u], oraz sygnalizację miękkości poprzedzającej spółgłoski; 2) w innych kontekstach oznaczanie dwu głosek – [j] i odpowiedniej samogłoski akcentowanej; dla **я** jest to oznaczanie [j'a], dla **е** – [j'e], dla **ѣ** – [j'o], dla **ю** – [j'u].

Podstawowe wartości fonetyczne litery **и** wiążą się z oznaczaniem zarówno [i], jak i [y], a także [ji], gdyż wszystkie te wartości cechują tę literę w sylabie akcentowanej (np. *и́ть, жи́ть, се́мьи́*).

Drugorzędne wartości fonetyczne liter samogłoskowych występują w pozycjach nieakcentowanych, przy czym należy stwierdzić, że dla **и, ъ, у, ю** nie różnią się one zasadniczo od podstawowych, ponieważ oznaczają nieakcentowane odmianki samogłosek [i], [y], [u] lub sekwencje [ji], [ju]. W przypadku liter **а, я, э, е, о** wartości te znacznie odbiegają od podstawowych, np. **я** oznacza [ɨ] (np. *тяну́, пята́ёрка*) oraz [ɨ́] (*лягуши́тник, во́лями*) i [ɛ́] (*Ко́ля, про́сят*).

Drugorzędne wartości fonetyczne liter spółgłoskowych wiążą się z pozycjami innymi niż przed samogłoską: z wygósem wyrazów lub z pozycją przed inną spółgłoską. Wartości te dla wielu spółgłosek nie różnią się od podstawowych – dotyczy to spółgłosek sonornych, przede wszystkim litery **л**, która stale oznacza [ɫ] lub [lʲ]. Wartości drugorzędne obstruentów mogą znacznie odbiegać od podstawowych. Na przykład litera **с** może oznaczać [z] – *сда́ть*, [zʲ] – *про́сьба*, [ʂ] – *расши́ть*, [ʒ] – *сжа́ть*, [ʂʲ] – *разно́счик*, [c] – *уда́тся*, czyli głóska, do których oznaczania w piśmie rosyjskim są powołane inne litery.

Następny wykład będzie omawiał, jakie możliwości wynikają z relacji między głóskami a literami i jak reguluje ten problem ortografia, ustalając jednolite zapisy wyrazów.

Wykład 14. Ortografia. Podstawy teoretyczne poprawnej pisowni

§ 54. **Ortografia i jej powiązania z fonetyką.** W poprzednim wykładzie omówiłem problemy grafii rosyjskiej, czyli sposobów oznaczania postaci fonicznych jednostek znaczących (wyrazów) za pomocą środków graficznych (liter) i przedstawiłem relacje między wymową a pisownią. Znajomość zasad grafii jednak nie zapewnia takiej pisowni wyrazów i ich części, którą uważa się za poprawną. By uświadomić konieczność pisania, zgodnego z powszechnie przyjętymi normami, przytoczę kilka zapisów wyrazów polskich, w których relacje litera – głoska są zachowane, lecz rozpoznawalność wyrazów jest zakłócona: *óžont, *bońć, *pszut, *sęz oraz adres na kopercie *Ućka Liska. Analogiczne przykłady można przytoczyć dla języka rosyjskiego: *щод, *онятид, *тэзд, *лижадь itp. Z nich chyba jasno wynika, że dla rozumienia tekstu pisanego istnieje potrzeba ustalenia jednolitego i jednoznacznego zapisu jednostek znaczących, tzn. *urząd*, *bądź*, *przód*, *sens* i *Łódź Kaliska* oraz *счѐт*, *annetum*, *тест*, *лежатъ* dla przytoczonych wyżej wyrazów.

Ortografia jako dział wiedzy o języku zajmuje się problematyką ustalania jednolitego zapisu jednostek znaczących języka – głównie wyrazów. Jej zadania obejmują formułowanie konkretnych reguł poprawnej pisowni, jak również ich teoretyczne uzasadnienie.

Środki graficzne będące w dyspozycji użytkowników języka rosyjskiego (włączając w to drugorzędne wartości liter) czasem pozwalają przekazywać postaci foniczne określonych wyrazów na wiele różnych sposobów. By to unaocznić, w tabeli przedstawiam skład fonetyczny pewnego wyrazu i sposoby oznaczenia poszczególnych głosek jego postaci fonetycznej.

Możliwości oznaczenia literowego głosek:

[b'	l	l'	'ê	t']
	и	л		т
б	е		е	ь
	я	лл		д

Skład fonetyczny pozwala na następujące zapisy: *биледь, *беледь, *бяледь, *билледь, *белледь, *бялледь, *беллеть, *бяллеть, *белеть*. Tylko jeden z nich – *белеть* jest uznawany za poprawny i zalecany przy nauce pisania po rosyjsku. Innym przykładem jest ciąg [ʒ'ok], który może być zapisany po rosyjsku jako *жок, *жѣк, *жог, jak również – *жѣз*, z których tylko ostatni zapis jest uznawany za poprawny⁶⁵.

Jednolity zapis wyrazów jest warunkiem niezbędnym szybkiego ich rozpoznawania i rozumienia w tekście pisanim. Można się o tym przekonać, jeśli się czyta tekst z dużą liczbą błędów ortograficznych.

By ustalić jednolite zapisy, w różnych językach stosowane są różnorodne zasady, które w systemach pisma głoskowego w większym lub mniejszym stopniu polegają na przekazywaniu rzeczywistej postaci fonicznej wyrazów. Najbliższą realnego brzmienia byłaby pisownia oparta na zasadzie fonetycznej, czyli taka, przy której między jednostkami znaczącymi języka a głoskami istniałyby jednoznaczne odpowiedniości. Jednak taki system jest nierealny m.in. przez to, że w mowie zazwyczaj notuje się znaczną wariację, podczas gdy zapis powinien być jednolity. W wielu językach jednak mogą trafiać się zapisy, które są zgodne z zasadą fonetyczną. Na przykład w języku rosyjskim jest ona stosowana wtedy, gdy literom samogłoskowym i spółgłoskowym można przypisać podstawowe wartości fonetyczne, np. *сон*, *смех*, *гимн*, *пью*, *ртом*, *буду*, *сам*, *ноль*, *вѣл*, *день*, *пень*, *юла*, *лѣн*, *вѣду*, *идѣм*, *куда*, *ноги*, *руку*, *шью*, *Сиѳн*, *Ваню*, *семь*, *Ольгу*, *кѳрку*, *мял*, *бюрѳ* i wiele innych.

Przeciwieństwem fonetycznej jest zasada tradycyjna, która ustala jednolite zapisy wyrazów na podstawie tradycji historycznej niezależnie od tego, jak są wymawiane. Zasada ta ma miejsce w wielu zapisach pisowni angielskiej. Lecz przykłady jej stosowania można odnotować również w systemach ortograficznych innych języków, np. polskiego przy używaniu liter *ó* i *u* oraz *rz* i *ź* dla oznaczenia samogłosek [u] i [ż]. W pisowni

⁶⁵ Z przedrostkiem *об-* ta sekwencja głosek ma dwa poprawne zapisy: *обжѣз* jako forma czas. *обжечь* ('oparzyć') i *обжог* jako rzeczownik 'oparzenie'. Jest to przykład zastosowania zasady dyferencjalnej, różnicującej zapis jednakowych brzmień.

rosyjskiej zgodnie z tradycją pisze się **и, е, а, у** zarówno po **ч, ш**, jak i po **ж, ш** wbrew sylabicznej zasadzie grafii rosyjskiej (zob. § 52.3). Tradycją można tłumaczyć również unikanie litery **ё** (zob. § 52.6). Ponadto do tradycyjnych można zaliczyć pisownię niektórych liter w morfemach, których poprawny zapis nie da się poprzeć wskazaniem na inne formy tego morfemu. Jest to np. pisownia **а** lub **о** w stale nieakcentowanych rdzeniach: *капу́ста, коро́ва, кампа́ния, компа́ния, артилле́рия, оппози́ция, оккупа́ция, ассисте́нт*; pisownia **я** lub **е** czy **и** w analogicznych pozycjach: *язы́к, еди́ный, систе́ма*; zapis **е** w końcówkach niepartycznych akcentowanymi alternantami: *хоро́шие, святы́е, гра́ждане, сиди́те*, podwojenie (geminacja) liter spółgłoskowych niemające pokrycia w wymowie: *артилле́рия, оппози́ция, оккупа́ция, ассисте́нт* i wiele innych.

§ 55. Zasada morfo(no)logiczna. Istnieją również inne zasady stanowiące ogniwo pośrednie pomiędzy zasadą fonetyczną a tradycyjną, które przy ustalaniu zapisów poprawnych kierują się strukturą wyrazów i ich relacjami z wyrazami pokrewnymi. Zazwyczaj stosuje się kilka zasad, różnie ze sobą skomponowanych w konkretnych językach, lecz przy tym jedna z nich uchodzi za najważniejszą, za naczelną. Spośród nich można wyróżnić zasadę morfologiczną, zgodnie z którą jednolitość zapisu powinna dotyczyć części wyrazu mających znaczenie – morfemów. W opinii wielu badaczy jest ona naczelną dla ortografii rosyjskiej.

Przedstawiciele Moskiewskiej Szkoły Fonologicznej zgodnie z pojmowaniem fonemu jako składnika morfemu określają ją jako fonologiczną, lecz między terminami morfologiczna a fonologiczna w tej szkole jest spora zbieżność, gdyż w obydwu przypadkach brana jest pod uwagę morfologiczna struktura wyrazu i jednolitość zapisu fonicznych składników morfemu. Uwzględniając relacje między fonologią a morfologią, tę zasadę można określić również jako morfonologiczną.

Istota zasady morfo(no)logicznej polega na tym, że poprawność pisowni ustala się dla poszczególnych części wyrazu – rdzeni, prefiksów, sufiksów, końcówek i innych morfemów. Zgodnie z tą zasadą np. postuluje się jednolity zapis rdzenia **-вод-** w formach *вода́, водяно́й, наводо́к, во́дка, вод* mimo zróżnicowania ich postaci fonicznej. Analogicznie jednakowo pisze się rdzeń **-пят-** w różnych jego fonicznych postaciach (np. *пять, пяти́, пятёрка, пятна́дцать, пятьдеся́т, пятьсо́т* itd.). Jednolity zapis obowiązuje na przykład przedrostek **про-** w formach: *про́пуск, продума́ть, прощу́пать, просмо́т্রেть* itp. mimo różnicy brzmienia.

Jednolity zapis w istocie obowiązuje alomorfy – warianty morfemu. Wiele morfemów podlega różnym modyfikacjom znajdującym swój wyraz w historycznych alternacjach fonemów tworzących dany morfem. Takie modyfikacje są uwzględniane przez zasadę morfologiczną, dlatego różne alomorfy tego samego morfemu zapisuje się w sposób zróżnicowany. Na przykład rdzeń czas. *братъ*, jego formy i wyrazy pochodne są reprezentowane przez kilka różniących się swym kształtem fonicznym alomorfów, mających zróżnicowane zapisy – *братъ, беру́, собира́ть, выбо́р*. Różnice tego rodzaju mogą dotyczyć również przedrostków (por. *отвесе́ти* i *отодви́нуть*), sufiksów (por. *купе́ц – купца́, мешо́к – мешка́*) i innych morfemów (por. *купа́лся – купале́сь*).

Zgodnie z zasadą morfo(no)logiczną pisownia nie powinna uwzględniać tych postaci fonicznych, które są wywołane alternacjami fonetycznymi czy zjawiskami neutralizacyjnymi. Na przykład w podanych wyżej wyrazach z rdzeniem **-вод-** samogłoska jest wymawiana jako [o] w sylabie akcentowanej, w pozycjach nieakcentowanych notuje się wymowę [α] lub [ə], jednakże obowiązuje oznaczanie jej literą **о**. Z kolei wygłosowa spółgłoska rdzenia jest wymawiana jako [d] – [d'] lub [t], lecz stale jest oznaczana literą **д**. Podobnie w rdzeniu *пят-* pisze się **я**, mimo że za nim kryje się ['a], [ɪ] lub [ɨ], a w wygłosie rdzenia obowiązuje pisownia **т**, mimo iż w kilku formach występuje [d'], a w jednej (*пятьдеся́т*) w wymowie spontanicznej brak jakiegokolwiek spółgłoski.

Zasada morfo(no)logiczna honoruje różnice pisowni wynikające z sylabicznej zasady pisowni – alomorfy jednego morfemu różniące się spółgłoską twardą i miękką w przypadku parzystych liter spółgłoskowych są zapisywane jednakowo, por. *вода́* i *водяно́й, брат* i *brate* itp. Z drugiej zaś strony zasada ta pozwala na zróżnicowanie zapisu samogłosek, jeśli wynika to z konieczności oznaczania twardości/miękkości poprzedzającej spółgłoski lub gładzi /j/. Na przykład końcówki M. l. poj. rzecz. r. żeńskiego odmiany na **-а** i D. l. poj. rzecz. rodz. męskiego są zapisywane jako **а** (por. *сестра́, сила́, порча́, столи́ца* i *братá, столá, ча́са, компью́тера*) lub **я** (*во́ля, ви́шня, ста́нция* i *ко́ня, кня́зя, кра́я*), lecz nie jest to traktowane jako odstępstwo

od zasady morfologicznej. Na podobnej zasadzie jako tożsame są traktowane zapisy końcówek tych samych form gramatycznych przez **ы** i **и** (np. *сто́лы– ко́ни, но́вый – лёгкий*), **у** i **ю** (*иду́ – куплю́, сестру́ – няню́, но́вую – си́нюю, иду́т – зна́ют*), **о** i **ё** (tylko pod akcentem: *сестро́й – землёй*).

Zapisywanie liter samogłoskowych po spółgłoskowych literach nieparzystych jest regulowane odrębnymi normami pisowni rosyjskiej, wynikającymi z tradycji. Po **ж, ш, ч** i **щ** został ustalony zapis liter **а, у, и** oraz **е**. Poza przypadkami specjalnymi (np. obcymi nazwiskami) nie pisze się po nich **я, ю**⁶⁶, **ы** i **э**. Natomiast pisownia liter **о** i **ё** po tych literach jest regulowana odrębnie, po części z naruszeniem zasady morfologicznej (zob. niżej § 56). Po **ц** regularnie są używane tylko **а, о, у** oraz **е**, nie pisze się **я, ю, э**, nie jest spotykane również **ё**. Pisownia litery **и** i **ы** po **ц** jest regulowana odrębnymi przepisami.

Tym samym można stwierdzić, że morfo(no)logiczna zasada pisowni rosyjskiej polega na jednakowym oznaczaniu głosek, między którymi zachodzą alternacje fonetyczne, z uwzględnieniem standardów wynikających z sylabicznego oznaczania twardości/miękkości spółgłosek oraz gładu /j/.

Wiele konkretnych reguł ortografii rosyjskiej, np. pisownia samogłosek nieakcentowanych, pisownia spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych w wygłosie lub przed obstruentami jest regulowana przepisami wynikającymi z zasady morfo(no)logicznej.

Istnieją jednak reguły, które ustalają zapisy sprzeczne z tą zasadą.

§ 56. Naruszanie morfo(no)logicznej zasady ortografii ma miejsce wtedy, gdy jednolity zapis alomorfów jest możliwy, lecz konkretne reguły poprawnej pisowni zalecają zapisy zgodne z zasadą fonetyczną lub tradycyjną.

Zazwyczaj są wymieniane następujące przypadki naruszania zasady morfologicznej:

1) Pisownia spółgłosek **с** lub **з** w przedrostkach: *из-, без-, воз-/вз-, через-/чрез-, раз-/роз-, низ-*. Pisownia wygłosowych spółgłosek w tych przedrostkach jest ustalana zgodnie z wymową. Przed samogłoskami, spółgłoskami dźwięcznymi i sonornymi obowiązuje pisownia litery **з** (np. *изучи́ть, безда́рный, возвра́тить, чрезме́рный, низложи́ть*), natomiast przed bezdźwięcznymi spółgłoskami pisownia litery **с** (*испра́тить, бе́столочь, восклицáние, чересполóсица, расписа́ть, нисходи́ть*).

Dla porównania: w przedrostku *от-* obowiązuje pisownia **т** (*о́тпуск, о́тда́ть, о́тчёт*), w *над-, под-, перед-/пред-* pisze się tylko **д** niezależnie od wymowy (*на́дстро́ить, подпу́стить, предста́вить*); przedrostki *с-/со-, в-/во-* są pisane tylko przez **с** i **в**, mimo iż ich postać foniczna może być zróżnicowana (*сде́лать, си́шить, счи́стить; вста́вить, втолка́ть*). Decyduje pisownia spółgłoski tego przedrostka przed samogłoską (por. *оту́чить, сумéть, надобла́чный, предубе́ждение* itp.), co jest zgodne z zasadą morfo(no)logiczną, którą stosuje się również w pisowni spółgłosek wewnątrz rdzenia, por. np. *но́жка, ска́зка, ла́вка* i *про́сьба, мо́лотьба́* (por. *но́жск, про́сить* itp.).

2) Pisownia samogłoski w przedrostku *раз-/роз-*. Pod akcentem samogłoska tego przedrostka jest oznaczana literą **о** zgodnie z wymową (*ро́зыск, ро́спись, ро́звальни, ро́зыгрыш*), natomiast nie pod akcentem tylko literą **а** (*разыска́ть, расписа́ть, разва́л, разыгра́ть*)⁶⁷.

Dla porównania: inne przedrostki są stale zapisywane przez **о** (*от-, под-, о-/об-, про-, по-*) lub **а** (*над-, на-, за-*), por. *отпу́стить, подписа́ть, обустро́ить* i *на́дстро́ить, на́думать, за́владеть* itp. co jest zgodne z wymogiem jednolitego zapisywania morfemów wynikającym z zasady, że w pozycji nieakcentowanej obowiązuje zapis tej litery, która wystąpi pod akcentem (por. *о́тпуск, по́дступ, про́пуск; на́сыть, за́пуск* itp.). Ta zasada jest wykorzystywana również dla uzasadnienia pisowni **о** lub **а** w sylabach nieakcentowanych w rdzeniach czy końcówkach wielu wyrazów, np. *но́га, во́да, ползу́, хоте́ть, мамой*, lecz *сады́, ва́лить, да́рю, се́страми* (por. *во́ды, хоте́т, ного́й; ва́л, вода́ми* itp.).

3) Pisownia pewnych morfemów rdzeniowych, w których w zależności od akcentu pisze się **о** lub **а**. Są to *-гор-/гар-* oraz *-зор-/зар-*, które pod akcentem samogłoska są zapisywane zgodnie z wymową, tzn. **а** w rdzeniu *-гор-/гар-*: *га́рь, уга́р, зага́р*, **о** w rdzeniu *-зор-/зар-*: *зо́рька, зо́ри*, a nie pod akcentem inaczej – **о**

⁶⁶ Wyjątek stanowią wyrazy *обсе жу́ри, брошю́ра, нараши́ют* i pochodne.

⁶⁷ Historycznie ten przedrostek jest w wyrazie *распра́*, który jednak już nie jest odbierany jako derywat prefiksalny, toteż zapis **а** pod akcentem zdaje się nie zakłócać powyższej reguły.

w *гореть, загореть(ся)*, a w *заря, озарить*. Różnorodność zapisu występuje w rdzeniach *-кас-/-кос-, -раст-/-рост-*, chociaż zapis litery **о** lub **а** jest w nich regulowany nie tylko wymową.

4) Pisownia końcówek w M. l. poj. r. męskiego przymiotników pełnych, w których pod akcentem pisze się *-ой* (*слепой, святой, большой*), a w pozycjach nieakcentowanych *-ый/-ий* (*новый, гордый, мягкий, синий*), co ma jednak pewien związek z realną wymową.

5) Pisownia **о** lub **е** po spółgłoskach **ж, ш, ц, ч** oraz **щ** w niektórych końcówkach i przyrostkach. Wbrew wymogom jednolitego zapisu przyrostków i końcówek, w takim kontekście zaleca się pisanie litery **о** w pozycji akcentowanej (*плечом, свечой, рожок, кишок, крыльцо, большом, хощевый, пуночный*), natomiast w pozycjach nieakcentowanych **е** (*платьем, дачей, порожек, пушек, оконце, высшем, замшевый, ситцевый*).

Z jednej strony jest to sprzeczne z regułą pisowni liter **о** i **ё** pod akcentem po spółgłoskach **ж, ш, ч** i **щ** w rdzeniach wyrazów. Zgodnie z nią tam, gdzie notuje się wymianę z samogłoską oznaczaną jako **е**, w sylabie akcentowanej pisze się literę **ё**⁶⁸ (np. *жёлтый – желтеть, шёпот – шептун, чёрный – чернее, щёлкать – щёлчок*), natomiast w rdzeniach, które nie znają takiej wymiany, pisze się **о** (np. *шок, шорты, чокаться, чопорный*). Ta zasada ma zastosowanie również w pisowni litery **о** po spółgłoskach **ж, ш, ч** i **щ** w sylabach nieakcentowanych – przy braku wymiany z **е** w takich rdzeniach pisze się **о**, np. *шоколад, шоссё, жонглёр, шофёр, чонгури*. Do pewnego stopnia jest to dyktowane również wymową – w tych wyrazach wymawia się [α] lub [ə], które w przypadku ruchomego akcentu bywają alternantami akcentowanego [o] (zob. § 17.1 i 18.1)

Z drugiej zaś strony taka różnorodność zapisu jednego z morfemów jest sprzeczna z wymogiem jednolitej pisowni tychże przyrostków i końcówek w innych kontekstach graficznych. Na przykład po parzystych twardych literach spółgłoskowych te morfemy są zapisywane przez **о** niezależnie od akcentu (por. *столом – стулом, сестрой – ссорой, комок – снимок, село – мыло, слепом – новом, медовый – берёзовый*).

6) Do przypadków naruszania zasady morfo(no)logicznej czasem zalicza się pisownię **ы** po przedrostkach zakończonych twardą spółgłoską w morfemach rdzeniowych, które w innych kontekstach mają w nagłosie literę **и** (np. *история – предыстория, искать – разыскать, играть – сыграть*). Jednakże jeśli uznać, że sylabiczna zasada grafii rosyjskiej, zgodnie z którą pisze się **и** lub **ы**, zajmuje w hierarchii zasad pozycję wyższą od postulatu jednolitych zapisów morfemów, to takie różnice nie powinny być traktowane jako naruszenia zasady morfo(no)logicznej.

§ 57. Zapisy bazowe, sprawdzalne i niesprawdzalne. Morfo(no)logiczna zasada ortografii pozwala sformułować reguły, w których ma zastosowanie kryterium ustalania poprawności zapisu określonej głoski w danym morfemie przez jej sprawdzenie w innych kontekstach (por. argumentację w poprzednim paragrafie). W tym celu są wykorzystywane zapisy bazowe (ros. опорные написания), czyli takie, w których poddawana sprawdzaniu litera występuje w swej wartości podstawowej. Dla spółgłosek jest to pozycja przed samogłoską lub spółgłoską sonorną, dla samogłosek – przede wszystkim położenie w sylabie akcentowanej.

Elementy graficzne (litery), które występują w zapisach bazowych z reguły są podstawą poprawnego zapisu w pozostałych odmianach tego morfemu (z uwzględnieniem, rzecz jasna, alternacji historycznych). Dla przykładu – zapis **д** w wyrazach *садки, порядки, лодка, подставка, код, сядь* jest ustalany na podstawie odwołania się do form *садо́к, порядо́к, лодо́чка, подо́брать, ко́ды, сяде́т* itp., gdzie sprawdzana spółgłoska znajduje się przed samogłoską. Z kolei zapis litery **я** w wyrazach *тяжёлый, тяну́, мясник, пята́к* jest ustalany na podstawie bazowych zapisów samogłoski w tych samych morfemach pod akcentem, czyli w formach *тя́жесть, тя́нет, мя́со, пя́ть* itp.

§ 57.1. Zapisy liter, które można poddać sprawdzeniu przez porównanie z istniejącymi zapisami bazowymi, są określane jako sprawdzalne (ros. проверочные написания). Tak można zakwalifikować zapisy spółgłoski **д** w wyrazach *садки, порядки* itd. oraz **я** w wyrazach *тяну́, тяжёлый* i wiele innych. Do nich można zaliczyć również zapisy spółgłoski **е** w przedrostku wyrazów *сделать, сдать, шить, сжимать, считать*; zapisy bazowe dla niej są np. w formach *сошьо́, суме́ть*. Poprawna pisownia samogłoski **е** w wyrazach *несу́, село́, гнездо́, бегу́, нету́х, делить* jest uzasadniona bazowymi, w których pod akcentem występuje **ё** (a w za-

⁶⁸ A w zasadzie **е** zgodnie z tradycją unikania litery **ё**.

sadzie **e** zgodnie z tradycją pomijania litery **ѣ** w pisowni rosyjskiej), tzn. *нѣс, сѣла, гнѣзда* lub **e** – *бег, петъ, раздѣл*. Jeszcze garść zapisów sprawdzalnych popartych bazowymi: *пятна́дцать – пять, яснѣе – ясно, магнитофо́н – магнѣт, часѣ́и – час, борода́ – бѣроду, борѣдка, нѣзко – нѣзок, пѣздно – опозда́ть, нѣжки – нѣжек, му́шки – мушек* itd.

Zapisy bazowe i skorelowane z nimi zapisy sprawdzalne stanowią podstawę reguł poprawnej pisowni opartych na morfo(no)logicznej zasadzie ortografii.

§ 57.2. Istnieją jednak morfemy, w których odpowiednie elementy graficzne stale znajdują się w pozycjach neutralizacji i dla ustalenia ich poprawnej pisowni nie można się odwołać do zapisów bazowych. Dotyczy to m.in. obstruentów w wygłosie wyrazów nieodmiennych lub przed innymi obstruentami, jak również samogłosek, występujących w morfemach stale pozbawionych akcentu.

Takie przypadki są określane jako niesprawdzalne (ros. беспове́рочныѣ написания), np. oznaczenie wygłosowych spółgłosek (*лишь, аж, настѣжь, врозь*), przed innymi spółgłoskami (*экза́мен, афга́нский, нѣвхи, здоро́вый, эфемѣзм, стоѣ, мост, мозги*), jak również zapisy samogłosek nieakcentowanych: **a** (np. *атама́н, арте́ль, паром, калач, капу́ста, валюта, таракáн, каранда́ш, баро́кко*), **o** (np. *опера́ция, октя́брь, коро́ва, бота́ника, ботва́, вонзи́ть*), **e** lub **я** w rdzeniach wielu wyrazów (*тепе́рь, тетра́дь, Еле́на, ягуа́р, язы́к, япóнец*) i wiele innych, które można zaliczyć do uwarunkowanych tradycją. Do niesprawdzalnych (tradycyjnych) można zaliczyć także zapis wygłosowych spółgłosek w wielu końcówkach, np. **т** w końcówkach 3 os. czasowników *-ѣт/-ет, -ит* lub *-ут/-ют, -ат/-ят* (*идѣт, знаѣт, говорѣт, ждѣт, снуѣт, крича́т, прося́т*), czy litery **в** w końcówce *-ов/-ев* D. l. mn. rzeczowników (*отцо́в, бра́тьев, столѣв*) itp.

Nie mając uzasadnienia w zapisach bazowych, niesprawdzalne zapisy wymagają zapamiętania, a w razie trudności – sprawdzenia w słownikach ortograficznych.

Do niesprawdzalnych należy m.in. pisownia wielu wyrazów obcych, w których można odnotować pewne specyficzne oznaczenia literowe, niemające pokrycia lub inaczej reprezentowane w wymowie. Do nich można zaliczyć pisownię spółgłosek podwójnych (*аппара́т, оппози́ция, коммуни́зм, вассáл, ассорти́, аккурати́но* i in.), zapisy **кз, кд** wobec wymowy [gz], [gd] (*экзѣтика, экзѣма, анекдо́т*), zapisy **йо, ъо** (*райо́н, бульо́н*) i wiele innych.

§ 58. Konkluzje. System pisowni rosyjskiej oparty na przekazywaniu postaci fonicznych za pomocą środków graficznych w wielu przypadkach jest regulowany strukturą wewnętrzną samego systemu. Do nich można zaliczyć sylabiczną zasadę oznaczania spółgłosek twardych i miękkich oraz morfo(no)logiczną zasadę ustalania jednolitych zapisów wyrazów. W pewnych przypadkach jednak rosyjska pisownia zachowuje zapisy tradycyjne, które są sprzeczne z zasadą sylabiczną, a w innych kieruje się wymową wbrew postulatowi jednolitego zapisywania morfemów. To sprawia, że rosyjska ortografia praktyczna (zbiór zasad) składa się z kilku reguł ogólnych i wielu reguł odnoszących się do szczególnych przypadków przejawu tej lub innej tendencji ortograficznej, a czasem do zapisów pojedynczych wyrazów lub form wyrazowych.

Ortografia zajmuje się także wieloma zjawiskami wykraczającymi poza relacje między postacią foniczną jednostek językowych a ich oznaczeniem literowym. Do takich należy łączna i rozłączna pisownia pewnych form językowych, pisownia z łącznikiem, użycie dużych i małych liter itp. W niniejszym opracowaniu nie są one omawiane, gdyż nie mają bezpośredniego związku z postaciami fonicznymi tych formacji językowych.

Wykład 15. Podsumowanie wykładów z fonetyki rosyjskiej

§ 59. Podsumowując cykl wykładów z fonetyki rosyjskiej w ujęciu funkcjonalnym, chciałbym zwrócić uwagę na niektóre sprawy generalne, nie wchodząc w szczegóły analizy fonetycznej, fonologicznej czy grafematuycznej, i przedstawić także niektóre teoretyczne konsekwencje zaobserwowanych zjawisk i tendencji.

§ 59.1. **Pismo a mowa.** Na wstępie pragnę jeszcze raz podkreślić, że pismo nie jest dokładnym odwzorowaniem rzeczywistego kształtu fonicznego wyrazów, zarówno pojedynczych, jak i grup wyrazowych, zdań, tekstów itd., mimo iż między pismem rosyjskim a wymową istnieją, jak wynika z analizy grafematuycznej, dość precyzyjne i ściśle wzajemne powiązania. Są one konsekwencją fonetycznego charakteru pisowni rosyjskiej. Jednakże pierwotną i najważniejszą formą istnienia języka jest mowa ustna. A wymowę na razie najlepiej poznawać poprzez transkrypcję fonetyczną, która – mimo iż niedoskonała – może przekazywać niektóre szczegóły i warianty wymowy. Tego nie może przekazać pisownia, której podstawowym celem jest ustalanie i propagowanie jednolitej pisowni jednostek znaczących, jakkolwiek by one się nie różniły od rzeczywistego kształtu fonicznego. Dlatego transkrypcja powinna być istotnym składnikiem dydaktyki akademickiej.

§ 59.2. **Niepowtarzalność systemu fonetycznego.** Fonetyka (i fonologia) każdego języka naturalnego jest właściwa tylko dla niego i niepowtarzalna ani w części, ani w całości w innych językach. Szczególnie jest to widoczne, kiedy dokonujemy analizy fonologicznej języka i przedstawiamy strukturę systemu fonologicznego. W tym systemie każdy element (fonem) zajmuje swoje indywidualne miejsce wyznaczone relacją z pozostałymi elementami (fonemami). Siatkę takich relacji tworzą również części składowe fonemów (cechy dystynktywne) wyróżniane na podstawie opozycji fonologicznych.

Zbudowany w ten sposób system abstrakcyjnych jednostek (fonemów i ich cech) jest realizowany w konkretnych głoskach będących ich fizycznymi manifestacjami (artykulacjami). Okazuje się również, że struktura systemu, mimo że jest pewną abstrakcją, determinuje rzeczywistą postać foniczną zarówno pojedynczych głosek, jak i klas głosek oraz całych ciągów fonicznych (wyrazów fonetycznych, wypowiedzi, zdań, tekstów).

§ 59.3. **Rola struktury systemu (korelacja miękkościowa).** Na przykład istnienie rozbudowanej korelacji miękkościowej (spółgłosek twardych i miękkich) znajduje pokrycie w tym, że nie tylko spółgłoski miękkie mają specyficzną artykulację polegającą na palatalizacji, lecz specyficzne są również spółgłoski twarde – muszą wyraźnie się odróżniać od miękkich kształtem kanału głosowego, dlatego są zwelaryzowane i sfaryngalizowane.

Z kolei zaś konieczność przeciwstawiania sobie wyrazów typu *лѣд – льѣт, солѣ – сольѣ, семѣ – семьѣ* itp. wymusza taką realizację miękkości w sekwencjach [C'+V], która powinna być wyraźnie inna, niż miękkość w sekwencjach [C'+j+V]. Taką realizację zapewnia tzw. synchroniczna realizacja miękkości (palatalność synchroniczna). Funkcjonalne zróżnicowanie sekwencji [C'+V] vs [C'+j+V] ma w języku rosyjskim dalszą kontynuację w postaci często spotykanych sekwencji o strukturze [C'+i+j+V] (*ápmия, здáние*), w tym także [C'+i+j+i] różniących się od [C'+i+j] (*ápmии – ápmий*). Nieco mniej częstotliwe są sekwencje bez [j] – o strukturze [C'+i+V] (*лиáна, биолѣгия, рáдио*) i prawie zupełnie niezwykle w innych językach nagłosowe [i+V] (*Иудá, иѣн*).

§ 59.4. **Akomodacja miękkościowa.** Takie specyficzne sekwencje w języku rosyjskim są, moim zdaniem, efektem istnienia rozbudowanej i konsekwentnie realizowanej korelacji miękkościowej, modelującej w dużym stopniu rosyjską bazę artykulacyjną, czyli utarte typowe nawyki artykulacji głosek i ich sekwencji.

Innym zjawiskiem uwarunkowanym korelacją miękkościową są akomodacyjne modyfikacje samogłosek, które w sylabach akcentowanych są wymawiane z mniej lub bardziej wyraźną dyftongizacją, wymuszającą czasem (np. w wyrazie *мял*) przemieszczanie się języka przez całą jamę ustną, natomiast w nieakcentowanych wywołując w sylabie nieakcentowanej morfemu takie alternanty samogłosek, które nie mają ze sobą żadnego wspólnego momentu artykulacyjnego (np. [a] → [ɪ] lub [i] w najnowszej wymowie; por. *мѣсо* → *мяснѣй, мясорубка, понятнѣ* → *понялѣ, пѣнлѣ*).

§ 59.5. **Akcent wyrazowy i redukcja.** Kolejnym istotnym zjawiskiem fonetyki rosyjskiej jest akcent wyrazowy, którego swobodny (lecz nie dowolny) wybór miejsca wraz z ruchomością, czyli przenoszeniem

z jednego morfemu na drugi, albo nawet z sylaby na sylabę w ramach jednego morfemu (por. *молодость – молодже, óзеро – озёра*), w znacznym stopniu warunkuje zjawisko swoistej „deformacji” samogłosek w sylabach poza akcentem. Zjawisko to jest określane mianem redukcji. Redukcja, czyli osłabianie artykulacji głosek w zależności od różnych pozycji i okoliczności, jest znana w wielu językach (np. zanik wygłosowego [ć] w pol. *radość, starość* czy [t] w *jest* i in.). Znana jest również redukcja samogłosek nieakcentowanych⁶⁹. Najczęściej polega ona na skróceniu czasu artykulacji.

§ 59.5.1. Samogłoski nieakcentowane. W rosyjskim jednak nie wszystkie samogłoski nieakcentowane są krótsze od akcentowanych. Samogłoski bezpośrednio przed akcentem czasem dorównują długością akcentowanym, np. w sekwencjach sylab typu *водѣ, ноуѣ, номѣ* (niska samogłoska nieakcentowana przed wysoką lub średnią akcentowaną, przy określonym rysunku intonacyjnym). Tym, co cechuje ich tzw. „redukcję”, jest wskazana wyżej zmiana parametrów artykulacyjnych. W sylabie nieakcentowanej są one artykulacyjnie inne, niż gdy ta sama sylaba tego samego morfemu jest akcentowana, np. zam. [o] labializowanego jest wymawiane prawie [a] ([a]) (*нос → носѣ*) lub prawie [i] ([i]) (*нѣс → несѣ*), pozbawione zaokrąglenia warg i znajdujące się (szczególnie [i]) na innym poziomie rozwarcia. Taka redukcja czasem jest nazywana „jakościową” (ros. качественная редукция) w odróżnieniu od ilościowej, polegającej na skracaniu czasu trwania (ros. количественная редукция).

§ 59.5.2. Stopnie redukcji. Istotne jest również zróżnicowanie samogłosek nieakcentowanych w zależności od położenia względem sylaby akcentowanej. Zazwyczaj wyróżnia się dwa stopnie redukcji, chociaż można by wyróżnić więcej. Specyfika redukcji rosyjskiej wiąże się z określoną rytmiką wielosylabowego wyrazu (1 2 3 1 według formuły A. Potiebni), kiedy sylaba akcentowana z pierwszą przedakcentową tworzą (według Rozalii Kasatki) mocne centrum akcentowe, „spychając” pozostałe sylaby przedakcentowe i poakcentowe na peryferia, które są coraz słabsze. Dowodem ich dalszego osłabiania jest aktywny proces zupełnego zaniku samogłosek zredukowanych w wielu pozycjach peryferyjnych. Zachowanie struktury rytmicznej wyrazu jako najbardziej stabilnej cechy prozodycznej w takich wypadkach prowadzi do przejmowania funkcji sylabotwórczej przez spółgłoski i do nowych reguł fonotaktycznych, dopuszczających m.in. sekwencje spółgłosek o przeciwstawnych CD [$\pm$ dźwięczność] i/lub [$\pm$ miękkosć], np. [v's] (*високѣснѣѣ*), [sd'] (*содержание*), [m's] (*мясорѣбка*) itp.

§ 59.5.3. Konsonantyczność i redukcja. W osłabianiu peryferyjnych sylab nieakcentowanych (sylab II stopnia redukcji) znajduje odzwierciedlenie typologiczna przynależność języka rosyjskiego do języków konsonantycznych, czyli takich, w których system konsonantyczny dominuje nad wokalicznym. Przejawia się to nie tylko w liczbowej przewadze spółgłosek nad samogłoskami (37 do 5), lecz także w tym, że w pozycjach nieakcentowanych jakość samogłosek wyraźnie jest uzależniona do konsonantycznej CD [$\pm$ miękkosć]. Po spółgłoskach twardych mamy bowiem do czynienia z dominacją „akania”, czyli wymowy samogłosek *a-owatych*, po miękkich natomiast w pozycjach śródgłosowych dominuje „ikanie” – samogłoski *i-owate*.

§ 59.5.4. Wpływ innych poziomów struktury języka na redukcję. Jednakże zachodzące współcześnie w fonetyce rosyjskiej procesy redukcji nie działają w sposób absolutny. Dopuszczają bowiem wyjątki lub odstępstwa od reguł redukcji, zależne od innych (wyższych hierarchicznie) poziomów struktury językowej lub od tradycji posługiwania się mową ustną w wydaniu ruszczyzny kulturalnej (literackiej). Uwarunkowanie innymi poziomami struktury wynika chociażby z tego, że język rosyjski należy do języków fleksyjnych, czyli kształtujących znaczenia gramatyczne poprzez końcówki, znajdujące się w zakończeniach wyrazów. Dlatego po spółgłoskach miękkich w wygłosie może pojawiać się nie tylko „ikanie”, jak w śródgłosie, lecz także „akanie” (tzn. wymowa *a-owatego* [ä] zam. głoski *i-owatej*, np. w końcówkach form *хѣдят, нѣня, нѣле*). Natomiast wpływ tradycji kulturalnej ma swój wyraz w możliwości zachowania wymowy [o] i [e] w sylabach nieakcentowanych wyrazów obcojęzycznych lub zorientowanych na obcość (m.in. akronimów) oraz w specyficznych zredukowanych alternantach /e/ akcentowanego w wyrazach obcych, czyli [ɛ] po spółgłoskach

⁶⁹ Por. niem. *gehen* → [g'e:n], [o] → [u] w bułg. *дѣбѣдѣ*, ukr. *хѣбѣдѣ*. Redukcja samogłosek nieakcentowanych występuje również w angielskim (np. *better* → [b'etə], *nation* → [neiʃən] → [neiʃŋ]).

twardych innych niż [ʒ], [ʂ], [c] oraz [ɫ] w nagłosie i po samogłoskach (np. *тембральный, декаданс, этаж, поэтический* i in.).

§ 59.6. Zjawiska fonotaktyczne. W fonotaktyce rosyjskiej istotne jest utrzymanie zależności asymilacyjnej między spółgłoskami dźwięcznymi i bezdźwięcznymi w jednej sekwencji, wraz z wyłączeniem [v] i [v'] z szeregu dźwięcznych obstruentów. Wyłączenie przejawia się w tym, że przed nimi, podobnie jak przed sonornymi, mogą być wymawiane zarówno spółgłoski dźwięczne (co nie jest niczym niezwykłym), jak i bezdźwięczne (co jest dość niezwykle w porównaniu z językiem polskim), a przy tym one same pozostają dźwięczne, nie zamieniając się na [f], [f'] (jak w większości odmian języka polskiego).

W wygłosie natomiast w fonetyce rosyjskiej obserwuje się wyraźną tendencję do ubezdźwięczniania wszelkich elementów konsonantycznych, prowadzącą nawet do pojawienia się bezdźwięcznych spółgłosek sonornych po bezdźwięcznych obstruentach. Przy starannej wymowie jednak sonorne mogą zachować swoją podstawową cechę i stawać się sylabotwórcze, czyli tworzyć dodatkowe sylaby, dorównujące sylabom powstałym na skutek zaniku samogłosek zredukowanych.

Tendencja do bezdźwięczności wygłosowej ma miejsce nie tylko przed pauzą, lecz również na stykach międzywyrazowych, gdzie nawet przed dźwięcznym obstruentem następnego wyrazu fakultatywnie można napotkać spółgłoski bezdźwięczne. Regularnie jednak przed nimi i przed [v], [v'], po których następuje obstruent dźwięczny, na razie dominuje „udźwięcznienie” spółgłoskowego wygłosu wyrazu poprzedniego.

§ 59.6.1. Miękkosc w fonotaktyce. Nieco inaczej wyglądają zależności fonotaktyczne między spółgłoskami twardymi i miękkimi. Tu mogą być sekwencje wynikające zarówno z asymilacji, jak i ciągi o rozbierzanym nacechowaniu CD [$\pm$ miękkosc] sąsiadujących ze sobą głosek. Istotnym parametrem w tym uzależnieniu lub jego braku jest przynależność spółgłosek do określonych klas spółgłoskowych. Para głosek lateralnych [ɫ] – [ɫ'] wykazuje przy tym pełną niezależność i swobodę tworzenia sekwencji z innymi spółgłoskami. Niektóre głoski (np. [n']) są niezależne tylko w ograniczonym zakresie. Wiele innych głosek natomiast ulega wpływowi miękkości lub twardości następnego segmentu, tworząc ciągi o obligatoryjnej strukturze [C+C] lub [C'+C']. O ile asymilacyjny ciąg złożony ze spółgłosek twardych ([C+C]) jest stabilny, to w drugim ([C'+C']) w ostatnich kilkudziesięciu latach zachodzą procesy dyspalatalizacji, tzn. osłabienia miękkości pierwszego segmentu, prowadzące do pojawienia się spółgłosek półmiękkich lub takich, które są niezróżnicowane z punktu widzenia CD [$\pm$ miękkosc] (mówiąc kolokwialnie: są ani twarde, ani miękkie). Być może jest pewien związek tego procesu z sekwencjami spółgłosek powstającymi na skutek zaniku samogłosek w peryferyjnych sylabach nieakcentowanych, w których zablokowane są zjawiska asymilacyjne (por. sekwencję [ʂd'] – *содержание* – w innych kontekstach mogą być [z'd'] lub [s't'], [b'ɫ] – *белокровие* – w innych warunkach może być tylko [bɫ], [ʂ'z] – *сизокрылый* – w innej sytuacji może być [z':] lub [s':] itp.).

§ 59.6.2. Dyspalatalizacja miękkościowa a morfonologia. Proces dyspalatalizacji przebiega nierównomiernie dla klas spółgłosek tworzących sekwencję i zależy od wielu czynników, takich jak pozycja na początku lub na końcu wyrazu, brak lub obecność styku morfolologicznego itd. Szczególną rolę odgrywa styk prefiksально-приимkowy, który pozwala na większą swobodę występowania różnych głosek obok siebie. W odniesieniu do dyspalatalizacji przejawia się to, rzecz jasna, w zwiększeniu możliwości jej działania, czyli w sprzyjaniu spółgłoskom półmiękkim lub „niezróżnicowanym”. Wpływ tego styku świadczy o roli morfonologii znajdującej się na granicy współdziałania i zależności wzajemnej między zjawiskami fonetycznymi a morfolologiczną (morfemową) strukturą wyrazu.

§ 59.6.3. Wpływ czynnika morfonologicznego. Czynnikiem morfonologicznym powinienem być wymienić wcześniej – we wspomnianym pojawieniu się „wyjątkowych” samogłosek w nieakcentowanych końcówkach, w których forma gramatyczna wyrazu wywołuje czasem odmienny od zwykłego efekt redukcji. Jest on obecny również w innych przypadkach specyficznie przebiegających procesów fonetycznych. Jednym z jego przejawów jest zablokowanie zmiany [t+s] → [c] na szwie prefiksально-приимkowym (np. *отскочить*), przy jej dopuszczeniu na szwie sufiksальnym (por. *светский*). Zachowanie sekwencji [t'+s'] w formach trybu rozkazującego czasowników zwrotnych (np. *встреться*) wobec przekształcenia jej w [c] lub [c:] w formach bezokolicznika (por. *статься, сдаться*) również świadczy o roli czynnika morfonologicznego w kształtowaniu zja-

wisk fonetycznych. Styk prefiksarno-przymikowy przejawia się np. w zablokowaniu uproszczenia [zdn] → [zn] w wyrazie *бэ́здна* wobec braku takiej blokady na styku sufiksalnym (por. *но́здно, пра́здновать* itd.). Właśnie różnice w zachowaniu sekwencji na różnych stykach (międzywyrazowego nie wyłączając) są świadectwem „ingerencji” morfonologii w fonetykę/fonologię.

Ten sam czynnik leży u podstaw możliwości powszechnego obecnie występowania sekwencji samogłosek ([V+V]) w języku rosyjskim, ponieważ były one od dawna (od czasów prasłowiańskich) znane właśnie na stykach prefiksarno-przymikowych, pojawienie się ich w języku rosyjskim wewnątrz morfemu w wyrazach obcojęzycznych i akronimach w ostatnich paru stuleciach poszerzyło i upowszechniło tę możliwość, pozwalając na nowe sekwencje [V+V] w wyrazach rodzimych na skutek zaniku interwokalicznego gładu [i].

§ 59.7. Analiza fonologiczna głośni rosyjskiej zaproponowana w wykładach stanowi potwierdzenie tezy o samoistności i niepowtarzalności rosyjskiego systemu fonologicznego zbudowanego wokół dwu największych korelacji. Najważniejszą z nich jest, moim zdaniem, korelacja miękkościowa przenikająca przy maksymalnej interpretacji niemal cały konsonantyzm (poza nią jest tylko gład /j/). Stawia to język rosyjski w szczególnej pozycji typologicznej, gdyż w takiej postaci korelacja ta nie występuje chyba w żadnym innym języku (na pewno w żadnym słowiańskim). W znacznym stopniu organizuje ona funkcjonowanie wokalizmu rosyjskiego (szczególnie nieakcentowanego) oraz sprawia, że głoski [i] – [y] mają status alofoniczny – są alofonami jednego fonemu /I/.

Druga liczbowo korelacja dźwięcznościowa ogranicza się do regulacji funkcjonowania konsonantyzmu (np. w wygłosie i na stykach międzywyrazowych) i nie odgrywa znaczącej roli w kształtowaniu zjawisk na innych obszarach systemu fonologicznego, podobnie jak i nieliczne inne korelacje konsonantyczne.

§ 59.7.1. Podrzędna rola wokalizmu. Korelacje wokaliczne również są ograniczone do sfery funkcjonowania samogłosek. Same zaś są poddane presji konsonantyzmu, który w zasadzie sprowadza ich rolę niemal do zera w peryferyjnych sylabach nieakcentowanych, pozwalając na zachowanie w szczątkowej postaci korelacji według CD [$\pm$ labializacja].

Analiza fonologiczna wokalizmu w sylabach nieakcentowanych potwierdza tezę o redukcji liczby fonemów samogłoskowych w tej pozycji i jeszcze większej dominacji konsonantyzmu niż w sylabach akcentowanych. W ekstremalnej pozycji (w śródgłosie po spółgłoskach miękkich) występują tylko dwa fonemy samogłoskowe – /u/ i /I/. Zanik samogłosek zredukowanych może skutkować zmniejszeniem tej liczby do 1 fonemu w sylabach peryferyjnych (czyli nieakcentowanych oprócz 1. przedakcentowej, która – jak wiadomo – należy do mocnego centrum akcentowego). Wyjątek stanowią głównie otwarte sylaby wygłosowe, których kształt foniczny jest regulowany czynnikami gramatycznymi (czyli ingerencją morfonologii).

§ 59.8. Związek pisowni z wymową. Kształt systemu fonologicznego języka rosyjskiego znajduje odbicie w teoretycznych podstawach pisowni rosyjskiej, w której konsekwencją istnienia miękkościowej korelacji fonologicznej jest sylabiczna zasada oznaczania miękkości/twardości spółgłosek i fonemu /j/. Jest jednak ona stosowana niekonsekwentnie, z licznymi odstępstwami, wynikającymi po części z tradycji pisma cyrylicznego. Natomiast w ortografii rosyjskiej (czyli w systemie ustalania jednolitych zapisów) główną rolę odgrywa czynnik morfonologiczny, próbujący pomijać alternacje fonetyczne, a honorować tylko alternacje historyczne. Lecz zasada morfonologiczna, podobnie jak sylabiczna, również nie jest konsekwentna w działaniu, pozwala bowiem czasem na wpływ tradycji, a z drugiej strony dopuszcza zapisy motywowane realnym brzmieniem.

§ 59.9. Pominięte w wykładach. Poza zasięgiem moich szczegółowych rozważań o fonetyce rosyjskiej był, być może, najważniejszy czynnik wpływający na postać foniczną rosyjskiej mowy ustnej – akcentuacja. Poświęciłem jej niecały jeden wykład. Zabrakło tu ścisłych reguł ustalania miejsca akcentu w wyrazach rosyjskich, ponieważ ich w zasadzie nie ma. Trzeba też przyznać, że analiza reguł akcentuacyjnych wychodzi poza ramy czystej fonetyki czy fonologii, gdyż jest uwikłana zarówno w szczegółowy opis słownictwa rosyjskiego, który należy do leksykologii, jak i w analizę struktury jednostek znaczących, co z kolei jest dziedziną badań morfologii, w której powinno być miejsce na reguły akcentuacji w derywacji słowotwórczej i gramatycznej rosyjskiego zasobu leksykalnego.

Zabrakło w wykładach również głębszego uzasadnienia, że akcent w języku rosyjskim w odróżnieniu od polskiego pełni funkcję dystynktywną i konstytutywną na równi z fonemami czy cechami dystynktywnymi fonemów. Jest więc bardzo istotnym zjawiskiem o wysokiej relewancji fonologicznej. Polski akcent jest pozbawiony takiej funkcji, pełni funkcję delimitatywną, najczęściej sygnalizując koniec wyrazu gramatycznego w następnej zgłosce wielosylabowców.

W wykładach natomiast ograniczyłem się do zasygnalizowania podstawowych właściwości fizycznych, leksykalnych i morfonologicznych akcentu rosyjskiego, i do jego wpływu na kształt foniczny rosyjskich jednostek znaczących zależny od miejsca akcentu w wyrazie fonetycznym, czyli głównie do zjawisk redukcji samogłosek nieakcentowanych. Opracowanie precyzyjnych reguł akcentuacji rosyjskiej dla Polaków czeka na swego odkrywcę.

Indeks rzeczowy

- afrykata 14
- afryktywizacja 18
- akanie 31
- akcent 6
  - dynamiczny 28
  - główny 29
  - iloczasowy (kwantytatywny) 28
  - kwalitatywny 28
  - melodyczny (tonalny) 28
  - morfemu 30
  - poboczny 29
  - ruchomy 30
  - stały 29
  - swobodny 29
  - wyrazowy 28
- akomodacja 23, 93
- alfabet rosyjski 6–7, 82
- alofon 67
- alternacje 36
  - historyczne (morfologiczne) 36
  - fonetyczne (pozycyjne) 36
  - samogłosek akcentowanych z nieakcentowanymi 37–40
- alternant 36
- analiza dystrybucyjna 67
- aparatus glosowy 11, 12
- archifonem 69
- artykulacja
  - samoglosek 20
  - spolgllosek 13
- asybilacja 18
- asymilacja 45
  - wsteczna (regresywna) 45–46
- baza artykulacyjna 93
- bezdzwiecznosć asymilacyjna 45–46
- centrum systemu fonologicznego 67
- cecha
  - dystynktywna (CD) 67
  - inherentna 70, 72
  - redundantna 67
- cyrylica 82
- dendryt cech dystynktywnych 77–78
- dyftong 22
- dyftongizacja 22
- dyftongoidalnosć 22–23
- dyspalatalizacja 50–52
- dystrybucja komplementarna 66
- dysymilacja 51
- dzwiecznosć asymilacyjna 47
- enklityka 9, 29
- faryngalizacja 14
- fonem 66
- fonetyka segmentalna 6
- fonologia 65
  - strukturalizmu europejskiego 66
  - transformacyjno-generatywna 80–81
- fonotaktyka 45–50
- formula A. Potiebni 32, 94
- funkcja
  - dystynktywna 67
  - komunikatywna języka 65
  - konstytutywna 66
  - zmiekczejaca miękkiemu znaku (Ь) 83
- geminacja 55
- geminata 54, 56
- glajd 18, 19, 57, 71
  - nosowy 19, 55
- glagolica 82
- glos 11
- gloska 6, 13
- grafematyka 83
- grafia 83
- gramatyczne uwarunkowania redukcji 42
- grazdanka 83
- grupy konsonantyczne 46
- jakanie 31
- identyfikacja fonemów 66, 69
- ikanie 31
- intonacja 6, 11–12
- inwariant 66
- język vs mowa 65
- języki konsonantyczne 45
- klasy spolgllosek (fonemów)
  - lokalna 14, 70–71
  - modalna 13, 71–72
- koartykulacja 23
- komutacja 67
- konsonantyzm 13, 69
- kontoid 13, 71
- korelacja fonologiczna 68
  - dzwiecznosćciowa 72
  - miękkosciowa 72–74
  - według miejsca artykulacji 71
  - według sposobu artykulacji 72
- litera (grafem) 6, 82
- litery
  - samogloskowe jotowane 7, 9, 82
  - spolglloskowe 7
  - spolglloskowe parzyste 9, 82
  - spolglloskowe nieparzyste 9, 82
- miękkosć 15–18
  - asymilacyjna 51, 52–53
- mocne centrum akcentuacyjne 29
- modyfikacje
  - samoglosek akcentowanych 23–26
  - samoglosek nieakcentowanych 44

modyfikacje spółgłosek 18–20
 monoftong 22
 morfonologia 28, 66, 76, 89, 95–96
 morfonologiczne zasady akcentuacji 30
 Moskiewska Szkoła Fonologiczna 79–80, 89
 mowa vs język 65
 naruszanie morfologicznej zasady pisowni 90–91
 neutralizacja 37, 68
 ograniczenia łączliwości spółgłosek 54
 okanie 31
 okluzywy 14
 opozycja fonologiczna 67
   jednowymiarowa 67
   proporcjonalna 68
   wielowymiarowa 67
 ortografia 87
 oznaczanie
   głoski [j] 10
   samogłosek nieakcentowanych 40–42
 palatalność asynchroniczna 17
 para minimalna 65
 pisownia a wymowa 6
 pozycja
   interwokaliczna 18, 55
   mocna 68
   nagłosowa (nagłos) 9
   słaba 68
   śródgłosowa (śródgłos) 9, 56
   wygłosowa (wygłos) 9, 47–48, 56
 Praskie Koło Lingwistyczne 66, 69
 proklityka 9, 29
 przebieg ustalony 23
 redukcja samogłosek nieakcentowanych 31
 reguły fonotaktyczne 45
   uniwersalne 45
 relacje między literami a głoskami 6,
   relacje podstawowe 7–8, 9
 relacje między fonemami
   paradygmatyczne 68
   syntagmatyczna 68
 samogłoska 13
   akcentowana 20, 31
   labializowana 21
   nieakcentowana 31
     I stopnia redukcji 32–33
     II stopnia redukcji 33–35
   nieakcentowane [e] 42
   nieakcentowane [o] 43
   nielabializowana 21
   niska (szeroka) 20
   przednia 21
   średnia 20
   środkowa 21
   tylna 21
   wysoka (wąska) 20
   samogłoska zredukowana 33–35
   segment 6
   sekwencje
     nagłosowe wokaliczne 63
     obstruentów z sonornymi 63
     samogłoskowe (grupy wokaliczne) 60–61
     spółgłosek z samogłoskami 58–60
     specyficzne sekwencje wokaliczne 61–63
     wokaliczne 61
     wygłosowe 63
     spółgłoskowe 45
   słabe peryferium akcentowe 29
 spółgłoska 13
   bezdźwięczna 13
   boczna (lateralna) 14
   dwuwargowa (bilabialna) 14
   drżąca 14
   dziąsłowa ((post)alweolarna) 14, 19, 54
   dźwięczna 13
   miękka (palatalizowana) 14, 15–18
   nosowa 14
   obstruentalna 13
   półmiękka 17
   przedniojęzykowa 14
   przedniojęzykowo-dziąsłowa 14, 17
   przedniojęzykowo-zębowa 14
   sonorna 13, 18–19
   spółotwarte 14
   szczelinowa (frykatywne) 14
   twarda 14
   tylnojęzykowa (welarna) 14, 19, 54
   środkowojęzykowa ((pre)palatalna) 14, 15
   wargowa 14, 17
   wargowo-zębowa (labio-dentalna) 14
   wzdłużone (długie) 55–57
   zębowa (dentalna) 14
   zwarta (okluzywna) 14
   zwarło-szczelinowa (afrykatywne) 14
   zwarło-wybuchowa 14
 stopnie redukcji
   I stopień redukcji 31
   II stopień redukcji 31
 striktura 13
 styk międzywyrazowy 47–48, 53–54, 55, 72, 85
 styk prefiksarno-przymkowy 52–54, 56, 61, 85
 sylaba 9, 27–28
   akcentowana 20, 31
   otwarta 9, 27
   nieakcentowana 30
   nieprzymknięta 9, 27
   przymknięta 9, 27–28
   wygłosowa otwarta 31
   zamknięta 9, 27–28, 37, 60

system fonologiczny 68
   konsonantyczny 70–74
   wokaliczny 75–77
 szczelina 14
 szkoły morfonologiczne 79–81
 szczyt sonorności 27
 szum 13, 27
 teoria ortografii 82
 ton krtaniowy 11, 27
 transkrypcja fonetyczna 6, 8
 twardość asymilacyjna 52
 uproszczenia
   postaci fonicznych 64
   adresatywów 63–64
 warianty głosek
   fakultatywne 19
   kontekstowe 19
 wartości fonetyczne liter
   drugorzędne 86–87
   podstawowe 86–85
   samogłoski e 10, 85–86
   samogłoski **ɨ** 9
   samogłoski **ɔ** 85
   samogłoskowych 7, 83
   spółgłoskowych 8
 welaryzacja 14
 wiązadła głosowe 11
 wiązka cech dystynktywnych 67
 wokalizm 13
   akcentowany 75–76
   nieakcentowany 76–77
     starszy 76–77
     współczesny 76–77
 wokoid 13, 71
 wyraz
   akcentogenny 29
   fonetyczny 8, 29
   nieakcentogenny 29
 zanik samogłosek zredukowanych 43–44
 zapisy
   bazowe 91
   niesprawdzalne 91–92
   sprawdzalne 91
   sprzeczne z zasadą sylabiczną 83–84
 zasada sylabiczna pisowni 83–85
 zasady ortografii
   fonetyczna 88
   morfo(no)logiczna 89–90
   tradycyjna 89–90
 zjawiska
   suprasegmentalne (prozodyczne) 6
 znaki diakrytyczne 6
 zwarcie 14
   krtaniowe 11

Spis rycin

Ryc. 1. Wiązadła głosowe (schemat funkcjonowania)	11
Ryc. 2. Narządy mowy (nasada)	12
Ryc. 3. Układ języka przy artykulacji pol. [ć] i ros. [č']	16
Ryc. 4. Układ języka przy artykulacji pol. [l] i ros. [l']	16
Ryc. 5. Pol. i ros. [y]	21
Ryc. 6. Pol. i ros. [a]	21
Ryc. 7. Pol. i ros. [e]	22
Ryc. 8. Ros. [o] faza końcowa (linia pogrubiona) i pol. [o] ([ɔ] – linia cienka)	22
Ryc. 9. Rosyjski system fonologiczny w ujęciu dendrytowym	78

Spis tabel

Tab. 1. Podstawowe wartości fonetyczne liter rosyjskich	
a) Samogłoski	7
b) Spółgłoski	8
Tab. 2. System spółgłosek rosyjskich	15
Tab. 3. Modyfikacje rosyjskich samogłosek akcentowanych	23
Tab. 4. Udział tonu krtaniowego i szumu w strukturze akustycznej głosek	27
Tab. 5. Relacje między literami а, о, э, и, ы a samogłoskami nieakcentowanymi	41
Tab. 6. Relacje między literami я, е a nieakcentowanymi samogłoskami	41
Tab. 7. Grupy CV (samogłoski akcentowane)	58
Tab. 8. Grupy CV (samogłoski nieakcentowane w śródgłosie)	59
Tab. 9. Samogłoski nagłosowe	60
Tab. 10. Specyficzne rosyjskie sekwencje głosek	62
Tab. 11. Wygłosowe sekwencje [C'ǫ̃ɪ] vs [C'ǫ̃] ([Cǫ̃ɪ] vs [Cǫ̃])	63
Tab. 12. Sekwencje nagłosowe [jV] vs [ɨjV] vs [ɪV]	63
Tab. 13. System fonemów spółgłoskowych języka rosyjskiego i ich CD	70
Tab. 14. Rosyjski system wokaliczny	75
Tab. 15. Wokalizm nieakcentowany	77
Tab. 16. Ilościowy stosunek między literami a głoskami	83

Bibliografia

- J. Bartoszewska, *Фонетическая система современного русского языка в её сравнении с польским, украинским и белорусским языками*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1995.
- K. Bolla, E. Páll, F. Papp, *Курс современного русского языка*, Budapest: Kiadó 1975.
- K. Bolla, *A Conspectus of Russian Speech Sounds*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- B. L. Derwing, T. M. S. Priestly, *Reading Rules for Russian*, The University of Alberta, 1980.
- I. Dulewiczowa, *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska. Fonetyka i fonologia. Grafia i ortografia*, Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, 1993.
- I. Dulewiczowa, *Transkrypcja i transliteracja wyrazów rosyjskich*, Warszawa: PWN, 1981.
- S. Grzybowski, *Podstawowe wiadomości z fonetyki rosyjskiej*, Piła: PWSZ im. S. Staszica, 2006.
- S. Grzybowski, *Ćwiczenia z fonetyki opisowej języka rosyjskiego*, wyd. 2, Toruń: UMK 1999.
- S. Grzybowski, *Zarys fonetyki opisowej języka rosyjskiego (wraz z ćwiczeniami). Skrypt dla studentów filologii rosyjskiej*, Toruń: UMK, 2007.
- S. Grzybowski, *Podstawy fonetyki rosyjskiej dla Polaków*, Warszawa: WSiP, 1983.
- S. Grzybowski, A. Jaskólski, *Zarys fonetyki języka rosyjskiego (wraz z ćwiczeniami), Skrypt dla studentów filologii rosyjskiej*, Toruń: UMK, 2021.
- S. Grzybowski, M. Olechnowicz, J. Wawrzyńczyk, *Fonetyka. Fonologia. Pismo*, W: *Gramatyka opisowa współczesnego języka rosyjskiego*, pod red. A. Bartoszewicza i J. Wawrzyńczyka, cz. 1. Warszawa: PWN, 1986.
- M. Halle, *The Sound Pattern of Russian*, Gravenhage: Mouton, 1959.
- A. Isačenko, *Fonetika spisovnej ruštiny*, Bratislava: Slovenská akadémia vied a umeni, 1947.
- D. Jones, D. Ward, *The Phonetics of Russian*, Cambridge University Press, 2010.
- H. Koneczna, W. Zawadowski, *Obrazy rentgenograficzne głosek rosyjskich*, Warszawa: PWN, 1956.
- G. Lindner, *Wprowadzenie do fonetyki eksperymentalnej*, Wrocław: Ossolineum, 1971
- A. Mirowicz, *Gramatyka opisowa języka rosyjskiego. Cz. I. Wiadomości ogólne o języku rosyjskim. Fonetyka. Pisownia*, wyd. V, Warszawa: PWN, 1973.
- M. Romportl, *Stručná fonetika ruštiny*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1977.
- M. Romportl, *Zvukový rozbor ruštiny*, Praha: Acta Universitatis Carolinae Philologica, 1962.
- Die Russische Sprache der Gegenwart*, B.I. *Phonetik und Phonologie*, unter der Leitung von, VEB Verlag Leipzig: Enzyklopädie, 1974.
- M. Shapiro, *Russian Phonetic Variants and Phonostylistics*, Berkley, 1968.
- E. Siekierzycki, *Ассимилятивная мягкость согласных в русском языке*, Poznań: UAM, 1974.
- M. Szymoniuk, A. Zych, *Skrypt z fonetyki teoretycznej i fonologii języka rosyjskiego (z ćwiczeniami)*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2008.
- N. S. Trubiecki, *Podstawy fonologii*, Warszawa: PWN, 1970.
- H. Ułaszyn, *Zarys wymowy rosyjskiej*, Warszawa, PWN, 1953.
- E. Wiede, *Phonologie und Artikulationsweise im Russischen und Deutschen. Eine konfrontierende Darstellung*, Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1981.
- E. Wiede (red.), *Die Russische Sprache der Gegenwart*, B.I. *Phonetik und Phonologie*, VEB Verlag Leipzig: Enzyklopädie, 1974.
- Р. И. Аванесов, *Фонетика современного русского литературного языка*, Изд-ство Московского университета, 1956.
- Р. И. Аванесов, *Русское литературное произношение*, изд. 5, Москва: „Просвещение”, 1972.
- Р. И. Аванесов, *Русская литературная и диалектная фонетика*, Москва: „Просвещение”, 1974.
- А. А. Акишина, С. А. Барановская, *Русская фонетика*, изд. 2, Москва: „Русский язык”, 1990.
- Д. Н. Антонова, *Фонетика и интонация*, Москва: „Русский язык”, 1988.
- В. А. Белашапкина (ред.), *Современный русский язык*, изд. 3, Москва: „Азбуковник”, 1997.

- Н. В. Богданова, *Произношение и транскрипция*, Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств Санкт-Петербургского гос. университета, 2001.
- Г. М. Богомазов, *Современный русский литературный язык. Фонетика*, Москва: „Владос”, 2001.
- Л. В. Бондарко, *Звуковой строй современного русского языка*, Москва: „Просвещение”, 1977.
- С. Н. Борунова, В. Л. Воронцова, Н. А. Еськова, *Орфоэпический словарь русского языка: Произношение, ударение, грамматические формы*, под ред. Р. И. Аванесова, Москва: „Русский язык”, 2001.
- О. Брок, *Очерк физиологии славянской речи*, Санкт-Петербург: Энциклопедия славянской филологии, 1910.
- Л. А. Вербицкая, *Русская орфоэпия*, Ленинград: Изд-ство Ленинградского университета, 1976.
- И. А. Вещикова, *Орфоэпия. Основные теории и прикладные эффекты*, Москва: „Флинта”, „Наука”, 2007.
- В. А. Виноградов, *Консонантизм и вокализм русского языка (Практическая фонология)*, Изд-ство Московского университета, 1971.
- Г. О. Винокур, *Русское сценическое произношение*, изд. 4-е, Москва, 2007.
- Грамматика русского языка, т. I. Фонетика и морфология*, Москва: Изд. АН СССР, 1953.
- Грамматика современного русского литературного языка*, Москва: „Наука”, 1970.
- М. Джусупов, А. Маркунас, К. Сапарова, *Современный русский язык. Фоностилистика*. Вузовский учебник, Poznań: UAM, 2006.
- Е. И. Диброва, Л. Л. Касаткин, И. И. Щеболева, *Современный русский язык. Анализ языковых единиц*, ч. I, под ред. Е. И. Дибровой, Москва: „Просвещение”, „Владос”, 1994.
- А. А. Зализняк, *Грамматический словарь русского языка*, изд. 4-ое, Москва: „Русские словари”, 2003.
- А. А. Зализняк, *От праславянской акцентуации к русской*, Москва: „Наука”, 1985.
- Л. Р. Зиндер, *Общая фонетика*, изд. 2, Москва: „Высшая школа”, 1969.
- Л. Г. Зубкова, *Фонетическая реализация консонантных противоположений в русском языке (в связи с постановкой русского произношения нерусским)*, Москва: Университет Дружбы Народов, 1974.
- В. Ф. Иванова, *Современный русский язык. Графика и орфография*, изд. 2, Москва: „Просвещение”, 1976.
- В. Ф. Иванова, *Принципы русской орфографии*, Ленинград: Изд-ство Ленинградского университета, 1977.
- Т. Ф. Иванова, *Новый орфоэпический словарь русского языка. Произношение, ударение, грамматические формы*, Москва: „Русский язык”, 2004.
- М. Л. Каленчук, Р. Ф. Касаткина, *Словарь трудностей русского произношения*, Москва: „Русский язык”, 1997.
- М. Л. Каленчук, Р. Ф. Касаткина (ред.), *Русская фонетика в развитии. Фонетические „отцы” и „дети” начала XXI века*, Москва: „Языки славянской культуры”, 2013.
- Ю. Н. Караулов (ред.), *Русский язык. Энциклопедия*, Москва: Большая Российская энциклопедия: „Дрофа”, 1997.
- Л. Л. Касаткин, *Современная русская диалектная и литературная фонетика как источник для истории русского языка*, Москва: „Наука”, 1999.
- Л. Л. Касаткин (ред.), *Большой орфоэпический словарь русского языка. Литературное произношение и ударение XXI века: норма и её варианты*, Москва: „Аст-Пресс”, 2012.
- Л. Л. Касаткин, *Современный русский язык. Фонетика*, Москва: Издательский центр „Академия”, 2014.
- Л. Л. Касаткин, *Избранные труды*, т. I, Москва: Издательский дом ЯСК, 2017
- Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант, *Краткий справочник по современному русскому языку*, под ред. П. А. Леканта, Москва: „Высшая школа”, 1995.
- Л. Л. Касаткин, Е. Н. Ширяев (ред.), *Сборник упражнений по современному русскому языку*, Москва: „Просвещение”, „Владос”, 1994

- Е. Ф. Киров, *Фонология языка*, Ульяновск: изд. Средневолжского научного центра, 1997.
- С. В. Князев, С. К. Пожарицкая, *Современный русский литературный язык. Фонетика, графика, орфография, орфоэпия*, Москва: Академический проект, 2005.
- С. В. Кодзасов, О. Ф. Кривнова, *Общая фонетика*, Москва: Российский гос. гуманитарный университет 2001.
- А. М. Кузнецова, *Изменения гласных под влиянием соседних мягких согласных*, Москва: „Наука”, 1965
- С. М. Кузьмина, *Теория русской орфографии. Орфография в её отношении к фонетике и фонологии*, Москва: „Наука”, 1981.
- П. А. Лекант (ред.), *Современный русский литературный язык*, изд. 4-ое, Москва: „Высшая школа”, 1999.
- В. Лефельдт, *Акцент и ударение в русском языке*, Москва: „Языки славянской культуры”, 2006.
- М. И. Матусевич, *Современный русский язык. Фонетика*, Москва: „Просвещение”, 1976.
- А. И. Моисеев, *Буквы и звуки. О современном русском письме*, Ленинград: „Просвещение”, 1969.
- Л. А. Новиков (ред.), *Современный русский язык*, Санкт-Петербург: „Лань”, 2001.
- З. Ф. Оливернус, *Фонетика русского языка*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1974.
- Н. К. Пирогова, *Вокализм современного русского литературного языка (синтагматика и парадигматика)*, Изд-ство Московского университета, 1980.
- М. В. Панов, *Русская фонетика*, Москва: „Просвещение”, 1967.
- М. В. Панов (ред.), *Фонетика современного русского языка. Народные говоры. Русский язык и советское общество (социолого-лингвистическое исследование)*, Москва: „Наука”, 1968.
- М. В. Панов, *Современный русский язык. Фонетика*, Москва: „Высшая школа”, 1979.
- М. В. Панов, *История русского литературного произношения XVIII–XX вв.*, Москва: „Наука”, 1990.
- Развитие фонетики русского языка*, Москва: „Наука”, 1968.
- Развитие фонетики русского языка. Фонологические подсистемы*, Москва: „Наука”, 1971.
- А. А. Реформатский, *Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия*, Москва: „Наука”, 1970.
- И. Л. Розниченко, *Орфоэпический словарь русского языка*, Москва: „Астрель”, 2003.
- Русская грамматика в 2-х томах, т. I. Фонетика. Фонология*, Москва: „Наука”, 1980.
- Т. Стоева, *Русская фонетика. Очерк русской сегментной и суперсегментной фонетики в сравнении с болгарской*, София: Университетское издательство им. Св. Климента Охридского, 1993.
- М. А. Штудинер, *Словарь образцового русского ударения*, Москва: „Айрис-пресс”, 2003.
- Л. В. Шерба, *Теория русского письма*, Ленинград: „Наука”, 1983.
- Л. В. Шерба, *Русские гласные в качественном и количественном отношении*, Ленинград: „Наука”, 1983.